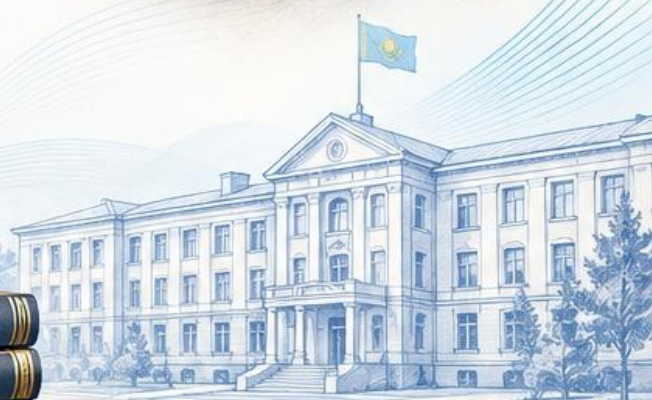
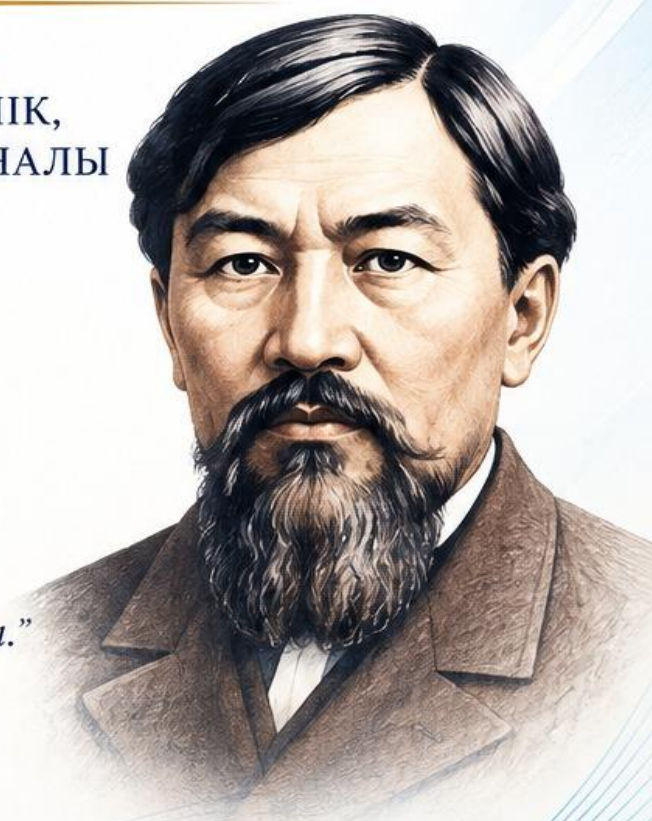

«ҮБҮРАІ ТАГҮЛҮМҮ»

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК,
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛЫ

“Білім –
халықтың болашағы,
ал ұстаз –
сол болашақтың шамшырағы.”

Үбәйрай Алтынсарин

ҰСТАЗДЫҚ –
ҰЛЫ ҚЫЗМЕТ

«YBYRAI TAGYLYMY» РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК,
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛЫ

25- тамыз 2026 жыл №1

"ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ
АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІНІҢ АҚПАРАТ КОМИТЕТІ"
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК МЕКЕМЕСІ

ШЫҒУ ЖИІЛІГІ: АЙЫНА 3 РЕТ ЖАРЫҚ КӨРЕДІ

МАТЕРИАЛДАР ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ
ҚАБЫЛДАНАДЫ.

ЖАРИҰЛАНҒАН ФАКТІЛЕР МЕН МӘЛІМЕТТЕРДІҢ
ДҰРЫСТЫҒЫНА АВТОР ЖАУАПТЫ.

МЕНШІК ИЕСІ: «ЫБЫРАЙ ТАҒЫЛЫМЫ» РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ПЕДАГОГТАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАМУ ОРТАЛЫҒЫ
«YBYRAI TAGYLYMY» ЖУРНАЛЫ

БАС РЕДАКТОР: МАХАНБЕТ РАУШАН ҒАЛЫМЖАНҚЫЗЫ

+7 707 905 4029

Ақылдастар алқасы

Бас редактор: Маханбет Раушан Ғалымжанқызы

Редакциялық алқаның құрамы:

Мейрбеков Мырзабай Балтабаевич, Тарих ғылымының кандидаты, Ж.Ташенов атындағы университетінің аға оқытушысы

Спатаева Бакытгул Курбановна, Оқу-ағарту министрлігінің әдіскері, қазақ тілі мен әдебиеті магистрі, педагог-шебер

Молдадосова Алтынай Кайыповна. Тарих магистрі, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2020, педагог-шебер

Пазылова Алтынай Абуовна, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2021, педагог-шебер, 2024 жылғы “Қазақстан Мұғалімі” Ұлттық Сыйлығының ТОП-50 финалисті

Имадуллаев Олжас Раимбекович, “Үздік ұстаз”-2024, педагог-шебер

Уразбаева Айгул Назаркуловна, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, “Үздік ұстаз”-2025 облыстық кезеңі, Математика магистрі, Педагог-шебер

Уристов Галымжан Маханбетович, “Ыбырай Алтынсарин” медалінің иегері, Педагог-шебер

Техникалық редактор: Уристов Галымжан Маханбетович

Жауапты хатшы: Маханбет Раушан Ғалымжанқызы

Редакцияның мекен-жайы:

Қазақстан Республикасы, Астана қаласы
Күлтегін көшесі 11/2, 7 индекс: **010000**

Эл.почта: ybyrai.tagylymy@mail.ru

ybyraitagylymy.kz

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСНАМАЛАР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

STEM ЖӘНЕ STEAM БІЛІМ БЕРУ

ЗАМАНАУИ САБАҚ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САБАҚ ҮЛГІЛЕРІ

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ

ПӘНАРАЛЫҚ ЖӘНЕ КІРІКТІРІЛГЕН ОҚЫТУ

ЖАҢА ИДЕЯ. ЗАМАНАУИ ӘДІС. САПАЛЫ БІЛІМ.

**ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТАН ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІККЕ: БІЛІМ
БЕРУДІҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ**

Бақытгүл Құрбанқызы Спатаева
*Педагогика ғылымдарының магистрі,
педагог-шебер,*

*Ы.Алтынсарин тәс белгісінің иегері,
ҚР Оқу-ағарту министрілігінің ҰҒПДО –ның курс лекторы*

Аннотация. Мақалада қазіргі білім беру жүйесіндегі функционалдық сауаттылық ұғымының мазмұны және оны білім алушының өмірлік құзыреттілігін қалыптастырумен сабақтастыру мәселесі қарастырылады. Білім сапасының көрсеткіші оқушының меңгерген білім көлемімен ғана емес, алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алуымен, саналы шешім қабылдауымен, ақпаратты сыни бағалауымен, өзгелермен нәтижелі қарым-қатынас орнатуымен және өзгермелі ортаға бейімделуімен анықталатыны негізделеді. Функционалдық сауаттылықты дамытуда өмірлік жағдаяттарға негізделген тапсырмалардың, пәнаралық байланыстың, жобалық және зерттеушілік оқытудың, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект мүмкіндіктерінің маңызы сипатталады. Сонымен қатар өмірлік құзыреттілікті қалыптастырудың конституциялық құндылықтармен байланысы талданып, педагогтің жаңа рөлі мен білім беру ортасына қойылатын талаптар айқындалады.

Түйін сөздер: функционалдық сауаттылық, өмірлік құзыреттілік, білім сапасы, құндылықтар, сыни ойлау, зерттеушілік оқыту, цифрлық сауаттылық, жасанды интеллект, жауапкершілік, тұлғалық даму.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық және технологиялық өзгерістер білім беру жүйесіне қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертуде. Бұрын мектептің негізгі міндеті оқушыға белгілі бір көлемде білім беріп, пәндік дағдыларды қалыптастыру ретінде қарастырылса, бүгінгі таңда білімнің құндылығы оны нақты өмірде қолдану мүмкіндігімен өлшенеді. Оқушы математикалық формуланы білуімен ғана емес, оны күнделікті есептеулерде пайдалана алуымен; мәтінді оқи алуымен ғана емес, ақпараттың мазмұнын түсініп, сенімділігіне баға беруімен; табиғат заңдылықтарын жатқа айтуымен ғана емес, экологиялық немесе тұрмыстық мәселелерді ғылыми тұрғыдан түсіндіре алуымен ерекшеленуі қажет. Сондықтан қазіргі білім берудің маңызды бағыты – функционалдық сауаттылықтан өмірлік құзыреттілікке көшу.

Функционалдық сауаттылық – білім алушының мектепте меңгерген білімі мен дағдыларын әртүрлі өмірлік жағдаяттарда пайдалана алу қабілеті. Оның құрамына оқу, математикалық, жаратылыстану-ғылыми, қаржылық, цифрлық және басқа да сауаттылық түрлері енеді. Алайда қазіргі қоғамда тек осы дағдылардың болуы жеткіліксіз. Адам белгісіз жағдайда әрекет етуге, бірнеше нұсқаның арасынан тиімді шешімді таңдауға, өз әрекетінің салдарын болжауға, ақпараттық қауіптерді ажыратуға, адамдармен ынтымақтастық орнатуға және өзінің құқықтары мен міндеттерін түсінуге қабілетті болуы керек. Осындай кешенді қабілеттерді өмірлік құзыреттілік ұғымымен байланыстыруға болады.

Функционалдық сауаттылық пен өмірлік құзыреттілік өзара тығыз байланысты болғанымен, олардың мазмұнында белгілі бір айырмашылық бар. Функционалдық сауаттылық «оқушы меңгерген білімін қолдана ала ма?» деген сұраққа жауап берсе, өмірлік құзыреттілік «оқушы сол білімді нақты жағдайда қаншалықты саналы, жауапты және тиімді пайдалана алады?» деген мәселені алға шығарады. Демек, өмірлік құзыреттілік функционалдық сауаттылықтың жалғасы әрі оның тұлғалық деңгейдегі нәтижесі болып табылады.

Мысалы, оқушы пайызды есептей алса – бұл математикалық сауаттылықтың бір көрінісі. Ал дүкендегі жеңілдіктің нақты тиімділігін есептеп, екі ұсынысты салыстырып, өзінің қаржылық мүмкіндігіне сәйкес шешім қабылдай алуы – өмірлік құзыреттілік. Оқушы мәтінді оқып, негізгі ойын анықтай алса – оқу сауаттылығы. Ал әлеуметтік желіде тараған ақпаратты бірнеше дереккөзбен салыстырып, манипуляциялық мазмұнды ажыратып, жалған ақпаратты таратпау туралы жауапты шешім қабылдауы – өмірлік құзыреттілік. Осы қарапайым мысалдардың өзі қазіргі мектептегі білім мазмұнының қандай бағытта дамуы қажеттігін көрсетеді.

Білім сапасын бағалауда да осындай көзқарас қажет. Жоғары баға немесе тест нәтижесі әрқашан оқушының өмірге дайындығын толық көрсете алмайды. Шынайы білім сапасы білім алушының білімді түсінуі, оны жаңа жағдайға тасымалдай алуы, мәселені анықтауы, шешу жолдарын іздеуі және нәтижесін негіздеуі арқылы көрінеді. Сондықтан сапалы білімнің формуласы шартты түрде «білім + қолдану + ойлау + құндылық + жауапкершілік» бірлігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Функционалдық сауаттылықтан өмірлік құзыреттілікке өтудің негізгі шарттарының бірі – білім мазмұнын шынайы өмірмен байланыстыру. Сабақтағы тапсырма оқушы үшін тек баға алуға арналған әрекет болмауы тиіс. Ол күнделікті кездесетін мәселелердің моделіне айналғанда ғана білімнің практикалық мағынасы ашылады. Мысалы, математика сабағында отбасылық бюджетті жоспарлау, несие мен жинақ шарттарын салыстыру, коммуналдық төлемдерді есептеу; географияда белгілі бір өңірдің климаттық өзгерістерін талдау және оның шаруашылыққа әсерін болжау; биологияда азық-түлік өнімдерінің құрамын зерттеп, денсаулыққа қатысты

дәлелді қорытынды жасау; қазақ тілі мен әдебиетінде қоғамдық мәселе бойынша аргументті пікір білдіру сияқты тапсырмалар оқушыны білімді қолдануға бағыттайды.

Функционалдық сауаттылықтан өмірлік құзыреттілікке өту моделі

Деңгей	Негізгі мазмұны	Оқушы әрекеті	Күтілетін нәтиже
Білім	Теориялық ақпаратты меңгеру	Біледі, түсінеді, сипаттайды	Пәндік білім қалыптасады
Функционалдық сауаттылық	Білімді практикалық жағдайда қолдану	Есептейді, салыстырады, талдайды	Білімді өмірлік жағдайда қолданады
Сыни ойлау	Ақпаратты бағалау және дәлелдеу	Сұрақ қояды, тексереді, дәлелдейді	Негізделген қорытынды жасайды
Өмірлік құзыреттілік	Нақты жағдайда тиімді шешім қабылдау	Таңдайды, жоспарлайды, мәселені шешеді	Дербес әрекет етеді
Құндылықтық жауапкершілік	Шешімнің адамға және қоғамға әсерін бағалау	Өз құқығы мен міндетін ескереді	Жауапты азаматтық ұстаным қалыптасады

Мұндай тәсіл сабақ құрылымын да өзгертеді. Дәстүрлі «мұғалім түсіндіреді – оқушы орындайды – мұғалім бағалайды» үлгісінің орнына «мәселе – зерттеу – талдау – шешім – рефлексия» логикасы басымдық ала бастайды. Оқушы дайын ақпаратты қабылдаушыдан мәселені зерттейтін, сұрақ қоятын, болжам жасайтын, дерек жинайтын және өз шешімін дәлелдейтін белсенді тұлғаға айналады. Бұл өзгеріс білім алушының дербестігін арттырып қана қоймай, білімге деген ішкі қызығушылығын қалыптастырады.

Өмірлік құзыреттілікті қалыптастыруда проблемалық жағдаяттарға негізделген тапсырмалардың мүмкіндігі жоғары. Мұндай тапсырмаларда бір ғана дайын жауаптың болмауы маңызды. Оқушы мәселені әртүрлі тұрғыдан қарастырып, бірнеше шешімнің артықшылығы мен тәуекелін бағалайды. Мысалы: «Мектепте электр энергиясын тұтынуды қалай азайтуға болады?», «Отбасылық бюджеттің белгілі бір бөлігін қалай тиімді жоспарлауға болады?», «Әлеуметтік желідегі ақпараттың шынайылығын қалай тексереміз?», «Қаладағы экологиялық жағдайды жақсарту үшін қандай шешім ұсынуға болады?» деген сұрақтар бірнеше пән бойынша білімді кіріктіруге мүмкіндік береді.

Пәнаралық байланыс осы тұста ерекше мәнге ие. Өмірдегі мәселелер жеке пәндерге бөлінбейді. Экологиялық проблема биологияны да, химияны да, географияны да, экономиканы да қамтуы мүмкін. Қаржылық шешім математикалық есептеумен қатар құқықтық және әлеуметтік жауапкершілікті қажет етеді. Сондықтан мектеп оқушыға білімді жеке-жеке фрагменттер ретінде емес, өзара байланысқан тұтас жүйе ретінде қабылдауға мүмкіндік беруі тиіс.

Жобалық және зерттеушілік оқыту да өмірлік құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі. Жоба барысында оқушы мәселені анықтайды, мақсат қояды, жұмыс жоспарын жасайды, ақпарат жинайды, оны сұрыптайды, командамен жұмыс істейді, нәтижесін ұсынады және қорғайды. Бұл үдерісте пәндік біліммен бірге уақытты басқару, коммуникация, жауапкершілік, көшбасшылық, шығармашылық және рефлексия дағдылары дамиды. Ең маңыздысы – оқушы өзінің білімінің нақты нәтиже жасауға мүмкіндік беретін құрал екенін түсінеді.

Өмірлік құзыреттілікті қалыптастыратын практикалық тапсырмалар

Бағыт	Өмірлік жағдаятқа негізделген тапсырма	Қалыптасатын құзыреттілік
Математикалық сауаттылық	Отбасылық бюджетті жоспарлау, жеңілдіктер мен тарифтерді салыстыру	Қаржылық сауаттылық, шешім қабылдау
Оқу сауаттылығы	БАҚ пен әлеуметтік желідегі ақпаратты салыстыру	Сыни ойлау, ақпаратты бағалау
Жаратылыстану сауаттылығы	Су, энергия тұтынуын зерттеп, үнемдеу жолдарын ұсыну	Зерттеушілік және экологиялық жауапкершілік
Цифрлық сауаттылық	Интернеттегі ақпараттың шынайылығын тексеру	Ақпараттық қауіпсіздік, фактчекинг
Құқықтық сауаттылық	Оқушы құқығына қатысты жағдаятты талдау	Құқықтық мәдениет, жауапкершілік
Коммуникативтік сауаттылық	Қоғамдық мәселе бойынша пікірталас ұйымдастыру	Дәлелді сөйлеу, өзгенің пікірін құрметтеу
ЖИ сауаттылығы	ЖИ ұсынған ақпаратты бірнеше дереккөз арқылы тексеру	Сыни ойлау, жауапты ЖИ қолдану

Функционалдық сауаттылықтан өмірлік құзыреттілікке көшу конституциялық құндылықтарды білім беру мазмұнымен байланыстыруды да талап етеді. Себебі өмірге дайын тұлға тек мәселені шешетін адам емес, өзінің әрекетін құқықтық және адамгершілік тұрғыдан бағалай алатын жауапты азамат болуы тиіс. Қазақстан

Республикасының Конституциясында бекітілген адамның құқықтары мен бостандықтары, теңдік, заңға құрмет, қоғамдық келісім, азаматтық жауапкершілік тәрізді қағидаттар мектептегі құндылықтық тәрбиенің маңызды негізін құрайды.

Конституциялық құндылықтарды оқушыға тек анықтамалар мен баптарды жаттату арқылы меңгерту жеткіліксіз. Оларды күнделікті мектеп өмірінде сезіндіру маңызды. Оқушы өз пікірін еркін әрі мәдениетті білдіруге, басқа адамның көзқарасын құрметтеуге, ортақ ережелерді сақтауға, әділ шешім қабылдауға және өз әрекетіне жауап беруге үйренген кезде құндылықтар тәжірибелік сипат алады. Осы тұрғыдан алғанда функционалдық сауаттылықтың өмірлік құзыреттілікке айналуы білім, әрекет және құндылықтың бірлігін қажет етеді.

Мысалы, сабақ барысында оқушыларға «Сыныпта барлық оқушының пікірін ескере отырып ортақ шешімді қалай қабылдауға болады?» деген жағдаят ұсынылуы мүмкін. Бұл жерде коммуникациялық дағдымен бірге теңдік, өзара құрмет, жауапкершілік және демократиялық шешім қабылдау мәдениеті қалыптасады. Немесе интернетте адамның жеке мәліметін рұқсатсыз жариялау мәселесін талдау кезінде оқушы цифрлық сауаттылықпен қатар жеке өмірге қол сұқпаудың маңызын түсінеді. Демек, құндылық пен құзыреттілікті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды.

Қазіргі білім беру жүйесінде цифрлық сауаттылық өмірлік құзыреттіліктің ажырамас бөлігіне айналды. Ақпараттың үлкен көлемі, әлеуметтік желілер, онлайн қызметтер, цифрлық платформалар және жасанды интеллект адамның күнделікті әрекетіне еніп отыр. Сондықтан оқушының цифрлық құралды қолдана білуі жеткіліксіз; ол цифрлық ортада қауіпсіз, саналы және жауапты әрекет етуге үйренуі қажет.

Әсіресе жасанды интеллект технологияларының кең таралуы білім беру алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Жасанды интеллект ақпарат іздеуге, мәтінді талдауға, идея ұсынуға, тапсырманы бейімдеуге және жекелендірілген кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Бірақ оқушы ЖИ ұсынған жауапты дайын ақиқат ретінде қабылдамауы тиіс. Ол ақпаратты тексеріп, салыстырып, дереккөздердің сенімділігін бағалап, қорытындыны өзі жасауы керек. Сондықтан қазіргі кезеңдегі маңызды құзыреттіліктердің бірі – жасанды интеллектпен сыни және жауапты жұмыс істеу мәдениеті.

Мысалы, мұғалім оқушыларға белгілі бір қоғамдық немесе экологиялық мәселе бойынша жасанды интеллекттен жауап алуды, кейін сол жауаптағы деректерді сенімді ақпарат көздері арқылы тексеруді ұсына алады. Оқушылар қандай ақпараттың дәлелденгенін, қандай тұжырымның күмәнді екенін анықтайды. Бұл тапсырма ақпараттық сауаттылықты, фактчекингті, зерттеушілік мәдениетті және сыни ойлауды бір мезгілде дамытады. Мұнда ЖИ оқушының орнына ойлайтын құрал емес, оның ойлауын тереңдетуге мүмкіндік беретін көмекші ресурс ретінде пайдаланылады.

Өмірлік құзыреттіліктің тағы бір маңызды құрамдас бөлігі – коммуникация және ынтымақтастық. Қазіргі еңбек нарығында адамның жеке кәсіби білімімен қатар командада жұмыс істеуі, өз ойын анық жеткізуі, басқа адамның пікірін тыңдауы, келіспеушілікті конструктивті шешуі маңызды. Бұл дағдылар мектеп қабырғасында жүйелі түрде қалыптасуы тиіс. Топтық зерттеу, пікірталас, бірлескен жоба, рөлдік ойын және проблемалық жағдаяттарды талдау оқушылардың әлеуметтік құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді.

Осы ретте оқушының қателесуге құқығы бар қауіпсіз білім беру ортасын қалыптастыру маңызды. Егер оқушы қателесуден қорықса, ол жаңа шешім ұсынбайды, сұрақ қоймайды, шығармашылық тәуекелге бармайды. Ал өмірлік құзыреттілік дайын алгоритмдерді қайталаумен емес, белгісіз жағдайда әрекет ету тәжірибесі арқылы дамиды. Сондықтан мұғалім қателікті жазалаудың себебі емес, үйренудің ресурсы ретінде қарастыруы қажет.

Бұл өзгерістер педагогтің кәсіби рөлін де жаңаша пайымдауды талап етеді. Мұғалім ақпараттың жалғыз көзі болудан қалып, білім алушының танымдық әрекетін ұйымдастырушы, бағыттаушы, кеңесші және тәлімгер рөліне көшеді. Оның міндеті – дайын жауап беру емес, оқушының дұрыс сұрақ қоя білуіне жағдай жасау. Мұғалім оқушыға «Мұның жауабы қандай?» деген сұрақпен қатар «Неліктен бұлай ойлайсың?», «Қандай дәлелің бар?», «Басқа шешім болуы мүмкін бе?», «Бұл шешімнің салдары қандай?», «Ақпараттың сенімділігін қалай тексеруге болады?» деген сұрақтарды қою арқылы ойлау мәдениетін қалыптастырады.

Бағалау жүйесінде де өзгеріс қажет. Егер оқушыдан өмірлік құзыреттілік күтілсе, бағалау тек есте сақталған ақпаратты тексерумен шектелмеуі керек. Оқушының мәселені түсінуі, білімді қолдануы, дәлел келтіруі, ақпаратты талдауы, шешім қабылдауы және рефлексия жасауы бағалануы тиіс. Сондықтан қалыптастырушы бағалау, критерийлер, өзін-өзі бағалау, өзара бағалау, портфолио және жобалық жұмыстардың маңызы артады.

Мәселен, практикалық тапсырманы бағалауда «дұрыс жауап – қате жауап» өлшемінен бөлек, мәселені түсіну, ақпаратты пайдалану, шешімнің негізділігі, балама нұсқаларды қарастыру, қорытынды жасау сияқты критерийлер қолданылуы мүмкін. Мұндай бағалау оқушыға тек нәтижесін емес, өзінің ойлау үдерісін түсінуге көмектеседі.

Өмірлік құзыреттілікті қалыптастыруда мектеп пен отбасының серіктестігі де маңызды. Бала мектепте қаржылық сауаттылық туралы білім алғанымен, отбасында қаржыны жоспарлауға мүлде қатыспаса, білімнің өмірмен байланысы әлсіз болуы мүмкін. Экологиялық жауапкершілік туралы оқып, күнделікті өмірінде ресурстарды үнемдеу тәжірибесін көрмесе, құндылық әрекетке айналмайды. Сондықтан мектеп ата-аналарға тек ақпарат беріп қана қоймай, балалармен бірге жүзеге асырылатын шағын әлеуметтік, экологиялық, шығармашылық және зерттеушілік жобаларды ұйымдастыра алады.

Функционалдық сауаттылықтан өмірлік құзыреттілікке көшу бір пәннің немесе бір мұғалімнің міндеті емес. Ол мектептің тұтас даму стратегиясына енуі қажет. Білім беру ұйымының миссиясында оқушының тұлғалық дамуы, қауіпсіз және әділетті орта, сапалы білім, азаматтық жауапкершілік, зерттеушілік мәдениет және цифрлық сауаттылық басымдық ретінде қарастырылған жағдайда ғана бұл бағыт жүйелі нәтиже береді.

Мектеп басшылығы педагогтерге жаңа әдістерді тәжірибеге енгізуге мүмкіндік беретін кәсіби орта қалыптастыруы маңызды. Мұғалімдердің бірлескен сабақ жоспарлауы, тәжірибе алмасуы, Lesson Study, Action Research, педагогикалық шеберханалар мен кәсіби қауымдастықтар ұйымдастыруы функционалдық сауаттылықты дамытудағы тиімді тәжірибелердің таралуына ықпал етеді. Білім сапасы жеке мұғалімнің нәтижесі ғана емес, мектептің кәсіби мәдениетінің көрсеткіші болуы тиіс.

Заманауи білім берудегі мұғалім мен оқушы рөлінің өзгеруі

Дәстүрлі тәсіл	Жаңа білім беру бағыты	Нәтиже
Мұғалім ақпарат береді	Мұғалім зерттеуге бағыттайды	Оқушының дербестігі артады
Оқушы дайын білімді қабылдайды	Оқушы ақпаратты іздейді және талдайды	Зерттеушілік дағды дамиды
Бір дұрыс жауап ізделеді	Бірнеше шешім салыстырылады	Сыни және шығармашылық ойлау қалыптасады
Қате кемшілік ретінде қабылданады	Қате үйрену мүмкіндігі ретінде қарастырылады	Рефлексия қалыптасады
Бағалау нәтижеге бағытталады	Үдеріс пен нәтиже қатар бағаланады	Оқушы өзінің даму бағытын түсінеді
Технология ақпарат алу үшін қолданылады	Цифрлық құралдар мен ЖИ мәселе шешуге қолданылады	Цифрлық және ЖИ сауаттылығы дамиды
Пәндер жеке оқытылады	Пәнаралық байланыс күшейеді	Білімнің өмірмен байланысы қалыптасады

Сонымен бірге білім беру үдерісінде оқушының жеке ерекшелігін ескеру қажет. Өмірлік құзыреттілік барлығында бірдей қарқынмен қалыптаспайды. Бір оқушы ақпаратты талдауда мықты болғанымен, өз ойын көпшілік алдында жеткізуде қиындық көруі мүмкін. Екінші оқушы шығармашылық шешім ұсынғанымен, жұмысын жоспарлауда қолдауды қажет етеді. Сондықтан сараланған тапсырмалар, таңдау мүмкіндігі, жеке кері байланыс және оқушының жетістігін өзінің алдыңғы нәтижесімен салыстыру маңызды.

Функционалдық сауаттылықтан өмірлік құзыреттілікке бағытталған білім берудің нәтижесінде біз қандай оқушыны көргіміз келеді? Ең алдымен, ол алған білімін күнделікті өмірде қолдана алатын тұлға болуы тиіс. Ол ақпаратты дайын күйінде қабылдамай, сұрақ қояды, тексереді және дәлел іздейді. Мәселені көргенде дайын шешімді күтпей, балама жолдарды қарастырады. Өз құқығын біледі және өзгенің құқығын құрметтейді. Цифрлық технологияны саналы қолданады. Қателіктен қорықпайды, бірақ өзінің шешіміне жауапкершілікпен қарайды. Командада жұмыс істей алады және қажет жағдайда дербес шешім қабылдайды. Өзінің білім алуын жалғастыру қажеттілігін түсінеді.

Осы тұрғыдан алғанда, өмірлік құзыреттілік – мектеп бітірушінің жеке дағдыларының жиынтығы ғана емес, оның заманауи қоғамда саналы әрекет ету қабілетінің көрсеткіші. Бұл жерде білім мен тәрбие біртұтас сипат алады. Білім оқушыға «не білу керектігін», функционалдық сауаттылық «оны қалай қолдануды», ал құндылықтар «оны не үшін және қандай жауапкершілікпен қолдану керектігін» түсіндіреді.

Қорытынды. Қазіргі білім беру жүйесінің стратегиялық бағыты функционалдық сауаттылықты қалыптастырумен шектелмей, оны білім алушының өмірлік құзыреттілігіне айналдыруға бағытталуы тиіс. Функционалдық сауаттылық оқушының білімді нақты жағдайда пайдалануына мүмкіндік берсе, өмірлік құзыреттілік сол білімді саналы, дербес, жауапты және құндылықтарға негізделген шешім қабылдау үшін қолдануды көздейді.

Бұл мақсатқа жету үшін білім мазмұнын өмірлік жағдаяттармен байланыстыру, проблемалық және зерттеушілік тапсырмаларды көбейту, пәнаралық байланысты күшейту, жобалық оқытуды дамыту, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті жауапты пайдалану, бағалау жүйесін құзыреттілікке бағыттау қажет. Сонымен қатар білім беру ортасында адам құқықтары, тендік, әділеттілік, өзара құрмет және жауапкершілік сияқты конституциялық құндылықтар күнделікті әрекет қағидаттарына айналуы маңызды.

Заманауи мектептің шынайы сапасы оқушының қанша ақпаратты есте сақтағанымен емес, сол білімнің оның өмірінде қаншалықты пайдалы құралға айналғанымен өлшенеді. Сондықтан «білімді оқушыдан» «білімін өмірде қолдана алатын, ойлайтын, шешім қабылдайтын және жауапкершілік танытатын тұлғаға» көшу – бүгінгі мектептің стратегиялық дамуының маңызды бағыты. Осындай білім беру ғана өзгермелі әлемде өз орнын таба алатын, құқықтары мен міндеттерін түсінетін, қоғамның дамуына саналы үлес қосатын жаңа буынды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 жылғы 30 тамыз (өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – 2007 жылғы 27 шілде №319-III.
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.
4. OECD. *PISA 2022 Assessment and Analytical Framework*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
5. OECD. *PISA 2022 Results*. – Paris: OECD Publishing, 2023–2024.
6. UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. – Paris: UNESCO, 2021.
7. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. – Paris: UNESCO, 2023.
8. World Economic Forum. *The Future of Jobs Report 2025*. – Geneva: World Economic Forum, 2025.

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ КІРІКТІРУ ЖОЛДАРЫ

Бекболат Аманжолұлы Шилібаев

*С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық
зерттеу университетінің аға оқытушысы
Қауымдастырылған профессор (доцент)
«Үшбас» спорттық асық ойынының авторы*

Аннотация. Мақалада ұлттық және конституциялық құндылықтарды қазіргі білім беру үдерісіне жүйелі кіріктірудің педагогикалық маңызы, негізгі бағыттары мен практикалық жолдары қарастырылады. Білім беру мазмұнында ұлттық бірегейлік, тарихи жады, ана тілі, мәдени мұра, отансүйгіштік, үлкенге құрмет, кішіге ізет, еңбекқорлық, бірлік пен жауапкершілік сияқты ұлттық құндылықтарды Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам құқықтары мен бостандықтары, теңдік, заң үстемдігі, азаматтық жауапкершілік, қоғамдық келісім және өзара құрмет қағидаттарымен сабақтастыру қажеттілігі негізделеді. Құндылықтарды пән мазмұнына, сабақтағы тапсырмаларға, тәрбие жұмысына, жобалық-зерттеушілік қызметке және мектептің күнделікті мәдениетіне кіріктірудің нақты тәсілдері ұсынылады. Сонымен қатар цифрлық орта мен жасанды интеллект жағдайындағы құндылықтық тәрбиенің ерекшеліктері, педагогтің рөлі және құндылыққа негізделген білім беру ортасын қалыптастыру мәселелері талданады. Мақалада ұсынылған кестелер мен практикалық үлгілер педагогтерге ұлттық және конституциялық құндылықтарды сабақ мазмұнымен байланыстыра отырып, білім алушының азаматтық, әлеуметтік және тұлғалық құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, конституциялық құндылықтар, білім беру, тәрбие, ұлттық бірегейлік, азаматтық жауапкершілік, адам құқықтары, патриотизм, әділеттілік, құқықтық мәдениет, құндылыққа негізделген білім.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім алушыға сапалы академиялық білім берумен қатар, оның ұлттық болмысын сақтайтын, азаматтық жауапкершілігін қалыптастыратын және қоғамда саналы әрекет етуіне мүмкіндік беретін құндылықтық негіз қалыптастыру. Жаһандану, цифрландыру, ақпарат ағынының жылдам өсуі, әлеуметтік қатынастардың өзгеруі мен жасанды интеллект технологияларының дамуы жас ұрпақтың дүниетанымына бұрынғыдан да көп ықпал етуде. Мұндай жағдайда мектеп тек білім беретін мекеме ретінде емес, тұлғаның құндылықтық бағдарын қалыптастыратын әлеуметтік және мәдени орта ретінде ерекше маңызға ие.

Қазақстандық білім беру кеңістігінде бұл міндет екі маңызды негіздің сабақтастығын талап етеді. Біріншісі – халқымыздың тарихи тәжірибесінен, тілі мен мәдениетінен, салт-дәстүрінен, рухани мұрасынан бастау алатын ұлттық құндылықтар. Екіншісі – Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс тапқан адам қадір-қасиеті, құқықтары мен бостандықтары, теңдік, заң үстемдігі, қоғамдық келісім, азаматтық жауапкершілік сияқты конституциялық құндылықтар. Бұл екі бағытты бір-біріне қарсы қоюға болмайды. Керісінше, оларды өзара толықтыратын біртұтас тәрбие мен білім жүйесі ретінде қарастыру маңызды.

Ұлттық құндылықтар ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етіп, тұлғаның өз халқының тарихына, тіліне, мәдениетіне және Отанына қатыстылығын сезінуіне ықпал етеді. Ана тілін құрметтеу, отансүйгіштік, үлкенге құрмет пен кішіге қамқорлық, отбасы құндылығы, қонақжайлық, еңбекқорлық, намыс, ар-ождан, бірлік, өзара көмек, табиғатқа жанашырлық тәрізді қасиеттер қазақ халқының тарихи-мәдени тәжірибесінде маңызды орын алады.

Ал конституциялық құндылықтар адамның қоғамдағы құқықтық және азаматтық орнын айқындайды. Адамның қадір-қасиетін құрметтеу, құқықтары мен бостандықтарын тану, заң алдындағы теңдік, пікір білдіру

мәдениеті, өзгенің құқығын құрметтеу, жауапкершілік және қоғамдық келісім демократиялық қоғамның маңызды негіздерін құрайды.

Осы екі құндылықтық жүйенің түйісетін тұстары өте көп. Мысалы, халқымыздағы әділдік түсінігі құқықтық мемлекеттегі заң мен теңдік қағидатымен үндеседі. Бірлік пен татулық дәстүрі қоғамдық келісім идеясымен сабақтасады. Үлкенді сыйлау мен адамның қадір-қасиетін құрметтеу арасында мазмұндық байланыс бар. Отанға қызмет ету идеясы азаматтық жауапкершілікпен ұштасады. Сондықтан мектептегі құндылықтық білім беру осы табиғи байланысты оқушыға түсінікті әрі тәжірибелік деңгейде көрсетуі қажет.

1-кесте. Ұлттық және конституциялық құндылықтардың өзара сабақтастығы

Ұлттық құндылық	Конституциялық құндылық	Білім берудегі көрінісі	Қалыптасатын қасиет
Отансүйгіштік	Азаматтық жауапкершілік	Ел тарихын, мемлекеттік рәміздерді, қоғам алдындағы міндеттерді түсіну	Жауапты азаматтық ұстаным
Бірлік пен татулық	Қоғамдық келісім	Бірлескен жұмыс, диалог, өзара көмек	Ынтымақтастық
Үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық	Адам қадір-қасиетін құрметтеу	Қарым-қатынас мәдениеті, қауіпсіз орта	Құрмет пен ізгілік
Әділдік	Заң алдындағы теңдік	Әділ бағалау, ортақ ережелерді сақтау	Әділеттілік сезімі
Еңбекқорлық	Жауапкершілік	Жоба, зерттеу, қоғамдық пайдалы еңбек	Еңбек мәдениеті
Ана тілі мен мәдени мұра	Мәдени құқықтарды құрметтеу	Тіл, әдебиет, өнер, дәстүрлерді зерделеу	Ұлттық бірегейлік
Ар-намыс, абырой	Адамның қадір-қасиеті	Этикалық жағдаяттарды талдау	Өзін және өзгені құрметтеу
Табиғатқа жанашырлық	Қоғам алдындағы жауапкершілік	Экологиялық жобалар мен зерттеулер	Экологиялық мәдениет

Құндылықтарды білім беру үдерісіне кіріктіру дегеніміз сабақ жоспарына белгілі бір тәрбиелік сөздерді қосу немесе мерекелік іс-шаралар өткізумен шектелмеуі керек. Құндылық білім алушының күнделікті әрекетінде көрінген жағдайда ғана тұлғалық мағынаға ие болады. Оқушы әділдік туралы анықтаманы жаттап қана қоймай, топтық жұмыста міндеттерді әділ бөлісуді үйренуі керек. Адам құқықтары туралы біліп қана қоймай, сыныптасының пікірін тындап, оның көзқарасына құрметпен қарауды тәжірибеде көрсетуі қажет. Отансүйгіштік ұғымын айтумен шектелмей, туған өлкенің тарихын зерттеп, оның дамуына қатысты нақты идея ұсына алуы маңызды.

Осыған байланысты құндылықтарды кіріктірудің бірінші жолы – пән мазмұнының құндылықтық әлеуетін анықтау. Әрбір пәнде ұлттық және конституциялық құндылықтарды қалыптастыруға мүмкіндік беретін мазмұн бар.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында ұлттық құндылықтарды көркем шығармалардың мазмұны арқылы терең түсіндіруге болады. Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Ахмет, Мағжан және басқа да ұлттық ойшылдардың еңбектеріндегі білім, еңбек, ар, әділет, адамгершілік, елдік мәселелерін қазіргі қоғамдық құндылықтармен салыстыру оқушының мәтінді тек әдеби тұрғыдан емес, азаматтық және тұлғалық тұрғыдан түсінуіне мүмкіндік береді. Кейіпкер әрекетіне құқықтық және моральдық баға беру, «Мен осы жағдайда қандай шешім қабылдай едім?» деген сұраққа жауап іздеу құндылықтық рефлексияны дамытады.

Қазақстан тарихы сабақтарында мемлекеттілік, ел бірлігі, құқықтық мәдениет, тәуелсіздік, азаматтық жауапкершілік мәселелерін тарихи оқиғалар арқылы қарастыруға болады. Қазақ хандығы дәуіріндегі құқықтық дәстүрлерді, билер институтын, Алаш қайраткерлерінің идеяларын және тәуелсіз Қазақстанның конституциялық дамуын өзара байланысты талдау оқушының құқықтық мәдениеттің тарихи сабақтастығын түсінуіне жағдай жасайды.

Математика пәнінің де құндылықтық әлеуеті бар. Мәселен, статистикалық мәліметтерді пайдаланып халықтың әлеуметтік жағдайы, экология, ресурстарды тұтыну немесе демографиялық өзгерістер туралы есептер құрастыруға болады. Топтық есептерді орындау кезінде міндеттерді әділ бөлу, өзара көмек және жауапкершілік қағидаттары қалыптасады.

Географияда туған өлке, табиғи ресурстар, экологиялық жауапкершілік, Қазақстанның аймақтық ерекшеліктері мен мәдени әртүрлілігі қарастырылады. Биологияда адам өмірінің құндылығы, денсаулыққа жауапкершілік, табиғатты қорғау мәселелері көтеріледі. Информатикада акпараттық қауіпсіздік, авторлық құқық, жеке деректерді қорғау, цифрлық этика мәселелерін талқылауға болады.

Шет тілдерін оқыту барысында әртүрлі мәдениеттерді салыстыру, мәдени айырмашылықтарды құрметтеу, адам құқықтары, жаһандық азаматтық және әлеуметтік жауапкершілік мәселелерін тілдік тапсырмалармен ұштастыру тиімді.

2-кесте. Құндылықтарды оқу пәндеріне кіріктіру үлгілері

Пән	Құндылықтық бағыт	Тапсырма үлгісі	Күтілетін нәтиже
Қазақ тілі мен әдебиеті	Ар, әділет, ұлттық бірегейлік	Кейіпкер әрекетін қазіргі құндылықтар тұрғысынан бағалау	Моральдық таңдау жасау, дәлелді пікір айту
Қазақстан тарихы	Тәуелсіздік, елдік, құқық	Тарихи құқықтық дәстүр мен қазіргі қағидаттарды салыстыру	Азаматтық және тарихи сана
География	Отансүйгіштік, экологиялық жауапкершілік	Туған өлкенің экологиялық мәселесіне шешім ұсыну	Экологиялық мәдениет
Математика	Әділдік, жауапкершілік	Әлеуметтік немесе экономикалық деректерді талдау	Функционалдық сауаттылық
Биология	Өмір мен табиғатты құрметтеу	Экологиялық мәселе бойынша зерттеу жүргізу	Жауапты шешім қабылдау
Информатика	Құқық, қауіпсіздік, жауапкершілік	Жеке деректерді қорғауға қатысты кейсті шешу	Цифрлық құқықтық сауаттылық
Ағылшын тілі	Мәдениетаралық құрмет, теңдік	Human Rights, Equality тақырыптарында пікірталас	Коммуникация және жаһандық құзыреттілік
Көркем еңбек	Мәдени мұра	Ұлттық ою-өрнек негізінде шығармашылық жоба	Ұлттық мәдениетке құрмет

Құндылықтарды кіріктірудің екінші маңызды бағыты – өмірлік жағдаяттар мен кейс тапсырмаларын пайдалану. Құндылық адам таңдау жасауы қажет болған жағдайда айқын көрінеді. Сондықтан оқушыға дайын анықтамалар беруден гөрі, шешім қабылдауды талап ететін жағдаяттар ұсынған тиімді.

Мысалы, сыныптағы топтық жобада бір оқушының пікірі үнемі ескерілмей қалды делік. Оқушыларға: «Бұл жағдайда қандай құндылық бұзылып отыр?», «Топ мүшелері мәселені қалай шешуі керек?», «Теңдік дегеніміз барлық адамға бірдей міндет беру ме, әлде әркімнің мүмкіндігін ескеру ме?» деген сұрақтар беріледі. Мұндай тапсырма арқылы теңдік, адам қадір-қасиеті, өзара құрмет пен әділеттілік ұғымдары нақты әрекет жағдайында қарастырылады.

Тағы бір мысал – әлеуметтік желіде бір оқушы туралы рұқсатсыз фото немесе акпарат жарияланды. Бұл жағдаятты талқылау барысында оқушылар цифрлық этика, жеке өмір, адамның қадір-қасиеті, жауапкершілік мәселелерін талдайды. Нәтижесінде конституциялық құндылықтар абстрактілі құқықтық ұғым емес, күнделікті цифрлық өмірмен байланысты қағидат ретінде қабылданады.

Үшінші бағыт – жобалық және зерттеушілік әрекет арқылы құндылық қалыптастыру. Құндылықтық білімнің ең нәтижелі түрлерінің бірі – оқушының өзі әрекет ететін жоба. Мәселен, «Менің өлкемнің тарихи мұрасы», «Отбасымның шежіресі», «Мектептегі әділетті орта», «Таза мектеп – ортақ жауапкершілік», «Менің ауылымның экологиялық картасы», «Ұлттық ойындардың тәрбиелік маңызы», «Цифрлық ортадағы менің құқықтарым» тақырыптарындағы жобалар оқушының білімін әлеуметтік тәжірибемен байланыстырады.

Жоба барысында оқушы ақпарат жинап қана қоймайды. Ол үлкендермен сұхбаттасады, тарихи деректерді салыстырады, әлеуметтік мәселені зерттейді, командамен жұмыс істейді, нәтижеге жауап береді. Осы әрекеттердің барлығы ұлттық және азаматтық құндылықтардың тәжірибелік тұрғыдан меңгерілуіне жағдай жасайды.

Төртінші бағыт – мектеп мәдениетін құндылықтарға негіздеу. Егер сабақта әділеттілік туралы айтылып, бірақ оқушы күнделікті мектеп өмірінде әділетсіз қарым-қатынас сезінсе, құндылықтық тәрбиенің нәтижесі төмендейді. Сондықтан мектептің ішкі мәдениеті оқытылатын құндылықтарға сәйкес болуы керек.

Құндылыққа негізделген мектеп мәдениетінің негізгі белгілері – оқушының қадір-қасиетін құрметтеу, қауіпсіз психологиялық орта, әділ бағалау, пікір айту мүмкіндігі, кемсітушілікке жол бермеу, ортақ ережелердің түсініктілігі, оқушының мектеп өміріне қатысуы және мұғалім мен ата-ана арасындағы сенімді серіктестік.

3-кесте. Құндылыққа негізделген мектеп ортасының моделі

Бағыт	Мектептегі нақты әрекет	Қалыптасатын құндылық
Сабақ	Пікір айтуға мүмкіндік беру, дәлелді диалог ұйымдастыру	Еркіндік, құрмет
Бағалау	Ашық критерийлер, объективті кері байланыс	Әділеттілік, теңдік
Сынып мәдениеті	Ортақ ережелерді оқушылармен бірге әзірлеу	Жауапкершілік
Оқушылардың өзін-өзі басқаруы	Мектептік бастамаларға қатыстыру	Азаматтық белсенділік
Тәрбие жұмысы	Ұлттық дәстүр мен қазіргі құндылықтарды сабақтастыру	Ұлттық бірегейлік
Волонтерлік	Қоғамдық пайдалы бастамалар ұйымдастыру	Қамқорлық, әлеуметтік

		жауапкершілік
Цифрлық орта	Қауіпсіздік және цифрлық этика қағидаларын сақтау	Құқықтық және цифрлық мәдениет
Мектеп–ата-ана серіктестігі	Ортақ жобалар, пікір алмасу, ынтымақтастық	Бірлік, өзара жауапкершілік

Бесінші бағыт – тәрбие жұмысын формалды іс-шарадан күнделікті тәжірибеге көшіру. Құндылықтарды тек мерекелік күндермен байланыстыру жеткіліксіз. Тәуелсіздік күні, Конституция күні, Республика күні немесе Наурыз мерекесі ұлттық және азаматтық құндылықтарды танытудың маңызды мүмкіндігі болғанымен, құндылықтық тәрбие оқу жылы бойы үздіксіз жүргізілуі керек.

Мысалы, аптаның белгілі бір кезеңінде сыныпта «құндылықтық рефлексия» өткізуге болады. Оқушылар «Осы аптада мен кімге көмектестім?», «Қай жағдайда әділ шешім қабылдадым?», «Басқа адамның пікірін қалай құрметтедім?», «Мектеп немесе қоғам үшін қандай пайдалы іс жасадым?» деген сұрақтарға жауап береді. Мұндай шағын рефлексиялар оқушының өз әрекетіне құндылық тұрғысынан қарауына мүмкіндік береді.

Алтыншы бағыт – цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектіні құндылықтық білім берудің құралы ретінде жауапты қолдану. Қазіргі оқушының өмірі цифрлық кеңістікпен тығыз байланысты болғандықтан, құқық пен жауапкершілік мәселесі виртуалды ортада да қарастырылуы тиіс.

Жасанды интеллект оқушыға тарихи жағдаяттар құрастыруға, пікірталас сұрақтарын әзірлеуге, әртүрлі көзқарастарды салыстыруға, мәтіндерді талдауға және жобалық идеяларды дамытуға көмектесе алады. Мысалы, оқушылар ЖИ көмегімен «Егер қазіргі мектепте белгілі бір құқықтық мәселе туындаса, оны қандай құндылықтарға сүйене отырып шешуге болады?» деген кейс құрып, кейін ЖИ ұсынған шешімді өздері сыни бағалай алады.

Алайда бұл жерде маңызды қағида сақталуы тиіс: жасанды интеллект құндылықтық шешімді оқушының орнына қабылдамауы керек. ЖИ – ақпарат пен балама ұсынатын құрал, ал моральдық, азаматтық және құқықтық таңдау адамның саналы ойлауына негізделуі қажет. Сондықтан оқушыларды ЖИ берген ақпаратты тексеруге, дереккөздерді салыстыруға, авторлық құқықты құрметтеуге, жеке мәліметтерді жарияламауға және технологияны жауапкершілікпен пайдалануға үйрету маңызды.

Құндылықтарды білім беру үдерісіне кіріктіруде педагогтің тұлғалық үлгісі шешуші орын алады. Мұғалім оқушыға құрмет туралы айтып, өзі оқушы пікірін елемейтін болса, берілген білімнің тәрбиелік әсері әлсірейді. Әділеттілікке үйрететін педагог бағалауда объективті болуы, жауапкершілікті талап ететін мұғалім өзі де келісілген ережелерді орындауы қажет. Демек, құндылықты оқыту ең алдымен оны педагогтің өзінің кәсіби әрекетінде көрсетуінен басталады.

Педагогтің жаңа рөлі – дайын құндылықтарды жариялаушы емес, оқушыға оларды түсінуге, салыстыруға, өмірлік жағдайда қолдануға және жеке ұстаным қалыптастыруға мүмкіндік беретін бағыттаушы. Осы мақсатта ашық сұрақтар, пікірталас, моральдық дилемма, дебат, рөлдік ойын, зерттеу, әлеуметтік жоба және рефлексия әдістері тиімді.

4-кесте. Құндылықтарды кіріктірудің практикалық алгоритмі

Кезең	Мұғалім әрекеті	Оқушы әрекеті	Нәтиже
1. Құндылықты анықтау	Сабақ мазмұнына сәйкес негізгі құндылықты белгілейді	Құндылықтың мағынасын түсінеді	Мақсат айқындалады
2. Өмірлік жағдаят ұсыну	Проблемалық кейс немесе сұрақ береді	Мәселені анықтайды	Қызығушылық қалыптасады
3. Ақпаратты зерттеу	Дереккөздер мен бағыт ұсынады	Ақпарат іздейді, салыстырады	Зерттеушілік дағды дамиды
4. Құндылықтық талдау	Бағыттаушы сұрақтар қояды	Құқық, міндет, әділеттілік тұрғысынан талдайды	Сыни ойлау қалыптасады
5. Шешім қабылдау	Бірнеше нұсқаны талқылауға мүмкіндік береді	Өз шешімін ұсынады және дәлелдейді	Жауапкершілік дамиды
6. Әрекет	Практикалық тапсырма немесе жоба ұйымдастырады	Білімін нақты әрекетте қолданады	Құндылық тәжірибеге айналады
7. Рефлексия	Қорытынды сұрақтар ұсынады	Өз әрекетін бағалайды	Жеке құндылықтық ұстаным нығаяды

Құндылықтарды кіріктіру барысында бағалау мәселесіне де назар аудару қажет. Құндылықты дәстүрлі баға арқылы өлшеу күрделі және әрдайым орынды емес. Оқушының «патриотизм деңгейіне» немесе «әділеттілігіне» сандық баға қою тәрбиелік мақсатқа қайшы келуі мүмкін. Оның орнына әрекет пен рефлексияны бақылауға негізделген қалыптастырушы тәсілдер тиімді.

Мысалы, топтық жұмыс кезінде мұғалім оқушының өзгені тыңдауын, міндетіне жауапкершілікпен қарауын, пікірін дәлелдеуін, келіспеушілікті мәдениетті шешуін бақылай алады. Жоба соңында оқушы «Бұл жұмыста қандай құндылық маңызды болды?», «Менің шешімім кімдерге әсер етті?», «Келесі жолы нені өзгертемін?» деген сұрақтарға жауап береді. Бұл құндылықты декларациядан рефлексияға көшіреді.

Ұлттық және конституциялық құндылықтарды кіріктіруде ата-анамен серіктестік те маңызды. Отбасы – баланың алғашқы құндылықтық ортасы. Мектеп пен отбасы арасындағы түсіністік болған кезде тәрбиелік ықпал

күшейеді. Отбасылық шежіре құрастыру, туған өлке тарихын зерттеу, ұлттық тағамдар мен қолөнердің тарихын жинақтау, отбасылық еңбек дәстүрлерін таныстыру сияқты жобалар ұлттық құндылықтарды ұрпақтар сабақтастығымен байланыстырады. Ал құқықтық сауаттылық, цифрлық қауіпсіздік, жауапты мінез-құлық мәселелері бойынша ата-аналармен бірлескен кездесулер конституциялық құндылықтардың отбасылық ортада да қолдау табуына мүмкіндік береді.

Сонымен бірге құндылыққа негізделген білім беруде формализмнен сақтану қажет. Сабақ жоспарына «құндылық: құрмет» деп жазудың өзі құрметті қалыптастырмайды. Құндылық нақты педагогикалық әрекетпен бекітілуі керек. Егер сабақта құрмет құндылығы таңдалса, оқушылар бір-бірінің пікірін тыңдайтын тапсырма болуы қажет. Егер жауапкершілік таңдалса, оқушыға шешім қабылдап, оның нәтижесіне жауап беретін мүмкіндік ұсынылуы тиіс. Егер әділеттілік қарастырылса, оқушылар нақты жағдаятты талдап, әділ шешімнің өлшемдерін анықтауы керек.

Осы тұрғыдан ұлттық және конституциялық құндылықтарды кіріктірудің нәтижесін шартты түрде мынадай сабақтастықпен көрсетуге болады:

ҰЛТТЫҚ МҰРА → ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ТҮСІНУ → КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚАҒИДАТ → ӨМІРЛІК ЖАҒДАЯТ → САНАЛЫ ТАҢДАУ → ЖАУАПТЫ ӘРЕКЕТ → АЗАМАТТЫҚ ҰСТАНЫМ.

Бұл модельде ұлттық мұра тұлғаның тарихи-мәдени негізін қалыптастырады, конституциялық қағидат оның қазіргі қоғамдағы құқықтық бағдарын айқындайды, ал білім беру осы екі негізді саналы әрекетке айналдыратын байланыстырушы орта қызметін атқарады.

Қазіргі мектептің стратегиялық дамуы тұрғысынан құндылықтық білім беру жеке тәрбие сағатының міндеті болып қалмауы тиіс. Ол мектеп миссиясына, сабақ мазмұнына, бағалау мәдениетіне, педагогикалық қарым-қатынасқа, оқушылардың өзін-өзі басқаруына, ата-анамен серіктестікке және цифрлық ортадағы мінез-құлыққа дейін қамтылатын тұтас жүйеге айналуы қажет.

Осындай жүйеде білім сапасының ұғымы да кеңейеді. Сапалы білім – тек жоғары академиялық көрсеткіш емес. Ол білімін өмірде қолданатын, ұлттық болмысын бағалайтын, өз құқығын білетін, өзгенің құқығын құрметтейтін, ақпаратты сыни бағалайтын, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінетін тұлғаның қалыптасуымен өлшенеді.

Қорытынды. Ұлттық және конституциялық құндылықтарды білім беру үдерісіне кіріктіру – қазіргі мектептің стратегиялық дамуының маңызды бағыттарының бірі. Ұлттық құндылықтар білім алушының тарихи жадын, мәдени тамырын, ұлттық бірегейлігі мен Отанға деген қатынасын қалыптастырса, конституциялық құндылықтар оның құқықтық мәдениетін, адам қадір-қасиетіне құрметін, теңдік пен әділеттілік туралы түсінігін және азаматтық жауапкершілігін дамытады. Бұл құндылықтардың сабақтастығы рухани тамыры берік әрі заманауи қоғамда жауапты әрекет ете алатын тұлға қалыптастыруға негіз болады.

Құндылықтарды тиімді кіріктіру үшін оларды пән мазмұнымен байланыстыру, өмірлік жағдаяттар мен кейстерді пайдалану, зерттеушілік және жобалық жұмыстар ұйымдастыру, пәнаралық байланысты күшейту, мектептің күнделікті мәдениетін әділеттілік пен өзара құрмет қағидаттарына негіздеу маңызды. Сонымен қатар цифрлық технологиялар мен жасанды интеллект жағдайында оқушылардың құқықтық, ақпараттық және этикалық жауапкершілігін қалыптастыру жаңа педагогикалық міндет ретінде қарастырылуы қажет.

Құндылықты балаға жай ғана айту жеткіліксіз – оны сезінуге, талдауға, таңдауға және күнделікті әрекетте қолдануға мүмкіндік беру керек. Сондықтан заманауи мектептің басты мақсаты тек «білетін оқушыны» емес, ұлттық тамырын құрметтейтін, конституциялық құқықтары мен міндеттерін түсінетін, әділетті шешім қабылдайтын, өз әрекетіне жауап бере алатын саналы азаматты қалыптастыру болуы тиіс. Ұлттық мұра мен конституциялық қағидаттардың үйлесімді сабақтастығына негізделген білім беру ғана сапалы білім мен жауапты азамат тәрбиесін бір арнаға тоғыстыра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 жылғы 30 тамыз (өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – 2007 жылғы 27 шілде №319-III.
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.
4. Абай Құнанбайұлы. *Қара сөздер*. – Алматы.
5. Алтынсарин Ы. *Таңдамалы шығармалар*. – Алматы.
6. Байтұрсынұлы А. *Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу*. – Алматы.
7. UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. – Paris: UNESCO, 2021.
8. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. – Paris: UNESCO, 2023.
9. OECD. *PISA 2022 Assessment and Analytical Framework*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
10. OECD. *PISA 2022 Results*. – Paris: OECD Publishing, 2023–2024.

ИНФОРМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ: МҰҒАЛІМНІҢ ЖАҢА КӘСІБИ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түгелбаева Сағдат Абдигалиқызы

Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы

«Тобанияз атындағы жалпы білім беретін мектеп» КММ

Информатика пәні мұғалімі

Аннотация. Мақалада информатика сабақтарында жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері және оның мұғалімнің кәсіби қызметіне ықпалы қарастырылады. Цифрлық қоғам жағдайында информатика пәнінің мазмұны компьютерлік сауаттылықты, алгоритмдеу мен бағдарламалауды меңгертумен ғана шектелмей, оқушылардың деректермен жұмыс істеу, ақпаратты сыни бағалау, цифрлық өнім жасау, жасанды интеллект жүйелерінің жұмыс қағидаларын түсіну және оларды жауапкершілікпен пайдалану құзыреттерін қалыптастыруға бағытталуы қажет. Осы тұрғыдан жасанды интеллект информатика мұғалімінің орнын алмастыратын технология емес, оның сабақ жоспарлау, тапсырмаларды саралау, бағдарламалау дағдыларын дамыту, жедел кері байланыс ұйымдастыру, шығармашылық және жобалық жұмыстарды қолдау мүмкіндіктерін кеңейтетін интеллектуалдық құрал ретінде сипатталады. Мақалада жасанды интеллекттің алгоритмдеу, бағдарламалау, деректерді өңдеу, ақпараттық сауаттылық, жобалық және зерттеушілік оқыту барысында пайдалану жолдары талданады. Сонымен қатар жасанды интеллект жасаған ақпараттың дұрыстығын тексеру, академиялық адалдық, дербес деректерді қорғау, алгоритмдік біржақтылық және оқушының өзіндік ойлауын сақтау мәселелеріне назар аударылады. Жасанды интеллект жағдайындағы информатика мұғалімінің жаңа кәсіби рөлі білімді жеткізушіден цифрлық оқу ортасын ұйымдастырушы, кеңесші, зерттеу жетекшісі және жауапты технологиялық мәдениетті қалыптастырушы маманға ауысуымен негізделеді.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, информатика, цифрлық білім беру, информатика мұғалімі, бағдарламалау, алгоритмдік ойлау, цифрлық сауаттылық, деректерді талдау, жекелендірілген оқыту, академиялық адалдық, цифрлық қауіпсіздік.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Бұрын компьютерді пайдалану, мәтіндік және графикалық ақпаратпен жұмыс істеу, алгоритм құру және бағдарламалау негіздерін меңгеру цифрлық сауаттылықтың негізгі көрсеткіштері ретінде қарастырылса, жасанды интеллект технологияларының кең таралуы бұл түсініктің аясын едәуір кеңейтті. Бүгінгі оқушы ақпаратты іздеп қана қоймай, жасанды интеллект арқылы мәтін, бағдарламалық код, идея, сурет, жоспар және түрлі цифрлық өнімдер жасай алады. Сондықтан информатика сабағының алдында технологияны техникалық тұрғыдан меңгертумен қатар, оны саналы, қауіпсіз, сыни және жауапты пайдаланатын тұлға қалыптастыру міндеті тұр.

Информатика пәні жасанды интеллектті білім беру үдерісіне енгізуге ерекше қолайлы пәндердің бірі болып табылады. Бір жағынан, жасанды интеллект сабақтағы оқу құралы ретінде пайдаланылса, екінші жағынан, оның өзі информатиканың маңызды зерттеу нысаны болып саналады. Оқушы жасанды интеллект көмегімен бағдарламалық код құра алады, бірақ сонымен бірге мұндай жүйенің кодты қалай ұсынатынын, оның қателесу себептерін және нәтижені неге міндетті түрде тексеру қажеттігін түсінуі керек. Осы екі бағыттың үйлесуі информатика сабағын қазіргі цифрлық қоғам талаптарына жақындатады.

Жасанды интеллект ұғымын оқушыға тек күрделі техникалық анықтамалар арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Оның күнделікті өмірдегі көріністерін талдау тиімді. Смартфондағы дауыстық көмекші, мәтінді автоматты аудару, бейне немесе музыка ұсыну жүйелері, электрондық поштадағы спамды анықтау, суреттегі нысанды тану, навигациялық қызметтер, мәтін генерациялау құралдары – жасанды интеллект алгоритмдерінің өмірдегі қолданысына мысал бола алады. Мұғалім осындай мысалдарды талдата отырып, оқушыларға «Бұл жүйе қандай деректерді пайдаланады?», «Ол шешімді қалай қабылдауы мүмкін?», «Неліктен кей жағдайда қателеседі?», «Оның жауабына әрдайым сенуге бола ма?» деген сұрақтарды ұсына алады.

Бұл жерде информатика мұғалімінің кәсіби рөлі өзгереді. Дәстүрлі сабақта мұғалім ақпарат көзі және белгілі әрекеттер алгоритмін көрсетуші ретінде басым қызмет атқарса, жасанды интеллект жағдайында оқушы қажетті ақпараттың бастапқы нұсқасын технология көмегімен бірнеше секундта ала алады. Сондықтан мұғалімнің құндылығы ақпаратты жай жеткізуде емес, оқушыға алынған ақпаратты түсінуге, тексеруге, қолдануға, түрлендіруге және оның сапасын бағалауға үйретуде көрінеді.

Жасанды интеллект мұғалімнің сабақты жоспарлау мүмкіндігін де кеңейтеді. Информатика пәнінде бір тақырыптың өзін оқушылар әртүрлі деңгейде меңгеруі мүмкін. Кейбір оқушы алгоритм құру принципін жылдам түсінгенімен, бағдарламалау синтаксисінде қателеседі. Басқа оқушы кодты техникалық тұрғыдан жаза алады, бірақ есепті шешудің логикасын анықтауда қиындық көреді. Үшінші оқушы негізгі тапсырманы ерте аяқтап, күрделірек мәселені шешуге дайын болады. Мұндай жағдайда бір тапсырманы барлық оқушыға бірдей ұсыну әрдайым тиімді емес.

Мұғалім жасанды интеллект көмегімен бір оқу мақсатына арналған тапсырмалардың бірнеше деңгейін дайындай алады. Мысалы, шартты операторларды меңгерту кезінде бастапқы деңгейдегі оқушыға дайын кодтағы бос орындарды толтыру ұсынылады. Орта деңгейде есеп шарты бойынша алгоритм құру қажет болады. Жоғары деңгейде бірнеше шартты қамтитын практикалық мәселені шешу немесе дайын бағдарламаның тиімділігін арттыру тапсырмасы беріледі. Осылайша технология тапсырманы механикалық көбейту үшін емес, оқушы қажеттілігіне қарай саралау үшін пайдаланылады.

Информатика сабағында жасанды интеллектті қолданудың ең маңызды бағыттарының бірі – бағдарламалауды үйрету. Қазіргі генеративті жүйелер табиғи тілдегі сипаттама бойынша бағдарламалық кодтың бастапқы нұсқасын ұсына алады, қатені анықтауға көмектеседі, кодтың белгілі бір бөлігінің қызметін түсіндіреді немесе оны оңтайландыру жолдарын көрсетеді. Бір қарағанда, бұл бағдарламалауды үйренуді жеңілдететін үлкен мүмкіндік. Бірақ педагогикалық тұрғыдан қарағанда, оқушының кодты түсінбей көшіру қаупі де бар.

Сондықтан жасанды интеллектпен бағдарламалауды оқытуда тапсырманың форматын өзгерту маңызды. Мысалы, оқушыға «1-ден 100-ге дейінгі жұп сандарды шығаратын бағдарлама жаз» деген қарапайым тапсырма берілсе, ол дайын кодты жасанды интеллектіден ала алады. Мұндай жағдайда оқушының нақты білімін анықтау қиын. Оның орнына мұғалім жасанды интеллект жасаған кодты талдау, түсіндіру, қате енгізілген жолдарды анықтау, екі шешімді салыстыру немесе алгоритмді жаңа шартқа бейімдеу тапсырмаларын ұйымдастыра алады.

Мәселен, мұғалім оқушыларға бір есептің үш түрлі бағдарламалық шешімін ұсынады. Оның біреуі дұрыс әрі тиімді, екіншісі дұрыс нәтиже береді, бірақ артық әрекеттер орындайды, үшіншісінде логикалық қате бар. Оқушылар әр кодты талдап, қайсысының тиімді екенін анықтайды және шешімін негіздейді. Кейін жасанды интеллекттен осы кодтарды бағалауды сұрап, оның пікірін өз талдауымен салыстырады. Егер жасанды интеллект қате қорытынды берсе, оқушы оны нақты мысал арқылы дәлелдеуі керек. Мұндай тапсырмада технология оқушының орнына бағдарламаламайды, керісінше алгоритмдік ойлаудың объектісіне айналады.

Бағдарламалаудағы маңызды дағдылардың бірі – қатені табу және түзету. Оқушылардың көпшілігі алғашқы кезеңде бағдарламаның орындалмауын сәтсіздік ретінде қабылдайды. Ал шын мәнінде қатені анықтау бағдарламашының негізгі кәсіби әрекеттерінің бірі. Жасанды интеллект қатенің ықтимал себебін түсіндіре алады, бірақ мұғалім оқушының бірден дайын түзетілген код алуына емес, қатенің себебін өзі түсінуіне жағдай жасауы қажет.

Мысалы, оқушы бағдарламасындағы қатені жасанды интеллектіге жібергенде «кодты түзетіп бер» деген сұраныстың орнына «қатенің орналасқан жерін нақты кодпен түзетпей, оны табуға көмектесетін үш бағыттаушы сұрақ бер» деген тәсілді қолдануға болады. Нәтижесінде оқушы дайын жауап алмайды, мәселені өзі шешуге бағыт алады. Бұл жасанды интеллекттің цифрлық репетитор ретінде қолданудың тиімді үлгісі болып табылады.

Жасанды интеллект оқушылардың алгоритмдік ойлауын дамытуда да пайдалы. Алгоритмдік ойлау есепті шағын бөліктерге бөлу, әрекеттер ретін анықтау, заңдылықты табу, артық ақпаратты алып тастау және шешімді жалпылау қабілеттерін қамтиды. Бұл дағдылар тек бағдарламалау үшін емес, көптеген өмірлік мәселелерді шешу үшін қажет. Жасанды интеллект ұсынған алгоритмдерді талдау арқылы оқушылар тиімді және тиімсіз шешімдердің айырмашылығын көре алады.

Мысалы, «мектеп кітапханасындағы кітаптарды іздеу жүйесін ұйымдастыру» мәселесі ұсынылсын. Оқушылар алдымен қандай деректер қажет екенін анықтайды: кітап атауы, авторы, жанры, басылған жылы, инвентарлық нөмірі және қолжетімділік жағдайы. Кейін іздеу алгоритмінің логикасын құрады. Жасанды интеллектіден балама алгоритм сұрап, оны өз шешімімен салыстырады. Қай алгоритм пайдаланушы үшін ыңғайлы, қайсысы көп әрекет талап етеді, қандай дерек жетіспейді деген сұрақтарды талдайды. Бұл жұмыс информатиканы өмірлік мәселелермен байланыстырады.

Деректермен жұмыс істеу де информатикадағы жасанды интеллект интеграциясының маңызды бағыты болып табылады. Қазіргі цифрлық ортада дерек үлкен құндылыққа ие. Оқушы деректі жинау, құрылымдау, сұрыптау, сүзу, визуализациялау және оның негізінде қорытынды жасау дағдыларын меңгеруі қажет. Жасанды интеллект деректердегі ықтимал заңдылықтарды анықтауға немесе олардың қандай тәсілмен көрсетілгені тиімді екенін ұсынуға көмектеседі.

Мысалы, оқушылар мектептегі цифрлық құрылғыларды пайдалану туралы анонимді оқу деректерінен тұратын дайын кестемен жұмыс істей алады. Олар мәліметті сұрыптайды, орташа көрсеткіштерді есептейді, диаграмма жасайды және белгілі бір тенденцияларды анықтайды. Кейін жасанды интеллектке сол деректердің сипаттамасын ұсынып, қандай қорытынды жасайтынын сұрайды. Оқушылар жасанды интеллект қорытындысының нақты деректерге сәйкестігін тексереді. Осылайша статистикалық ақпаратты талдау мен жасанды интеллект нәтижесін сыни бағалау бір тапсырмада бірігеді.

Жасанды интеллект ақпараттық сауаттылықты қалыптастыруда ерекше мәнге ие. Бұрын интернеттегі ақпаратты бағалау кезінде авторы, жарияланған уақыты, сайттың сенімділігі және бірнеше дереккөздің сәйкестігі тексерілсе, енді оқушы жасанды интеллект жасаған ақпаратты да бағалауы қажет. Генеративті жүйелер кейде шындыққа сәйкес келмейтін деректерді сенімді тілмен ұсынуы мүмкін. Сондықтан «жасанды интеллект айтты» деген тұжырым дәлел ретінде қабылданбауы тиіс.

Информатика мұғалімі арнайы «ақпаратты тексеру» тапсырмаларын ұйымдастыра алады. Мысалы, оқушылар жасанды интеллектіден информатика тарихындағы белгілі технология туралы қысқаша мәлімет алады. Кейін жауаптағы үш негізгі фактіні сенімді дереккөздер арқылы тексереді. Егер сәйкессіздік табылса, оны

белгілеп, не себепті жасанды интеллект жауабын тексеру керектігі туралы қорытынды жасайды. Бұл тапсырма оқушыларға цифрлық ортадағы ақпаратпен саналы жұмыс істеудің практикалық тәжірибесін береді.

Жасанды интеллект информатика сабағындағы шығармашылық тапсырмалардың мүмкіндігін де арттырады. Оқушылар сайт, мобильді қосымшаның прототипі, ойын, интерактивті жоба немесе цифрлық оқиға әзірлеген кезде жасанды интеллектіні идеяларды жинақтау, пайдаланушы сценарийлерін құру, жобаның құрылымын талдау немесе бағдарламалық шешімдердің баламаларын іздеу үшін пайдалана алады. Бірақ дайын өнімнің негізгі идеясы, құрылымы және оны жүзеге асыру туралы шешім оқушының өзіне тиесілі болуы қажет.

Мысалы, «Мектеп өмірін жақсартатын цифрлық өнім» жобасында әр топ белгілі бір мәселені анықтайды. Бір топ үйірмелер туралы ақпарат беретін қосымша идеясын ұсынса, екінші топ кітапханадағы кітаптарды іздеу жүйесін, үшінші топ мектептегі экологиялық бастамаларды бақылауға арналған цифрлық платформаны жобалауы мүмкін. Оқушылар пайдаланушының қажеттілігін анықтайды, интерфейс сызбасын жасайды, алгоритмдік логиканы құрады және прототип әзірлейді. Жасанды интеллект жобаның әлсіз тұстарын анықтауға немесе балама функциялар ұсынуға көмектеседі.

Мұндай жобаларда мұғалім дайын шешімді көрсететін маман емес, оқушыға мәселені дұрыс анықтауға, жұмыс кезеңдерін жоспарлауға және нәтижені бағалауға көмектесетін тәлімгер ролін атқарады. Осы өзгеріс информатика мұғалімінің жаңа кәсіби мүмкіндіктерінің бірі болып табылады. Жасанды интеллект күнделікті техникалық немесе қайталанатын әрекеттердің бір бөлігін жеңілдеткен сайын мұғалім оқушымен жүргізілетін мазмұнды педагогикалық жұмысқа көбірек назар аудара алады.

Жасанды интеллект мұғалімге қалыптастырушы бағалау материалдарын әзірлеуде де көмек береді. Белгілі бір тақырып бойынша қысқа тапсырмалар, қате кодтар, практикалық жағдайлар, рефлексия сұрақтары немесе өзін-өзі бағалау тапсырмаларының бастапқы нұсқаларын жылдам дайындауға болады. Дегенмен жасанды интеллект жасаған материалды мұғалім міндетті түрде тексеруі керек. Тапсырманың оқу бағдарламасына сәйкестігі, терминдердің дұрыстығы, оқушы жасына лайықтылығы және бағалау критерийлерімен байланысы педагогтің кәсіби бақылауында қалады.

Оқушыға кері байланыс беру кезінде де технологияны тиімді қолдануға болады. Мысалы, бағдарламалық жобаны бағалағанда «код жұмыс істейді немесе жұмыс істемейді» деген нәтиже жеткіліксіз. Оқушыға алгоритмнің құрылымы, кодтың оқылымдылығы, айнымалыларды пайдалану, қайталанатын әрекеттер, логикалық тиімділік және түсіндірме жазу бойынша нақты кері байланыс қажет. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен кері байланыстың бастапқы құрылымын әзірлеп, кейін оны нақты оқушы жұмысына бейімдей алады.

Бірақ бағалауды толығымен жасанды интеллектіге беру дұрыс емес. Себебі мұғалім оқушының сабақ барысындағы әрекетін, қандай қиындықтан өткенін, қандай көмек алғанын және оның алдыңғы нәтижемен салыстырғандағы ілгерілеуін біледі. Жасанды интеллект көбіне соңғы өнімді ғана талдайды. Сондықтан технология бағалауды қолдайтын құрал болғанымен, педагогикалық шешімнің негізгі субъектісі мұғалім болып қалуы тиіс.

Жасанды интеллект арқылы оқытуды дараландыру информатика мұғалімінің тағы бір маңызды кәсіби мүмкіндігіне айналады. Кейбір оқушылар бағдарламалау тапсырмасын орындау кезінде қосымша түсіндірме қажет етсе, кейбіреулеріне күрделі мәселе ұсынылуы мүмкін. Жасанды интеллект бір ұғымды әртүрлі тәсілмен түсіндіруге, қосымша мысал беруге немесе оқушыға дайын жауапты ашпайтын бағыттаушы сұрақтар құрастыруға мүмкіндік береді. Осылайша әр оқушы өзінің оқу қарқынына сәйкес қолдау ала алады.

Сонымен бірге мұғалім жасанды интеллектіні қолданудың нақты шекарасын белгілеуі қажет. Қай тапсырманы оқушы толық өздігінен орындауы керек, қай кезеңде жасанды интеллект қолдануға рұқсат етіледі және оның көмегі қалай көрсетіледі деген талаптар алдын ала түсіндірілгені дұрыс. Мысалы, алгоритмді бастапқы жоспарлау кезінде жасанды интеллект қолдануға тыйым салынып, код дайын болғаннан кейін оны тексеру үшін пайдалануға рұқсат етілуі мүмкін. Басқа жобада керісінше, жасанды интеллекттен бірнеше идея алып, олардың ішінен тиімдісін оқушының өзі таңдауы талап етіледі.

Осындай педагогикалық ұйымдастыру арқылы жасанды интеллект информатика сабағындағы оқушының дербестігін әлсірететін емес, оның ойлауын күшейтетін технологияға айналады. Мұғалімнің негізгі кәсіби міндеті де осыдан көрінеді: оқушыға жасанды интеллектіні жай ғана қолдануды емес, оны қашан қолдану керек, қандай мақсатта пайдалану тиімді, жауабын қалай тексеру қажет және соңғы шешім үшін кім жауапты екенін түсіндіру. Бұл құзыреттер болашақ цифрлық қоғамда кез келген мамандық иесіне қажет болатын жауапты технологиялық мәдениеттің негізін қалыптастырады.

Жасанды интеллектіні информатика сабақтарында тиімді қолдану мұғалімнің кәсіби қызметін тек техникалық тұрғыдан емес, әдістемелік жағынан да жаңартуды талап етеді. Мұғалім бұрын дайын оқу материалдарын таңдап, оларды оқушыларға түсіндірумен шектелсе, енді цифрлық оқу ортасының мазмұнын жобалаушы ретінде әрекет етеді. Ол жасанды интеллект көмегімен алынған материалдың сапасын тексеріп, оны оқу мақсатына сәйкестендіріп, оқушының жас ерекшелігі мен дайындық деңгейіне бейімдейді. Осы тұрғыдан педагогтің цифрлық құзыреттілігі белгілі бір платформаны қолдана білумен ғана өлшенбейді. Негізгі көрсеткіш – технологияның дидактикалық мүмкіндігін түсіну және оны оқушының танымдық әрекетін күшейту үшін пайдалану.

Информатика сабағында жасанды интеллектіні енгізудің маңызды қағидаларының бірі – оқушыны дайын жауап тұтынушысына айналдырмау. Генеративті жүйелер есептің шешімін, бағдарламалық кодты немесе

теориялық сұрақтың жауабын өте жылдам ұсына алады. Егер дәстүрлі тапсырмалар өзгеріссіз қалса, оқушы олардың көпшілігін өзіндік ойлау әрекетінсіз орындауы мүмкін. Сондықтан жасанды интеллект дәуірінде тапсырмалардың мазмұнын ғана емес, олардың құрылымын да өзгерту қажет. Оқушыдан дайын өнімді ұсынуды емес, оның қалай жасалғанын түсіндіруді, бірнеше нұсқаны салыстыруды, қатені анықтауды, шешімді жетілдіруді және таңдауын негіздеуді талап ететін тапсырмалар маңызды бола түседі.

Мысалы, бағдарламалау тақырыбында оқушыға «берілген санның жай сан екенін анықтайтын бағдарлама жаз» деген тапсырма берудің орнына, жасанды интеллект жасаған екі түрлі код ұсынылуы мүмкін. Оқушы әр кодтың жұмыс принципі түсіндіреді, тестілік мәндер арқылы тексереді, қай нұсқаның тиімді екенін анықтайды және өз шешімін дәлелдейді. Кейін кодтың жұмысын жылдамдату немесе оқылымдылығын жақсартудың жолдарын ұсынады. Мұндай тапсырмада оқушы тек синтаксисті білумен шектелмей, алгоритмді талдау және бағалау әрекетін орындайды.

Жасанды интеллекті «цифрлық серіктес» ретінде пайдалану да информатика сабағының мазмұнын байыта алады. Оқушы белгілі бір мәселенің шешімін алдымен өзі ұсынады, кейін жасанды интеллект шешімімен салыстырады. Салыстыру кезінде «Қай шешім қысқа?», «Қай алгоритм түсініктірек?», «Қайсысы көбірек ресурсты қажет етеді?», «Қандай жағдайда бұл код қате нәтиже беруі мүмкін?» деген сұрақтар қарастырылады. Бұл тәсіл оқушыға технологияның жауабы соңғы және мінсіз шешім емес екенін түсінуге көмектеседі.

Алгоритмдерді оқыту барысында жасанды интеллект күрделі ұғымдарды визуалды немесе өмірлік мысалдармен түсіндіруге де мүмкіндік береді. Мысалы, сұрыптау алгоритмдерін оқушылардың барлығы бірдей абстрактілі код арқылы бірден түсіне бермейді. Мұғалім жасанды интеллект көмегімен кітаптарды биіктігі бойынша орналастыру, спортшылардың нәтижелерін реттеу немесе дүкендегі тауар бағаларын өсу ретімен орналастыру сияқты салыстырулар дайындай алады. Кейін оқушылар осы өмірлік әрекетті алгоритм қадамдарына айналдырады. Мұндай тәсіл абстрактілі ұғым мен нақты әрекеттің арасындағы байланысты қалыптастырады.

Информатика сабақтарындағы жасанды интеллектің тағы бір мүмкіндігі – оқушының сұрақ қою мәдениетін дамыту. Цифрлық жүйеден сапалы нәтиже алу көбіне берілген сұраныстың нақтылығына байланысты. Сондықтан сұраныс құрастыруды тек техникалық дағды ретінде емес, мәселені нақты тұжырымдау қабілеті ретінде қарастырған дұрыс. Оқушы өзіне не қажет екенін анықтап, контексті көрсетіп, шарттарды белгілеп, нәтиженің форматын сипаттай білуі керек. Бұл әрекеттердің барлығы логикалық және алгоритмдік ойлаумен байланысты.

Мысалы, «Python туралы түсіндір» деген жалпы сұраныстың орнына «Python тіліндегі цикл ұғымын бағдарламалауды жаңадан үйреніп жүрген оқушыға күнделікті өмірден екі мысал арқылы түсіндір, бірақ дайын бағдарламалық код берме» деген сұраныс нақты оқу мақсатына бағытталған. Оқушылар бірнеше сұранысты салыстырып, қайсысы пайдалы жауап алуға мүмкіндік бергенін анықтай алады. Кейін бір тапсырмаға арналған сұранысты өздері жетілдіреді. Мұнда жасанды интеллектпен қарым-қатынас жасау арқылы оқушы мәселені нақтылау дағдысын меңгереді.

Дегенмен сұраныс құрастыру дағдысы оқушының пәндік білімінің орнын баспауы керек. Егер оқушы алгоритмнің не екенін түсінбесе, жасанды интеллектке қаншалықты жақсы сұраныс бергенімен, алынған шешімнің сапасын бағалай алмайды. Сондықтан жасанды интеллекті тиімді пайдалану үшін базалық информатикалық білім бұрынғыдан да маңызды бола түседі. Бағдарламалық кодтың дұрыс жазылғанын тексеру үшін бағдарламалау негіздерін, деректерді бағалау үшін ақпараттық модельдеу принциптерін, ал жасанды интеллект нәтижесін түсіну үшін алгоритмдер мен деректердің рөлін білу қажет.

Информатика сабағында жасанды интеллектің жұмыс істеу қағидаларын қарапайым деңгейде түсіндіру де маңызды. Оқушылар оны барлық сұрақтың жауабын білетін саналы жүйе ретінде қабылдамауы тиіс. Мұғалім жасанды интеллект модельдерінің үлкен көлемдегі деректердегі заңдылықтарды пайдаланып нәтиже қалыптастыратынын, сондықтан олардың жауабы әрдайым шынайы немесе объективті бола бермейтінін түсіндіре алады. Жас ерекшелігіне сәйкес машиналық оқыту, оқыту деректері, модель, алгоритм, генерация және ықтималдық сияқты ұғымдарды практикалық мысалдар арқылы енгізуге болады.

Машиналық оқытуды түсіндіруге арналған қарапайым тапсырма ретінде нысандарды белгілеріне қарай жіктеу әрекетін ұйымдастыруға болады. Оқушыларға әртүрлі жемістердің өлшемі, түсі, салмағы сияқты сипаттамалар беріледі. Олар белгілі белгілер арқылы нысандарды топтарға бөледі. Кейін жаңа нысанның қай топқа жататынын болжайды. Мұғалім осы әрекетті машиналық оқытудағы жіктеудің қарапайым моделімен байланыстыра алады. Егер бастапқы мысалдар жеткіліксіз немесе біржақты болса, жаңа нысанды жіктеу кезінде қате пайда болатыны көрсетіледі. Осы арқылы деректер сапасының жасанды интеллект нәтижесіне әсері түсіндіріледі.

Алгоритмдік біржақтылық мәселесін де информатика сабақтарында қарастыру қажет. Егер жасанды интеллект жүйесін оқыту үшін пайдаланылған деректер қоғамдағы белгілі бір топтарды жеткілікті қамтымаса немесе бастапқы ақпараттың өзінде біржақтылық болса, жүйенің нәтижесі де әділетсіз болуы мүмкін. Мұндай мәселені жоғары сынып оқушыларына түсіндіру олардың технологияға сыни көзқарасын қалыптастырады. Оқушы алгоритмді бейтарап математикалық механизм деп қабылдамай, оның артында деректерді таңдау, модель құру және мақсат қою сияқты адам шешімдері бар екенін түсінеді.

Мысалы, оқушыларға шартты түрде жұмысқа үміткерлерді бағалайтын автоматтандырылған жүйе туралы жағдай ұсынылады. Егер жүйе бұрынғы қызметкерлер туралы деректер негізінде оқытылса, тарихи деректердегі

теңсіздіктер оның болашақ шешіміне қалай әсер етуі мүмкін деген сұрақ талқыланады. Мұнда нақты адамдардың жеке деректерін қолданудың қажеті жоқ. Негізгі мақсат – алгоритмнің шешіміне қандай факторлар әсер ететінін анықтау және технологиялық шешімнің әлеуметтік салдарын түсіну.

Жасанды интеллектті қолдану кезінде академиялық адалдық мәселесі де информатика мұғалімінің жаңа кәсіби жауапкершілігінің бір бөлігіне айналады. Оқушы бағдарламалық кодты толығымен жасанды интеллект көмегімен жасап, оны өзінің жұмысы ретінде ұсынуы мүмкін. Мұндай жағдайда дәстүрлі бағалау формалары оқушының нақты білім деңгейін көрсете алмайды. Сондықтан бағалауда тек соңғы кодқа емес, оны жасау үдерісіне назар аудару қажет.

Оқушы бағдарламаның бастапқы идеясын, алгоритм сызбасын, кодтың аралық нұсқаларын, жіберілген қателерді және оларды түзету жолдарын көрсете алады. Егер жасанды интеллект пайдаланылса, оның қандай мақсатта қолданылғанын көрсету талап етіледі. Мысалы, «бағдарламаның негізгі алгоритмін өзім құрастырдым, жасанды интеллект кодтағы синтаксистік қатені түсіндіру үшін қолданылды» немесе «жасанды интеллект үш интерфейс идеясын ұсынды, соңғы құрылымды өзім таңдадым» деген түсіндірме оқушының технологияны ашық және жауапты қолдануына ықпал етеді.

Жобаны ауызша қорғау да академиялық адалдықты қамтамасыз етудің тиімді жолы. Оқушы өз бағдарламасының әр бөлігін түсіндіріп, мұғалім қойған қосымша сұрақтарға жауап беруі керек. Егер кодты өзі түсінбесе, бұл қорғау кезінде анық байқалады. Сонымен бірге мұндай тәсіл оқушыны жазған бағдарламасының логикасын саналы меңгеруге ынталандырады. Нәтижесінде бағалау тек дайын цифрлық өнімге емес, оқушының түсіну деңгейіне негізделеді.

Жасанды интеллектті қолдануда дербес деректерді қорғау мәселесі ерекше назарды қажет етеді. Оқушылар сыртқы цифрлық жүйелерге жеке мәліметтерін, құпиясөздерін, мекенжайын, телефон нөмірін, басқа адамдардың жеке ақпаратын немесе рұқсатсыз фотосуреттерін енгізуге болмайтынын түсінуі тиіс. Мұғалім тапсырма берген кезде қандай ақпаратты пайдалануға болатынын және қандай мәліметтерді енгізуге болмайтынын алдын ала нақты көрсетуі қажет.

Цифрлық қауіпсіздікті тек теориялық ереже ретінде емес, практикалық жағдайлар арқылы оқыту нәтижелі. Мысалы, оқушыларға бірнеше шартты сұраныс беріледі: біреуінде жеке мәлімет жоқ, екіншісінде адамның аты-жөні мен байланыс ақпараты көрсетілген, үшіншісінде құпия мектеп деректері болуы мүмкін. Оқушылар қай сұранысты жасанды интеллект жүйесіне енгізуге болатынын, қайсысын өзгерту қажеттігін және себебін түсіндіреді. Бұл тапсырма цифрлық қауіпсіздікті нақты әрекетпен байланыстырады.

Авторлық құқық мәселесі де жасанды интеллект арқылы цифрлық контент жасау кезінде өзекті. Оқушы сайт, презентация, ойын немесе басқа цифрлық өнім жасағанда пайдаланылған материалдың қайдан алынғанын, қандай лицензиямен таратылатынын және оны өзгертуге рұқсат бар-жоғын түсінуі қажет. Жасанды интеллект жасаған контенттің құқықтық мәртебесіне қатысты мәселелер күрделі болуы мүмкін, сондықтан мектеп деңгейінде ең алдымен ақпаратты жауапты пайдалану, дереккөзді көрсету және өзгенің еңбегін иемденбеу қағидалары қалыптастырылуы тиіс.

Информатика сабағында жобалық оқыту жасанды интеллект мүмкіндігін барынша мазмұнды пайдалануға жағдай жасайды. Жоба барысында оқушы мәселені анықтайды, пайдаланушы қажеттілігін зерттейді, шешім нұсқаларын әзірлейді, алгоритм құрады, прототип жасайды, сынақтан өткізеді және нәтижесін жетілдіреді. Жасанды интеллект осы кезеңдердің әрқайсысында кеңесші ретінде қолданылуы мүмкін, бірақ жобаның негізгі авторы оқушы болып қалуы тиіс.

Мысалы, «Қауіпсіз интернет» тақырыбында оқушылар кіші сынып оқушыларына арналған интерактивті цифрлық ресурс жасауы мүмкін. Олар алдымен мақсатты аудиторияның жас ерекшелігін анықтайды, қандай қауіптер туралы ақпарат беру қажеттігін зерттейді, ресурс құрылымын жоспарлайды. Бір топ интерактивті викторина, екінші топ шағын ойын, үшінші топ веб-парақ прототипін әзірлей алады. Жасанды интеллект сценарий идеяларын ұсынуға, сұрақтардың бастапқы нұсқасын құрастыруға немесе бағдарламалық қатені түсіндіруге көмектеседі. Бірақ оқушылар әр ұсыныстың дұрыстығын тексеріп, соңғы өнімді өздері қалыптастырады.

Осындай жобалар информатика пәнін басқа пәндермен кіріктіруге мүмкіндік береді. Мысалы, экологиялық мәліметтерді өңдейтін цифрлық жоба информатика мен биологияны, тарихи деректерге арналған интерактивті карта информатика мен тарихты, математикалық есептерді визуализациялау информатика мен математиканы, шет тілін үйрететін шағын қосымша информатика мен ағылшын тілін байланыстырады. Жасанды интеллект пәнаралық мазмұнды ұйымдастыруды жеңілдеткенімен, мұғалім әр пәннің оқу мақсатының сақталуын қадағалауы керек.

Мұғалім үшін жасанды интеллекттің тағы бір кәсіби мүмкіндігі – оқу материалдарын жедел бейімдеу. Бір мәтінді әртүрлі күрделілік деңгейінде түсіндіру, терминдерге анықтама дайындау, практикалық мысалдар құрастыру, тапсырма шартын жеңілдету немесе күрделендіру мүмкін болады. Бұл әсіресе бір сыныптағы білім деңгейі әртүрлі оқушылармен жұмыс кезінде пайдалы. Дегенмен автоматты түрде жасалған мәтіннің ғылыми және тілдік сапасын тексеру мұғалімнің міндеті болып қала береді.

Жасанды интеллект ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға қолжетімді оқу ортасын ұйымдастыруда да қосымша мүмкіндік бере алады. Күрделі нұсқаулықты қысқа қадамдарға бөлу, мәтінді қарапайым тілмен түсіндіру, тапсырманы бірнеше кезеңге бөлу немесе қосымша мысалдар беру кейбір оқушылардың оқу материалын қабылдауын жеңілдетеді. Бірақ мұндай бейімдеу оқушының нақты қажеттілігіне

сәйкес педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылуы тиіс және технология маманның кәсіби қолдауын алмастырмайды.

Жасанды интеллект мұғалімнің рефлексиясына да көмектесе алады. Сабақтан кейін мұғалім оқушылар жиі қате жіберген тапсырмаларды жүйелеп, қиындықтардың ықтимал себептерін талдап, келесі сабаққа арналған түзету тапсырмаларын дайындай алады. Мысалы, оқушылар цикл тақырыбында цикл шекарасын белгілеуде жиі қателессе, мұғалім осы мәселені анықтауға арналған бірнеше шағын тапсырма әзірлейді. Бұл жерде жасанды интеллект педагогикалық шешім қабылдамайды, бірақ мұғалімнің талдау жұмысын жылдамдататын көмекші қызмет атқарады.

Сонымен бірге мұғалім жасанды интеллект ұсынған педагогикалық ұсыныстарды да сын тұрғысынан бағалауы тиіс. Белгілі бір жүйе оқушының нақты сыныбын, мектеп жағдайын, оқу бағдарламасын және педагогтің алдыңғы тәжірибесін толық білмеуі мүмкін. Сондықтан технология ұсынған кез келген сабақ жоспары немесе тапсырма дайын әдістемелік шешім ретінде қабылданбауы керек. Мұғалім оны кәсіби тәжірибесі арқылы қайта қарап, қажетті өзгерістер енгізеді.

Жасанды интеллекттің таралуы информатика мұғалімінен үздіксіз кәсіби дамуды талап етеді. Белгілі бір цифрлық құралдың интерфейсі менгеру жеткіліксіз, өйткені платформалар мен технологиялар үнемі өзгеріп отырады. Тұрақты кәсіби құзырет ретінде жасанды интеллект жүйелерінің жалпы жұмыс логикасын түсіну, олардың мүмкіндігі мен шектеулерін ажырату, ақпараттық қауіпсіздік қағидаларын білу және педагогикалық мақсатқа сәйкес құрал таңдау қабілеті маңызды.

Мұғалімдердің кәсіби қауымдастығы бұл бағытта үлкен рөл атқара алады. Әріптестер жасанды интеллектпен орындалатын тиімді тапсырмалар, бағалау критерийлері, академиялық адалдық талаптары, бағдарламалау есептері және жобалық жұмыс тәжірибелерімен бөлісе алады. Бір мұғалімнің жеке тәжірибесі мектептің ортақ цифрлық мәдениетіне айналған жағдайда технологияны қолдану жүйелі сипат алады. Сонымен бірге мектеп деңгейінде жасанды интеллектті пайдаланудың ортақ ережелерін қалыптастыру оқушылар үшін де түсінікті және тұрақты талап орнатуға мүмкіндік береді.

Информатика мұғалімі оқушыға технологияның мүмкіндігін ғана емес, оның шектеуін де көрсетуі керек. Жасанды интеллект өте жылдам нәтиже ұсынғанымен, мақсатты өзі анықтамайды, алынған жауаптың моральдық немесе әлеуметтік салдары үшін жауапкершілік алмайды және әр жағдайда ақиқатқа кепілдік бермейді. Соңғы шешімді бағалайтын, контексті түсінетін және жауапкершілік қабылдайтын адам болып қала береді. Бұл қағиданы түсіну цифрлық құзыреттіліктің маңызды бөлігі болып табылады.

Осы тұрғыдан информатика сабағы болашақ азаматтың жасанды интеллект туралы сауатты түсінігін қалыптастыратын негізгі білім кеңістіктерінің біріне айналады. Мұнда оқушы технологияны қолдануды ғана емес, оның артындағы алгоритмдік логиканы, деректердің рөлін, ықтимал қатені, қауіпсіздік талаптарын және әлеуметтік жауапкершілікті түсінеді. Мұғалім осындай кешенді оқу ортасын ұйымдастыру арқылы өзінің кәсіби қызметін жаңа деңгейге көтереді.

Жасанды интеллект мұғалімнің орнын алмастырмайды, керісінше оның кәсіби қызметіндегі шығармашылық, аналитикалық және педагогикалық компоненттердің маңызын арттырады. Қай тапсырманы автоматтандыруға болады, қай жерде оқушының дербес әрекеті міндетті, қандай нәтижені тексеру керек және қандай жағдайда технологиядан бас тартқан дұрыс деген шешімдерді мұғалім қабылдайды. Демек, жасанды интеллект дәуіріндегі информатика мұғалімінің негізгі артықшылығы технологияны білумен ғана емес, оны педагогикалық мақсатқа бағындыра алуымен анықталады.

Информатика сабақтарында жасанды интеллектті жүйелі қолдану оқыту нәтижелеріне қойылатын талаптарды да қайта қарастыруды қажет етеді. Егер бұрын оқушының белгілі бағдарламаның командаларын есте сақтауы, алгоритмді берілген үлгі бойынша құруы немесе теориялық анықтамаларды білуі маңызды көрсеткіштердің бірі болса, жасанды интеллект жағдайында ақпаратты түсіну, талдау, тексеру, түрлендіру және жаңа жағдайда қолдану алдыңғы орынға шығады. Себебі қарапайым анықтаманы немесе стандартты бағдарламалық кодты цифрлық жүйеден жылдам алуға болады. Ал оның дұрыстығын анықтау, нақты міндетке сәйкестендіру және тиімділігін бағалау үшін оқушының пәндік білімі мен сыни ойлауы қажет.

Осыған байланысты информатика сабағында «нәтижеге жету» мен «нәтижені түсіну» арасындағы айырмашылықты ескеру маңызды. Бағдарлама дұрыс жұмыс істегенімен, оқушы оның алгоритмін түсінбеуі мүмкін. Жасанды интеллект жасаған презентация сыртқы жағынан сапалы көрінгенімен, ондағы ақпаратты оқушы өзі талдамаған болуы ықтимал. Сондықтан мұғалім бағалау барысында дайын өніммен қатар оны жасау үдерісін, оқушының шешім қабылдауын, түсіндіруін және рефлексиясын қарастырғаны дұрыс.

Бағдарламалау тапсырмаларын бағалаудың жаңа форматы ретінде кодты ауызша түсіндіруді, белгілі бір бөлігін өзгертіп көрсетуді, жаңа шарт қосылған кезде алгоритмді бейімдеуді қолдануға болады. Мысалы, оқушы жасанды интеллект көмегімен белгілі бір бағдарлама әзірлеген болса, мұғалім бағдарламадағы бір айнымалының қызметін сұрайды немесе «егер кіріс деректері өзгерсе, кодтың қай бөлігін өзгертер едің?» деген тапсырма береді. Бұл оқушының дайын кодты көшіргенін немесе оның логикасын шынымен түсінетінін анықтауға көмектеседі.

Информатика пәніндегі бағалаудың тағы бір маңызды объектісі – цифрлық өнімді жетілдіру үдерісі. Кәсіби бағдарламалау тәжірибесінде өнім бір әрекетпен жасалмайды. Алғашқы нұсқа тексеріледі, қателер табылады, пайдаланушы пікірі ескеріледі және кейін қайта өңделеді. Мектептегі жобаларда да осындай мәдениетті

қалыптастыру қажет. Оқушының бірінші нұсқасында қате болуы қалыпты құбылыс ретінде қабылданып, оны табу және түзету оқу нәтижесінің бір бөлігіне айналуы керек.

Мысалы, оқушылар қарапайым веб-парақ немесе шағын бағдарлама прототипін дайындайды. Алғашқы нұсқаны сыныптастары тексеріп, түсініксіз немесе қолайсыз элементтерді белгілейді. Кейін оқушы жасанды интеллектіден өнімнің құрылымына қатысты ұсыныс алып, оны сыныптастарының пікірімен салыстырады. Барлық ұсынысты бірдей қабылдамай, жобасына пайдалысын таңдап, өзгеріс енгізеді. Соңында қандай өзгеріс жасағанын және оның себебін түсіндіреді. Мұндай жұмыс оқушыға технологиялық өнімнің үнемі жетілдіріліп отыратынын түсіндіреді.

Жасанды интеллект информатика сабақтарындағы зерттеушілік әрекетті де дамытуға мүмкіндік береді. Жоғары сыныптарда оқушылар «Жасанды интеллект әртүрлі сұранысқа қалай жауап береді?», «Сұраныс құрылымының нәтиже сапасына әсері қандай?», «Бір тапсырманы бірнеше жасанды интеллект жүйесі қалай орындайды?», «Жасанды интеллект жасаған бағдарламалық кодта қандай қателер жиі кездеседі?» сияқты шағын зерттеулер жүргізе алады. Мұнда оқушы технологияны тек пайдаланушы ретінде емес, зерттеу нысаны ретінде қарастырады.

Мысалы, оқушылар бір бағдарламалау тапсырмасына арналған бірнеше түрлі сұраныс дайындайды. Бірінші сұраныс өте жалпы, екіншісі нақты шарттарды қамтиды, үшіншісінде нәтиже форматы мен шектеулер көрсетіледі. Әр сұраныс бойынша алынған жауаптар салыстырылып, олардың дұрыстығы, түсініктілігі және тапсырмаға сәйкестігі бағаланады. Нәтижесінде оқушылар «нақты сұраныс әрдайым мінсіз жауап береді» деген қарапайым қорытындымен шектелмей, жасанды интеллект нәтижесін бәрібір тексеру қажеттігін түсінеді.

Осындай зерттеулерде мәліметтерді тіркеу маңызды. Оқушылар нәтижелерді кестеге енгізіп, белгілі критерийлер бойынша бағалай алады. Мысалы, кодтың орындалуы, түсініктілігі, артық командалардың болуы, түсіндірменің сапасы сияқты көрсеткіштер таңдалады. Бірнеше нәтиже жинақталғаннан кейін диаграмма жасалып, қорытынды шығарылады. Осылайша жасанды интеллект тақырыбы деректерді жинау, өңдеу және визуализациялау дағдыларымен байланысады.

Информатика мұғалімінің жаңа кәсіби мүмкіндіктерінің бірі – пәнаралық цифрлық жобаларды үйлестіру. Жасанды интеллект ақпаратты әртүрлі пәндік контексте өңдей алатындықтан, информатика сабағында басқа пәндермен бірлескен жобалар жасауға қолайлы жағдай қалыптасады. Мұнда информатика оқушыға цифрлық өнім жасаудың технологиялық негізін береді, ал басқа пән нақты мазмұн ұсынады.

Мысалы, биологиямен бірлескен жобада оқушылар өсімдіктердің өсу көрсеткіштерін тіркейтін және визуализациялайтын цифрлық жүйе әзірлей алады. Математикамен бірлескен жұмыста статистикалық мәліметтерді талдайтын шағын бағдарлама құрастыруға болады. Географиямен интеграция кезінде экологиялық немесе климаттық деректерді интерактивті картада көрсетуге, тарих сабағымен бірге тарихи оқиғалардың цифрлық уақыт сызығын жасауға болады. Қазақ тілі немесе ағылшын тілімен бірлескен жобада оқу мәтіндері бойынша интерактивті жаттығу жасалуы мүмкін. Мұндай жұмыстарда жасанды интеллект идея, код немесе құрылым ұсынуға көмектескенімен, деректерді тексеру мен соңғы өнімді құрастыру оқушының жауапкершілігінде болады.

Бұл бағыт информатика мұғалімінің әріптестерімен кәсіби ынтымақтастығын да күшейтеді. Пәнаралық жоба дайындау кезінде информатика мұғалімі басқа пән мұғалімдерімен бірге оқу мақсатын анықтап, цифрлық өнімнің форматын жоспарлап, оқушының қандай технологиялық дағдыларды қолданатынын белгілейді. Нәтижесінде информатика жеке пәндік кеңістіктен мектептегі цифрлық жобалардың біріктіруші компонентіне айнала алады.

Жасанды интеллект информатика мұғаліміне оқу мазмұнын өмірлік жағдаяттармен байланыстыруға да мүмкіндік береді. Мысалы, деректер базасы тақырыбында тек шартты кестелерді толтырумен шектелмей, мектеп кітапханасы, спорттық жарыс, үйірмелер немесе экологиялық бақылау туралы деректер базасының моделін жасауға болады. Киберқауіпсіздік тақырыбында фишингтік хабарламаларды ажырату, сенімді құпиясөз құру, цифрлық ізді талдау сияқты практикалық мәселелер қарастырылады. Ал жасанды интеллект тақырыбында күнделікті қолданылатын ұсыныс жүйелерінің, автоматты аударманың немесе чат-боттардың артықшылықтары мен тәуекелдері талданады.

Киберқауіпсіздік пен жасанды интеллект байланысы информатика сабағында ерекше назар аударуды қажет етеді. Генеративті жүйелерді пайдаланушылар кейде оларға құпия ақпаратты енгізудің қауіпін толық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан оқушыға «жасанды интеллектімен бөлісуге болмайтын ақпарат» түсінігін нақты қалыптастыру қажет. Жеке мәлімет, құпиясөз, банктік дерек, жеке құжат, рұқсатсыз фотосурет немесе басқа адамның жеке ақпараты сыртқы жүйелерге енгізілмеуі тиіс.

Сонымен бірге жасанды интеллект жасаған контенттің өзі де манипуляция құралына айналуы мүмкін екенін түсіндіру маңызды. Жалған сурет, жасанды дауыс, өзгертілген бейне немесе шындыққа сәйкес келмейтін мәтін цифрлық кеңістікте таралуы ықтимал. Сондықтан информатика сабағында оқушыларға контенттің шығу тегін тексеру, ақпаратты бірнеше дереккөзбен салыстыру және эмоционалды мазмұнға бірден сенбеу дағдылары берілуі қажет. Бұл медиасауаттылық пен киберқауіпсіздіктің тоғысқан тұсы болып табылады.

Жасанды интеллект дәуірінде мұғалімнің этикалық бағыттаушы рөлі де күшейеді. Технологиялық тұрғыдан мүмкін әрекеттің барлығы бірдей дұрыс немесе пайдалы бола бермейді. Мысалы, басқа адамның бейнесін рұқсатсыз өзгерту техникалық жағынан оңай болуы мүмкін, бірақ ол жеке құқықтарды бұзуы ықтимал. Біреудің жұмысын жасанды интеллект көмегімен өзгертіп, өз атынан ұсыну да академиялық адалдыққа қайшы. Мұғалім

осындай жағдайларды нақты кейстер арқылы талқылап, оқушының жауапты шешім қабылдауына мүмкіндік беруі керек.

Информатика сабақтарында жасанды интеллект туралы этикалық пікірталастар ұйымдастыру да пайдалы. Оқушыларға «Мектептегі кейбір шешімдерді алгоритм қабылдауы керек пе?», «Жасанды интеллект жасаған шығарманың авторы кім?», «Автоматтандырылған жүйе қате шешім қабылдаса, кім жауап береді?», «Адамның жеке дерегін алгоритмді оқыту үшін қолдануға бола ма?» сияқты сұрақтар ұсынылуы мүмкін. Мұндай пікірталастарда бір ғана дайын жауап берілмейді. Оқушылар мәселенің технологиялық, әлеуметтік және адамгершілік жақтарын қарастырып, өз ұстанымдарын дәлелдейді.

Жасанды интеллект мұғалімнің уақытын тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін құрал ретінде де құнды. Сабаққа арналған мысалдардың бастапқы нұсқасын құрастыру, бір есепті бірнеше деңгейге бейімдеу, кодтағы ықтимал қатені талдау, бағалау критерийінің жобасын дайындау сияқты қайталанатын әрекеттердің бір бөлігін технология көмегімен жеделдетуге болады. Мұғалім үнемделген уақытты оқушылардың қиындықтарын талдауға, жеке кері байланыс беруге, шығармашылық тапсырмалар дайындауға және кәсіби дамуға бағыттай алады.

Алайда уақытты үнемдеу мақсатында жасанды интеллект жасаған материалды тексерусіз пайдалану кері нәтиже беруі мүмкін. Бағдарламалық кодта қате болуы, теориялық түсіндірме оқу бағдарламасына сәйкес келмеуі немесе тапсырма оқушының деңгейінен тым жоғары болуы ықтимал. Сондықтан мұғалім үшін «генерациялау – тексеру – бейімдеу – қолдану» алгоритмі тұрақты кәсіби қағидаға айналғаны дұрыс. Жасанды интеллект материалдың алғашқы нұсқасын жасайды, ал оның білімдік құндылығын мұғалім анықтайды.

Жасанды интеллектпен байланысты кәсіби құзыреттілікті дамытуда педагогтің өз тәжірибесін рефлексиялауы маңызды. Мұғалім әр қолданылған құралдан кейін «Бұл технология оқушының қандай әрекетін жақсартты?», «Оқушы өздігінен ойлады ма, әлде дайын жауапқа тәуелді болды ма?», «Жасанды интеллект қолданылмаған жағдайда оқу нәтижесі өзгерер ме еді?», «Қандай қауіп немесе қиындық байқалды?» деген сұрақтарға жауап бере алады. Мұндай рефлексия технологияны сәнді жаңалық ретінде емес, педагогикалық тиімділік тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді.

Мектепте жасанды интеллектті қолданудың бірізді мәдениетін қалыптастыру да маңызды. Егер әр пән мұғалімі әртүрлі талап қойса, оқушы қай жағдайда жасанды интеллект қолдануға болатынын түсінбеуі мүмкін. Сондықтан мектеп деңгейінде академиялық адалдық, дербес деректерді қорғау, жасанды интеллект көмегін көрсету және жас ерекшелігіне сәйкес пайдалану туралы ортақ қағидалар болғаны тиімді. Информатика мұғалімі мұндай цифрлық мәдениетті қалыптастыруға кәсіби тұрғыдан елеулі үлес қоса алады.

Жасанды интеллекттің дамуы мұғалім мамандығының маңызын төмендетпейді. Керісінше, ақпаратты автоматты түрде генерациялау мүмкіндігі артқан сайын сапалы педагогикалық шешімнің құндылығы жоғарылайды. Оқушыға қандай сұрақ қою керектігін, қандай тапсырма оның ойлауын дамытатынын, қай жерде қолдау қажет екенін, қандай ақпаратқа күмәнмен қарау керектігін технология өздігінен толық анықтай алмайды. Бұл міндеттер педагогтің кәсіби тәжірибесін, оқушыны тануын және әдістемелік шеберлігін қажет етеді.

Информатика мұғалімінің болашақ кәсіби бейнесі де осы өзгерістермен байланысты. Ол бағдарламалар мен құрылғыларды пайдалануды үйрететін маман ғана емес, цифрлық әлемнің логикасын түсіндіретін педагог болуы тиіс. Мұғалім оқушыға алгоритмнің қалай жұмыс істейтінін, деректердің не үшін маңызды екенін, жасанды интеллекттің неге қателесетінін, технологияны қандай жағдайда қолдануға болмайтынын және цифрлық шешімнің адамға әсерін түсіндіреді.

Сонымен қатар информатика мұғалімі оқушының шығармашылық әлеуетін технологиямен ұштастыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект идея ұсынғанымен, мәселені таңдау, оның маңызын түсіну, қажеттілікті анықтау және қоғамға пайдалы шешім жасау адам шығармашылығын талап етеді. Сондықтан сабақта «жасанды интеллект не жасай алады?» деген сұрақпен бірге «адамның рөлі қандай?», «біз технологияны қандай мақсатта қолданамыз?» деген сұрақтардың қойылуы маңызды.

Жасанды интеллектті сауатты пайдалана алатын оқушы дайын жауапты жылдам алатын оқушы емес. Ол мәселені нақты тұжырымдайды, сапалы сұрақ қояды, алынған жауапты талдайды, қатені байқайды, дереккөзді тексереді, қажет болса нәтижені қайта құрастырады және соңғы шешім үшін жауапкершілік алады. Информатика пәні дәл осындай құзыреттерді қалыптастыруға үлкен мүмкіндік береді.

Осы тұрғыдан алғанда, жасанды интеллект информатика мұғалімінің кәсіби қызметін жеңілдететін құрал ғана емес, педагогикалық тәжірибені қайта ойластыруға түрткі болатын фактор болып табылады. Ол мұғалімді тапсырманың мазмұнын жаңартуға, бағалау формаларын өзгертуге, академиялық адалдықты күшейтуге, цифрлық қауіпсіздікті жүйелі оқытуға және оқушының жоғары деңгейлі ойлау әрекеттеріне басымдық беруге бағыттайды.

Қорытынды. Информатика сабақтарында жасанды интеллектті қолдану білім беру мазмұны мен мұғалімнің кәсіби қызметіне жаңа мүмкіндіктер әкеледі. Жасанды интеллект оқу материалдарын әзірлеуге, тапсырмаларды саралауға, бағдарламалық кодты талдауға, оқушыларға бағыттаушы кері байланыс беруге, деректерді өңдеуге, шығармашылық және жобалық жұмыстарды ұйымдастыруға көмектесе алады. Бұл мүмкіндіктер мұғалімнің қайталанатын жұмыстарының бір бөлігін оңтайландырып, оқушының жеке қажеттілігіне көбірек көңіл бөлуіне жағдай жасайды.

Сонымен бірге жасанды интеллектті енгізудің педагогикалық тиімділігі технологияны қолдану жиілігімен емес, оның оқушының танымдық әрекетіне әсерімен анықталады. Егер оқушы дайын жауапты көшіріп, оның мазмұнын түсінбесе, технология білім сапасын арттырмайды. Ал егер жасанды интеллект ұсынысын тексеріп,

бірнеше шешімді салыстырып, қатесін анықтап, кодты жетілдіріп және өз таңдауын негіздесе, ол сыни, алгоритмдік және шығармашылық ойлауды дамытатын интеллектуалдық құралға айналады.

Жасанды интеллект жағдайында информатика мұғалімінің кәсіби рөлі де кеңейеді. Мұғалім білімді жеткізушімен қатар цифрлық оқу ортасын жобалаушы, зерттеу мен жобалық жұмыстың жетекшісі, ақпарат сапасын бағалауға үйрететін кеңесші, академиялық адалдық пен цифрлық қауіпсіздік мәдениетін қалыптастырушы маман ретінде әрекет етеді. Ол жасанды интеллект жасаған материалдың сапасын тексеріп, оқу мақсатына бейімдейді және технологияның қай кезеңде қолданылуы педагогикалық тұрғыдан орынды екенін анықтайды.

Информатика сабақтарында оқушыларға жасанды интеллект жүйелерінің мүмкіндіктерімен бірге олардың шектеулерін де түсіндіру қажет. Алгоритмдік біржақтылық, жалған ақпарат, дербес деректерді қорғау, авторлық құқық, академиялық адалдық және адам жауапкершілігі мәселелері цифрлық сауаттылықтың ажырамас бөлігі болуы тиіс. Бұл оқушының технологияны тек пайдаланушы ретінде емес, оның қоғамға ықпалын түсінетін саналы азамат ретінде қалыптасуына мүмкіндік береді.

Жасанды интеллект мұғалімді алмастыратын технология ретінде емес, оның кәсіби мүмкіндіктерін кеңейтетін құрал ретінде қарастырылғанда ғана білім беру үдерісінде құнды нәтижеге жеткізеді. Болашақтағы информатика сабағы оқушыға тек компьютермен жұмыс істеуді немесе бағдарламалық код жазуды үйретумен шектелмейді. Ол ақпаратты бағалайтын, алгоритмді түсінетін, деректермен жұмыс істейтін, жасанды интеллектіні жауапты қолданатын және технология көмегімен жаңа шешім жасай алатын тұлға қалыптастыруға бағытталады. Осындай жағдайда информатика мұғалімі цифрлық өзгерістердің бақылаушысы емес, білім берудегі саналы технологиялық жаңарудың негізгі ұйымдастырушысына айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
2. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. – Paris: UNESCO, 2023.
3. UNESCO. *AI Competency Framework for Teachers*. – Paris: UNESCO, 2024.
4. UNESCO. *AI Competency Framework for Students*. – Paris: UNESCO, 2024.
5. OECD. *Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
6. European Commission. *Ethical Guidelines on the Use of Artificial Intelligence and Data in Teaching and Learning for Educators*. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022.
7. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
8. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. – London: Pearson, 2016.
9. Wing J. M. Computational Thinking // *Communications of the ACM*. – 2006. – Vol. 49. – №3. – P. 33–35.
10. Touretzky D., Gardner-McCune C., Martin F., Seehorn D. Envisioning AI for K–12: What Should Every Child Know about AI? // *Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence*. – 2019. – Vol. 33. – P. 9795–9799.
11. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – where are the educators? // *International Journal of Educational Technology in Higher Education*. – 2019. – Vol. 16.
12. Long D., Magerko B. What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations // *Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. – New York: ACM, 2020.

ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ПЕДАГОГ ШЕБЕРЛІГІ

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

ӘДІСТЕМЕЛІК ҚОРЖЫН

ҮЗДІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

МҰҒАЛІМНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРХАНАСЫ

АВТОРЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАР МЕН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛДАР

ЭЛЕКТИВТІ, ФАКУЛЬТАТИВТІК ЖӘНЕ ҮЙІРМЕ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ

ПЕДАГОГТІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ ЖӘНЕ ШЕБЕРЛІГІ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР ЖИНАҒЫ

Шалабаева Куралай Бердибаевна

Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласы

"№10 жалпы білім беретін мектеп" коммуналдық мекемесі

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Аннотация. Қазақ тілі пәнін оқытудың басты мақсаты – білім алушылардың мемлекеттік тілді өмірлік жағдаяттарда еркін қолдануына мүмкіндік беретін коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру, тілдік білімді тәжірибемен ұштастыру және функционалдық сауаттылығын дамыту. Бұл мақалада қазақ тілі пәні бойынша әдістемелік ұсынымдар мен практикалық тапсырмалар жүйесін ұйымдастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Сабақ құрылымын тиімді жоспарлау, оқу мақсаттарына сәйкес тапсырмалар әзірлеу, саралап оқыту, қалыптастырушы бағалау, оқушылардың тілдік дағдыларын кешенді дамыту, шығармашылық жұмыстарды ұйымдастыру және цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану мәселелері талданады. Сонымен қатар қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің күнделікті тәжірибесінде қолдануға болатын әдістемелік тәсілдер мен практикалық жұмыстардың ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан сипатталады. Ұсынылған материалдар оқыту сапасын арттыруға, оқушылардың тілдік құзыреттілігін жетілдіруге және білім беру нәтижелерін жақсартуға бағытталған.

Тірек сөздер: қазақ тілі, әдістемелік ұсынымдар, практикалық тапсырмалар, функционалдық сауаттылық, коммуникативтік құзыреттілік, саралап оқыту, қалыптастырушы бағалау.

Қазақ тілі пәні жалпы білім беру жүйесіндегі негізгі пәндердің бірі болып табылады. Өйткені мемлекеттік тілді меңгеру тек білім алушының міндетті шарты ғана емес, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды танудың, тарихи сананы қалыптастырудың және мәдени мұраны игерудің маңызды тетігі болып саналады. Тіл – ұлттың рухани болмысының айнасы. Сондықтан қазақ тілін оқыту барысында оқушының тек грамматикалық білімін қалыптастыру жеткіліксіз. Білім беру үдерісі ең алдымен тілдік қатысым мәдениетін қалыптастыруға, ойын жүйелі жеткізе білуге, ақпаратты талдап, саралауға, түрлі жағдаяттарда мемлекеттік тілді еркін қолдануға бағытталуы тиіс. Осы міндеттердің орындалуы мұғалімнің кәсіби шеберлігіне, қолданатын әдістемесіне және сабақ барысында ұйымдастыратын практикалық тапсырмаларының сапасына тікелей байланысты.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушы тұлғасына бағытталған оқыту қағидаты жетекші орын алады. Бұл қағидат білім алушының дайын ақпаратты қабылдайтын объект ретінде емес, білімді өздігінен іздеп табатын, талдайтын, салыстыратын және қорытындылайтын белсенді тұлға ретінде қарастырады. Осындай өзгерістер қазақ тілі пәнінің мазмұнына да жаңа талаптар қойып отыр. Мұғалім әрбір сабақты оқушының өмірлік тәжірибесімен байланыстырып, білімнің тәжірибелік маңызын көрсете алғанда ғана оқу нәтижесі жоғары болады. Сондықтан әдістемелік ұсынымдардың негізгі мақсаты – сабақ мазмұнын ғылыми негізде жоспарлау, оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескеру, оқу мақсаттарына сәйкес тиімді әдістерді таңдау және практикалық тапсырмалар арқылы білімді өмірде қолдануға мүмкіндік жасау болып табылады.

Қазақ тілін оқытудағы әдістемелік жүйе өзара байланысқан бірнеше құрамдас бөліктерден тұрады. Олар оқу мақсаты, оқу мазмұны, оқыту әдістері, бағалау жүйесі және күтілетін нәтиже. Бұл бөліктердің барлығы бір-бірімен үйлесімді жұмыс істеген жағдайда ғана оқыту тиімділігі артады. Егер сабақтың мақсаты нақты қойылса, тапсырмалар сол мақсатқа сәйкес таңдалса және бағалау өлшемдері алдын ала анықталса, мұғалімнің жұмысы да, оқушының оқу әрекеті де жүйелі ұйымдастырылады.

Қазақ тілі сабақтарында оқыту төрт негізгі тілдік дағдының өзара байланысына негізделеді. Тыңдалым арқылы оқушы ақпаратты қабылдайды, оқылым барысында ақпараттың мазмұнын түсінеді, айтылым кезінде өз ойын жүйелейді, ал жазылым арқылы алған білімін бекітеді. Осы төрт дағды бір-бірінен бөлініп қарастырылмайды. Сабақ барысында олар өзара сабақтасып, кешенді түрде жүзеге асырылады. Мұғалім бір ғана тапсырманың өзінде бірнеше дағдыны қатар дамытуға мүмкіндік жасаған кезде оқыту нәтижесі әлдеқайда жоғары болады.

Білім мазмұнын жаңарту жағдайында практикалық тапсырмалардың маңызы ерекше артты. Бұрынғыдай оқушыға дайын ережені жаттатудан гөрі оны өмірлік жағдаяттарда қолдануға мүмкіндік беретін тапсырмалар әлдеқайда тиімді екендігі тәжірибе жүзінде дәлелденіп келеді. Практикалық тапсырмалар оқушының қызығушылығын арттырып қана қоймай, оның зерттеушілік қабілетін, шығармашылық ойлауын, өз ойын дәлелдей білуін және шешім қабылдау дағдыларын дамытады. Сондықтан қазіргі қазақ тілі сабақтарында әрбір жаңа тақырып практикалық әрекет арқылы меңгерілуі тиіс.

Мұғалім сабақ жоспарын әзірлеу барысында ең алдымен оқушылардың білім деңгейін, қызығушылығын және танымдық ерекшеліктерін ескеруі қажет. Бір сыныптағы барлық оқушының оқу қарқыны бірдей болмайды. Кейбір білім алушылар жаңа материалды тез меңгерсе, кейбіріне қосымша уақыт пен қолдау қажет болады. Осындай ерекшеліктерді ескермей ұйымдастырылған сабақтың тиімділігі төмендейді. Сондықтан саралап оқыту қазіргі әдістеменің негізгі талаптарының бірі болып есептеледі. Саралау тапсырманың көлемін ғана емес, оның мазмұнын, күрделілік деңгейін және орындалу тәсілдерін де қамтиды. Бұл тәсіл әрбір оқушының өз мүмкіндігіне сәйкес жұмыс істеуіне жағдай жасап, оқу жетістігін арттыруға ықпал етеді.

Қазақ тілі сабақтарында мәтінмен жұмыс ерекше орын алады. Себебі мәтін – барлық тілдік әрекетті ұйымдастыратын негізгі құрал. Мәтінді дұрыс таңдау мұғалімнің кәсіби шеберлігін көрсетеді. Қолданылатын мәтіндер оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес болуы, тәрбиелік мәнге ие болуы, ұлттық құндылықтарды насихаттауы және өмірмен байланысуы қажет. Оқушы мәтінді оқып қана қоймай, оның мазмұнын талдай алуы, негізгі ойды анықтай білуі, автор көзқарасын түсінуі, өз пікірін дәлелдеуі және мәтінге шығармашылық тұрғыдан баға беруі тиіс. Осындай жұмыстардың нәтижесінде білім алушының функционалдық сауаттылығы біртіндеп қалыптасады.

Практикалық тапсырмалар жүйесін құрастыру барысында қарапайымнан күрделіге қарай даму қағидаты сақталуы маңызды. Алғашқы тапсырмалар жаңа білімді қабылдауға бағытталса, кейінгі тапсырмалар оны қолдануға, салыстыруға, талдауға және жинақтауға мүмкіндік беруі қажет. Соңғы кезеңдегі тапсырмалар шығармашылық сипатта ұйымдастырылғаны тиімді. Бұл оқушының тек білімін ғана емес, оның логикалық ойлауын, тілдік қорын, зерттеушілік қабілетін және өзіндік пікір қалыптастыру дағдысын жетілдіреді.

Қазақ тілі пәнінде оқушылардың сөздік қорын дамыту үздіксіз жүргізілетін жұмыстардың бірі болып табылады. Тіл байлығы неғұрлым мол болған сайын білім алушы өз ойын нақты әрі сауатты жеткізе алады. Осыған байланысты мұғалім жаңа сөздерді жеке күйінде жаттатудан гөрі оларды түрлі жағдаяттарда қолдануға бағытталған жұмыстар ұйымдастыруы қажет. Жаңа сөздерді мәтін ішінде қолдану, сөздердің мағыналық ерекшеліктерін анықтау, синонимдік және антонимдік қатарларын табу, тұрақты тіркестерді пайдалану, мақал-мәтелдер арқылы сөйлем құрастыру сияқты жұмыстар оқушылардың сөздік қорын табиғи жолмен байытады. Осындай тапсырмалар тілдік қордың белсенді қолданылуына мүмкіндік береді.

Сабақ барысында қойылатын сұрақтардың сапасы да оқыту нәтижесіне айтарлықтай әсер етеді. Егер мұғалім тек жабық сұрақтарды қолданса, оқушы көбінесе қысқа жауап берумен шектеледі. Ал ашық сұрақтар білім алушының ойын жүйелі жеткізуіне, дәлелдеуіне және өз көзқарасын білдіруіне жағдай жасайды. Сондықтан сабақ барысында «Неліктен?», «Қалай ойлайсың?», «Егер сен осы жағдайда болсаң не істер едің?», «Бұл мәселені тағы қалай шешуге болады?» деген сипаттағы сұрақтардың үлесін арттыру қажет. Мұндай сұрақтар оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Қазақ тілі пәнінде шығармашылық жұмыстардың тәрбиелік маңызы да ерекше. Шығарма, эссе, пікір жазу, күнделік жүргізу, сұхбат құрастыру, жарнама мәтінін дайындау, хат жазу, әлеуметтік желіге арналған мәтін әзірлеу сияқты жұмыстар оқушылардың өмірлік тәжірибесін байытып, олардың өз ойын сауатты әрі мәдениетті түрде жеткізуіне мүмкіндік береді. Бұл тапсырмалар арқылы білім алушылардың тек тілдік қабілеті ғана емес, азаматтық ұстанымы, ұлттық дүниетанымы және әлеуметтік жауапкершілігі де қалыптасады.

Қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында цифрлық технологияларды пайдалану қазақ тілі сабақтарының мазмұнын байыта түседі. Мұғалім түрлі электрондық платформаларды, интерактивті жаттығуларды, цифрлық сөздіктерді, білім беру порталдарын және жасанды интеллект негізіндегі білім беру құралдарын тиімді қолданған жағдайда оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артады. Сонымен бірге цифрлық ресурстар мұғалімнің уақытын үнемдеп, әрбір оқушының білім нәтижесін жедел бақылауға мүмкіндік береді. Алайда кез келген цифрлық құрал оқытудың мақсатына қызмет етуі тиіс. Мұғалім технологияны мақсат ретінде емес, оқу нәтижесіне жетудің тиімді құралы ретінде қарастырған жағдайда ғана оның педагогикалық тиімділігі байқалады.

Қазақ тілі пәнінде қалыптастырушы бағалау ерекше маңызға ие. Бағалау оқушыны жазалау немесе кемшілігін көрсету құралы емес, оның алдағы оқу әрекетін жетілдіруге бағытталған кері байланыс болуы тиіс. Сондықтан мұғалім әрбір тапсырмадан кейін білім алушының жетістігін атап көрсетіп, келесі қадамын нақты ұсынуы қажет. Осындай жүйелі кері байланыс оқушылардың оқу мотивациясын арттырып, өз мүмкіндіктеріне деген сенімін күшейтеді. Сонымен қатар өзін-өзі бағалау мен өзара бағалау тәсілдерін қолдану оқушылардың жауапкершілігін қалыптастырып, оқу нәтижесін жақсартуға ықпал етеді.

Қазақ тілі пәнінің мазмұны ұлттық құндылықтармен тығыз байланыста ұйымдастырылғанда ғана оқыту өзінің тәрбиелік қызметін толық орындай алады. Сондықтан сабақ барысында қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, салт-дәстүрі, шешендік өнері, ұлттық дүниетанымы туралы мазмұнды мәтіндерді пайдалану маңызды. Мұндай жұмыстар білім алушылардың туған тіліне деген құрметін арттырып, ұлттық болмысын нығайтады. Сонымен бірге әлемдік мәдениет пен жалпыадамзаттық құндылықтарды қамтитын мәтіндерді қолдану оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, мәдениетаралық қарым-қатынасқа дайындайды.

Қазақ тілі мұғалімінің кәсіби қызметіндегі ең маңызды міндеттердің бірі – әрбір оқушының бойындағы табиғи қабілетті байқап, оны дамытуға жағдай жасау. Ол үшін сабақ барысында зерттеушілік тапсырмалар, проблемалық жағдаяттар, жобалық жұмыстар, пікірталастар және өмірмен байланысты шығармашылық жұмыстар жүйелі түрде ұйымдастырылуы қажет. Осындай жұмыстардың нәтижесінде оқушы білімді жай қабылдаушы емес, оны өздігінен іздейтін, дәлелдейтін және өмірде қолданатын тұлға ретінде қалыптасады.

Қазақ тілі пәнін оқытуда практикалық тапсырмалар жүйесін тиімді ұйымдастыру мұғалімнің кәсіби шеберлігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Кез келген тапсырма белгілі бір оқу мақсатына қызмет етіп, оқушының білімін толықтырумен қатар оның ойлау қабілетін, шығармашылығын, зерттеушілік белсенділігін және коммуникативтік мәдениетін дамытуға бағытталуы қажет. Егер тапсырма оқушыны тек дайын жауапты табуға жетелесе, оның танымдық белсенділігі төмендейді. Ал мәселені өздігінен шешуге, пікір айтуға, дәлелдеуге, салыстыруға және қорытынды жасауға мүмкіндік беретін жұмыстар білім сапасының тұрақты артуына

ықпал етеді. Сондықтан қазіргі қазақ тілі сабақтарында әрбір тапсырманың құрылымы оқушының белсенді әрекетіне негізделуі тиіс.

Практикалық тапсырмалар оқушының күнделікті өмірімен тығыз байланыста болған жағдайда ғана олардың тиімділігі артады. Сабақ барысында ұсынылатын мәтіндер, жағдаяттар және жаттығулар білім алушының өмірлік тәжірибесіне жақын болған сайын жаңа ақпаратты қабылдау жеңілдейді. Мысалы, ресми іс қағаздарын оқыту барысында оқушыларға өтініш, хабарландыру немесе өмірбаян жаздырудың орнына өз мектебіндегі нақты жағдайларға байланысты құжаттарды әзірлету әлдеқайда нәтижелі болады. Осындай жұмыстардың барысында оқушылар мемлекеттік тілдің күнделікті өмірдегі қажеттілігін түсінеді және алған білімін тәжірибеде қолдануға дағдыланады.

Қазақ тілі сабақтарында мәтінмен жүргізілетін жұмыстар ерекше орын алады. Мәтін тек оқу материалы ғана емес, ол – оқушының тілдік ойлауын қалыптастыратын маңызды құрал. Сондықтан мәтінмен жұмыс бірнеше кезең арқылы ұйымдастырылғаны дұрыс. Алдымен оқушы мәтіннің жалпы мазмұнын түсінеді, кейін негізгі ойды анықтайды, маңызды ақпаратты іріктейді, автордың көзқарасын бағалайды, өз пікірін білдіреді және мәтіндегі ақпаратты басқа жағдаяттарда қолдануға үйренеді. Осындай жүйелі жұмыстардың нәтижесінде білім алушының тек тілдік емес, логикалық және сыни ойлау қабілеттері де дамиды.

Оқушылардың сөздік қорын молайту қазақ тілі пәнінің негізгі міндеттерінің бірі болып қала береді. Бұл бағыттағы жұмыстар тек жаңа сөздердің мағынасын түсіндірумен шектелмеуі тиіс. Әрбір жаңа сөз түрлі жағдаяттарда бірнеше рет қолданылғанда ғана оқушының белсенді сөздік қорына енеді. Мұғалім сабақ барысында жаңа сөздерді сөйлем құрауда, мәтін жазуда, диалог ұйымдастыруда, пікірталас кезінде және шығармашылық жұмыстарда жүйелі пайдаланып отырғаны тиімді. Сонымен қатар сөздердің стильдік ерекшеліктерін, эмоционалдық реңкін және қолданыс аясын түсіндіру оқушылардың тілдік мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Коммуникативтік бағыттағы оқыту әдістемесі қазақ тілі пәнінің мазмұнын жаңаша ұйымдастыруға жол ашты. Бұл тәсіл бойынша оқушы ең алдымен тілдік құралдарды қарым-қатынас жасау үшін пайдалана білуі тиіс. Сондықтан сабақ барысында жағдаяттық тапсырмаларға ерекше мән беріледі. Мұндай тапсырмалар білім алушыны нақты өмірлік жағдайға енгізіп, өз ойын сауатты жеткізуге үйретеді. Мәселен, мектептегі ғылыми жоба байқауына қатысу туралы ұсыныс жасау, кітапхана қызметкерімен сұхбат жүргізу, табиғатты қорғау жөнінде пікір айту немесе әлеуметтік желідегі мәдени қарым-қатынас ережелері туралы өз көзқарасын білдіру сияқты жұмыстар оқушының тілдік дағдыларын табиғи жағдайда дамытуға мүмкіндік береді.

Шығармашылық тапсырмалар оқушылардың қиялын, тіл байлығын және дербес ойлауын дамытуда ерекше рөл атқарады. Мұндай жұмыстарды орындау барысында білім алушы белгілі бір үлгіні қайталамайды, өз ойын жүйелейді, жаңа идея ұсынады және оны дәлелдеуге тырысады. Әсіресе эссе, мақала, пікір, сұхбат, репортаж, күнделік, блог мәтіні немесе жарнамалық мәтін жаздыру сияқты жұмыстар қазіргі оқушылардың қызығушылығына сәйкес келеді. Осындай тапсырмалар олардың өмірлік тәжірибесін кеңейтіп қана қоймай, функционалдық сауаттылығын да қалыптастырады.

Қалыптастырушы бағалау жүйесі қазақ тілі сабақтарының ажырамас бөлігіне айналды. Бағалау нәтижесі оқушының жіберген қатесін ғана емес, оның жетістігін де көрсетуі қажет. Осы мақсатта мұғалім нақты әрі түсінікті кері байланыс береді. Кері байланыс барысында орындалған жұмыстың күшті жақтары аталып, келесі қадамдары ұсынылады. Бұл тәсіл оқушының өзіне деген сенімін нығайтып, оқу мотивациясын арттырады. Сонымен қатар білім алушылардың өзін-өзі бағалауы мен өзара бағалауы жауапкершілік сезімін қалыптастырып, оқу нәтижесінің сапасын жоғарылатады.

Саралап оқыту тәсілі қазіргі қазақ тілі сабақтарының тиімділігін арттыратын маңызды педагогикалық құралдардың бірі болып саналады. Әр оқушының білім деңгейі, оқу қарқыны және қызығушылығы әртүрлі болғандықтан, мұғалім тапсырмаларды бірнеше деңгейде ұсынуы қажет. Кейбір оқушыларға мәтінді түсіну жеткілікті болса, келесі оқушылар мәтінді талдап, дәлел келтіріп, өзіндік пікір жазуға қабілетті болады. Осындай ерекшеліктерді ескеріп ұйымдастырылған сабақ әр білім алушының жеке мүмкіндігін дамытуға ықпал етеді және ешбір оқушының оқу үдерісінен шет қалмауына жағдай жасайды.

Қазақ тілі сабақтарында ұлттық құндылықтарды кіріктіру де ерекше маңызға ие. Мемлекеттік тілді оқыту барысында халық ауыз әдебиеті үлгілерін, шешендік сөздерді, мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді, тарихи тұлғалардың мұрасын және қазіргі қазақ әдебиетінің үздік шығармаларын тиімді пайдалану оқушылардың рухани дүниесін байытады. Сонымен қатар мұндай жұмыстар оқушылардың туған тіліне деген құрметін арттырып, ұлттық болмысын қалыптастырады. Сабақ мазмұны ұлттық мәдениетпен ұштасқан кезде тіл үйрену үдерісі оқушы үшін әлдеқайда қызықты әрі мағыналы болады.

Зерттеушілік жұмыстар қазақ тілі пәнінің тәжірибелік бағытын күшейтеді. Білім алушылар шағын зерттеу жұмыстарын орындау барысында ақпарат іздейді, салыстырады, талдайды, қорытынды жасайды және өз нәтижесін көпшілік алдында қорғайды. Мысалы, мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетін зерттеу, әлеуметтік желідегі қазақ тілінің қолданысына талдау жасау, өңірлік диалект сөздерін жинақтау немесе жастар тіліндегі жаңа сөздердің ерекшеліктерін анықтау сияқты жұмыстар оқушылардың ғылыми ізденіске деген қызығушылығын қалыптастырады. Осындай зерттеу жұмыстары оқушылардың тілдік білімін тәжірибемен ұштастырып, ғылыми сауаттылығын дамытуға ықпал етеді.

Жобалық оқыту технологиясы да қазақ тілі сабақтарының мазмұнын байыта түседі. Жоба орындау барысында оқушылар белгілі бір мәселені жан-жақты зерттеп, бірнеше ақпарат көздерімен жұмыс істейді, алынған мәліметтерді өңдейді және дайын өнім ұсынады. Мұндай жұмыстар барысында білім алушылардың ақпараттық сауаттылығы, зерттеушілік қабілеті, топпен жұмыс істеу мәдениеті және уақытты тиімді жоспарлау дағдылары қалыптасады. Сонымен бірге жобалық жұмыстардың нәтижесін қорғау оқушылардың көпшілік алдында еркін сөйлеу қабілетін жетілдіреді.

Цифрлық білім беру ресурстары қазақ тілі сабақтарын ұйымдастырудың жаңа мүмкіндіктерін ашып отыр. Интерактивті платформалар, электрондық сөздіктер, онлайн тесттер, бейнесабақтар және жасанды интеллект негізіндегі білім беру құралдары мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Дегенмен цифрлық технологиялар дәстүрлі оқытудың орнын алмастырмайды. Олар тек оқу мақсатына жетудің тиімді құралы ретінде қарастырылуы тиіс. Мұғалім технологияны орынды қолданған жағдайда ғана оның білім сапасына оң әсері байқалады.

Қазақ тілі пәнін оқыту сапасын арттыру – білім беру жүйесінің басым бағыттарының бірі. Бұл міндетті жүзеге асыру мұғалімнің кәсіби құзыреттілігіне, қолданатын оқыту әдістерінің тиімділігіне және практикалық тапсырмаларды жүйелі ұйымдастыра білуіне байланысты. Сабақ барысында білім алушының жеке ерекшеліктері ескеріліп, оның шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік берілген жағдайда ғана оқыту үдерісі нәтижелі болады. Осыған байланысты қазақ тілі пәні бойынша әзірленетін әдістемелік ұсынымдар мұғалімнің күнделікті жұмысында бағыт-бағдар беретін маңызды құрал болып табылады. Олар сабақтың мақсатын дұрыс айқындауға, оқу нәтижесін алдын ала жоспарлауға, тиімді тапсырмалар жүйесін таңдауға және бағалау үдерісін әділ ұйымдастыруға көмектеседі.

Тәжірибе көрсеткендей, оқушылардың пәнге деген қызығушылығы көбіне сабақтың ұйымдастырылуына байланысты қалыптасады. Егер сабақ барысында оқушы өз ойын еркін айтып, пікір білдіруге, зерттеу жүргізуге, шығармашылық жұмыс орындауға мүмкіндік алса, оның оқу белсенділігі артады. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында оқушыларды тек тыңдаушы ретінде емес, білімді өздігінен меңгеретін белсенді тұлға ретінде қалыптастыру маңызды. Мұғалім ұйымдастыратын әрбір тапсырма белгілі бір оқу мақсатына қызмет етіп, оқушының өздігінен ізденуіне, ақпаратпен жұмыс істеуіне, дәлелді пікір айтуына және қорытынды жасауына жағдай жасауы қажет.

Практикалық тапсырмалар білім алушылардың тілдік дағдыларын кешенді дамытуға мүмкіндік береді. Олар теориялық білімді бекітіп қана қоймай, оқушының алған білімін күнделікті өмірде қолдануына ықпал етеді. Осы мақсатта сабақ барысында түрлі жағдаяттық тапсырмалар, шығармашылық жұмыстар, жобалық жұмыстар, пікірталастар, зерттеу элементтері және коммуникативтік тапсырмалар жүйелі түрде ұйымдастырылуы тиіс. Мұндай жұмыстар оқушылардың өз ойын жүйелі жеткізуіне, сөздік қорын байытуына, әдеби тіл нормаларын сақтап сөйлеуіне және жазуына мүмкіндік береді.

Қазақ тілі пәнінде білім сапасын арттырудың тиімді жолдарының бірі – пәнаралық байланысты жүзеге асыру. Оқушылар мәтіндерді талдау барысында тарих, география, биология, өнер, ақпараттық технологиялар және басқа пәндермен байланысты ақпараттарды пайдаланады. Бұл олардың дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін кешенді түрде қолдануына жағдай жасайды. Сонымен қатар пәнаралық байланыс оқушылардың зерттеушілік қабілетін дамытып, оқу материалының өмірмен байланысын күшейтеді.

Оқыту барысында оқушылардың оқу жетістіктерін жүйелі бақылап отырудың да маңызы зор. Қалыптастырушы бағалау арқылы мұғалім әрбір оқушының жетістігін анықтап, дер кезінде қолдау көрсетеді. Бағалау нәтижелері келесі сабақтарды жоспарлау кезінде ескеріліп, оқу үдерісінің сапасын жақсартуға негіз болады. Әділ және нақты ұйымдастырылған бағалау оқушының жауапкершілігін арттырып, өз білімін жетілдіруге деген ынтасын күшейтеді.

Қазіргі қоғамда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы мұғалімдердің жұмысын жаңа деңгейге көтеріп отыр. Қазақ тілі сабақтарында цифрлық платформаларды, интерактивті жаттығуларды, электрондық оқулықтарды, мультимедиялық ресурстарды және жасанды интеллект құралдарын тиімді пайдалану оқыту мазмұнын байытады. Әсіресе мәтіндерді талдау, грамматикалық жаттығуларды орындау, шығармашылық жұмыстарды бағалау және жедел кері байланыс ұйымдастыру барысында заманауи цифрлық құралдардың мүмкіндіктері кеңейіп келеді. Дегенмен технологияны қолданудың басты мақсаты оқыту сапасын жақсарту екендігін ұмытпау қажет. Технология мұғалімнің орнын алмастырмайды, керісінше оның педагогикалық қызметін қолдайтын тиімді құрал ретінде қызмет етеді.

Қазақ тілі пәні мұғалімі үздіксіз кәсіби даму жолында болуы тиіс. Заманауи педагог әдістемелік әдебиеттерді тұрақты оқып, тәжірибе алмасып, инновациялық технологияларды меңгеріп, оларды сабақ үдерісінде шығармашылықпен қолдана білуі қажет. Мұғалімнің кәсіби ізденісі оқушылардың оқу жетістіктеріне тікелей әсер етеді. Сондықтан әдістемелік бірлестіктердің жұмысы, тәжірибе алмасу семинарлары, ашық сабақтар, ғылыми-практикалық конференциялар және біліктілікті арттыру курстары педагогтердің кәсіби дамуының маңызды бағыттары болып қала береді.

Сонымен қатар оқу үдерісінде ата-аналармен тиімді серіктестік орнатудың да маңызы зор. Отбасы мен мектептің өзара байланысы нығайған сайын оқушылардың оқу жетістіктері де жоғарылайды. Мұғалім ата-аналарды баланың оқу жетістіктері туралы тұрақты хабардар етіп, үй жағдайында тілдік ортаны қалыптастыруға

қатысты әдістемелік кеңестер беріп отырғаны жөн. Мұндай ынтымақтастық оқушының мемлекеттік тілді меңгеруіне қолайлы жағдай жасайды.

Бүгінгі таңда функционалдық сауаттылық ұғымы білім беру жүйесінің басты нәтижелерінің бірі ретінде қарастырылады. Қазақ тілі пәні осы мақсатқа жетуде ерекше рөл атқарады. Себебі мемлекеттік тілді меңгерген оқушы алған білімін түрлі өмірлік жағдаяттарда еркін қолдана алады, ойын сауатты жеткізеді, ақпаратты талдайды, шешім қабылдайды және қоғаммен тиімді қарым-қатынас жасайды. Сондықтан практикалық тапсырмалар жүйесі функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталуы тиіс.

Қазақ тілі пәні бойынша әдістемелік ұсынымдар мен практикалық тапсырмалар жинағын тиімді пайдалану мұғалімнің жұмысын жүйелеп қана қоймай, сабақтың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Жинақтағы тапсырмалар оқушылардың жас ерекшеліктеріне, оқу мақсаттарына және білім деңгейіне сәйкес таңдалған жағдайда олардың оқу мотивациясы күшейіп, пәнге деген қызығушылығы артады. Сонымен бірге мұндай тапсырмалар білім алушылардың зерттеушілік, шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерін дамытуға оң ықпал етеді.

Ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негізделген практикалық тапсырмалар жүйесі мұғалімнің кәсіби қызметін жеңілдетеді, сабаққа дайындалу уақытын тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді және оқу нәтижелерін тұрақты бақылауға жағдай жасайды. Әсіресе бір тақырып бойынша бірнеше деңгейдегі тапсырмалардың болуы саралап оқыту қағидатын толық жүзеге асыруға көмектеседі. Бұл өз кезегінде әрбір оқушының білім алу мүмкіндігін кеңейтіп, оқу сапасының артуына ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, қазақ тілі пәні бойынша әдістемелік ұсынымдар мен практикалық тапсырмалар жинағы – қазіргі білім беру талаптарына толық сәйкес келетін маңызды әдістемелік құрал. Оның мазмұны мұғалімнің шығармашылық жұмысын қолдауға, сабақтың тиімділігін арттыруға және білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған. Практикалық тапсырмалар арқылы ұйымдастырылған оқыту оқушылардың мемлекеттік тілді саналы меңгеруіне, функционалдық сауаттылығының қалыптасуына, сыни ойлауының дамуына және өмір бойы білім алуға дайын тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ тілі сабақтарында ғылыми негізделген әдістемелік ұсынымдарды жүйелі пайдалану білім беру сапасын арттырудың маңызды тетіктерінің бірі болып қала береді.

Қорытынды

Жүргізілген ғылыми-әдістемелік талдау қазақ тілі пәнін оқыту барысында әдістемелік ұсынымдар мен практикалық тапсырмалар жүйесін тиімді ұйымдастыру білім сапасын арттырудың негізгі шарттарының бірі екенін көрсетті. Практикалық бағыттағы тапсырмалар оқушылардың тілдік білімін тереңдетіп қана қоймай, оны күнделікті өмірде еркін қолдануына мүмкіндік береді. Сабақ барысында саралап оқыту, коммуникативтік әдістер, қалыптастырушы бағалау, шығармашылық және зерттеушілік жұмыстарды жүйелі қолдану оқушылардың функционалдық сауаттылығын, сыни ойлауын және коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану оқу үдерісінің сапасын жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Қазақ тілі пәні мұғалімінің кәсіби шеберлігі, ғылыми негізделген әдістемелік жұмысы және тәжірибеге бағытталған тапсырмаларды жүйелі қолдануы мемлекеттік тілді сапалы меңгерген, ұлттық құндылықтарды құрметтейтін, шығармашыл әрі бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырудың маңызды алғышарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.
3. Қазақ тілі пәні бойынша оқу бағдарламасы (жаңартылған білім мазмұны). – Астана.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Қазақ тілі пәнін оқыту жөніндегі әдістемелік нұсқау хаттар.
5. Аханов К. *Тіл білімінің негіздері*. – Алматы.
6. Байтұрсынұлы А. *Тіл тағылымы*. – Алматы.
7. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы.
8. Оразбаева Ф. *Тілдік қатынас негіздері*. – Алматы.
9. Балақаев М. *Қазақ әдеби тілі*. – Алматы.

**КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА
БЕЙІМДЕЛУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Кажгалиева Гулжанат Тасжанқызы

Батыс Қазақстан облысы, Казталов ауданы

"А.Байтұрсынұлы атындағы "мектеп- бөбекжай" кешені"КММ

Кәсіби бағдар беру педагогы

АННОТАЦИЯ

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер, технологиялардың қарқынды дамуы, цифрландыру, жасанды интеллектінің еңбек үдерістеріне енуі және жаңа кәсіптердің пайда болуы білім беру жүйесінің алдына оқушыларды тек біліммен қамтамасыз ету емес, оларды болашақ кәсіби өмірге дайындау міндетін қойып отыр. Осы тұрғыдан алғанда кәсіби бағдар беру жұмысы оқушының мамандық таңдауына көмектесетін қосымша бағыт қана емес, оның еңбек нарығында өз орнын табуына қажетті құзыреттерін қалыптастыратын маңызды педагогикалық үдеріс болып табылады. Мақалада кәсіби бағдар беру арқылы оқушылардың еңбек нарығына бейімделуін қалыптастырудың теориялық және практикалық негіздері қарастырылады. Оқушылардың кәсіби қызығушылығын, қабілетін, жеке ерекшеліктерін, құндылықтарын және еңбек нарығының талаптарын өзара байланыстырудың маңызы айқындалады. Сонымен қатар кәсіби бағдар беру педагогының қызметі, мектеп, ата-ана, кәсіптік білім беру ұйымдары және жұмыс берушілер арасындағы әлеуметтік серіктестіктің рөлі талданады. Еңбек нарығына бейімделу ұғымының мазмұны ашылып, оқушылардың кәсіби мобильділігін, жауапкершілігін, коммуникативтік қабілетін, цифрлық сауаттылығын, сыни ойлауын, командада жұмыс істеуін және өмір бойы білім алуға дайындығын қалыптастыру қажеттілігі негізделеді. Мақалада кәсіби сынамалар, экскурсиялар, кәсіптік шеберлік сабақтары, жобалық жұмыстар, еңбек нарығын зерттеу, кәсіби диагностика, кәсіп иелерімен кездесулер, цифрлық платформалар мен жеке кәсіби портфолио пайдалану сияқты әдістердің тиімділігі қарастырылады. Зерттеу нәтижелері кәсіби бағдар беру жүйелі, үздіксіз және оқушының жеке ерекшеліктеріне негізделген жағдайда оның болашақ мамандықты саналы таңдауына ғана емес, еңбек нарығының өзгермелі жағдайларына бейімделуіне де мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Түйін сөздер: кәсіби бағдар, еңбек нарығы, оқушы, мамандық таңдау, кәсіби бейімделу, кәсіби өзін-өзі анықтау, еңбек құзыреттілігі, кәсіби бағдар беру педагогы, цифрлық сауаттылық, кәсіби мобильділік.

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі – оқушыны болашақ өмірге және еңбек қызметіне сапалы дайындау. Бұрын мектеп бітірушінің кәсіби болашағын белгілі бір мамандықты таңдап, сол мамандық бойынша білім алуымен байланыстыру жеткілікті болып саналса, бүгінгі таңда бұл түсінік едәуір өзгерді. Қазіргі еңбек нарығы тұрақты емес, оның құрылымы технологиялық, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге байланысты үнемі жаңарып отырады. Кейбір мамандықтардың мазмұны өзгерсе, енді бір кәсіптердің еңбек нарығындағы маңызы төмендеуі мүмкін, сонымен бірге бұрын болмаған жаңа кәсіби бағыттар пайда болады. Мұндай жағдайда оқушының болашақ мамандығын бір рет таңдап, сол шешімді өмір бойы өзгеріссіз сақтауынан гөрі, кәсіби ортадағы өзгерістерді түсінуі, өз қабілеттерін үнемі дамытуы және жаңа жағдайларға бейімделе алуы маңызды.

Осы өзгерістер кәсіби бағдар беру жұмысының мазмұнына да жаңа талаптар қояды. Кәсіби бағдар беруді тек мамандықтар туралы ақпарат беру немесе жоғары оқу орнына түсуге бағыттау ретінде қарастыру жеткіліксіз. Оның негізгі мақсаты – оқушыға өзін тануға, өзінің қызығушылығы мен қабілетін анықтауға, еңбек әлемінің ерекшеліктерін түсінуге, кәсіби мақсат қоюға және сол мақсатқа жетудің жеке стратегиясын қалыптастыруға көмектесу. Демек, кәсіби бағдар беру оқушының тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуінің маңызды құрамдас бөлігіне айналады.

Еңбек нарығына бейімделу ұғымы да кең мазмұнға ие. Ол адамның белгілі бір жұмыс орнына орналасу қабілетімен ғана шектелмейді. Еңбек нарығына бейімделген тұлға өзінің кәсіби қызығушылығын түсінеді, еңбек қатынастарының негізгі қағидаларын біледі, жұмыс берушінің талаптарын түсінеді, өз мүмкіндіктерін дұрыс бағалайды, кәсіби міндеттерді орындауға қажетті білім мен дағдыларды меңгеруге ұмтылады, өзгерістерге икемді қарайды және жаңа білімді өз бетінше игере алады. Сондықтан оқушылардың еңбек нарығына бейімделуі мектеп кезеңінен басталуы қажет.

Кәсіби бағдар беру жұмысының қажеттілігі ең алдымен мамандық таңдаудағы кездейсоқ шешімдердің алдын алумен байланысты. Жасөспірім мамандықты таңдаған кезде өзінің қабілеті мен қызығушылығынан бұрын ата-анасының пікіріне, достарының таңдауына, әлеуметтік желілердегі танымал кәсіптерге немесе мамандықтың беделіне сүйенуі мүмкін. Кей жағдайда оқушы мамандықтың нақты мазмұнын білмей, тек сыртқы сипаттарына қарап шешім қабылдайды. Мұндай таңдау кейін кәсіби қанағаттанбауға, оқу мотивациясының төмендеуіне немесе мамандықты ауыстыруға алып келуі ықтимал. Сондықтан кәсіби бағдар беру педагогы оқушыға дайын шешім ұсынбай, оның өз шешімін саналы түрде қабылдауына жағдай жасауы керек.

Кәсіби бағдар беру барысында оқушы алдымен «Мен кімін?», «Менің қандай қабілеттерім бар?», «Маған қандай іс ұнайды?», «Мен қандай ортада тиімді жұмыс істей аламын?», «Қандай құндылықтар мен үшін маңызды?», «Қандай мамандықтар қазіргі еңбек нарығында қажет?», «Мен таңдаған кәсіби бағытта қандай білім мен дағдылар керек?» деген сұрақтарға жауап іздеуі тиіс. Осы сұрақтарға берілген жауаптар оқушының кәсіби өзін-өзі анықтау процесін қалыптастырады.

Кәсіби өзін-өзі анықтау – тұлғаның өзінің кәсіби болашағын саналы түрде жоспарлауымен байланысты күрделі психологиялық-педагогикалық үдеріс. Бұл үдеріс бір сәтте қалыптаспайды. Оқушының кәсіби қызығушылығы бастауыш немесе орта буын кезеңінде пайда болуы мүмкін, алайда оның саналы кәсіби таңдауға айналуы жасөспірімдік кезеңде ерекше маңызға ие болады. Осы кезеңде оқушы өзін қоғамның болашақ мүшесі ретінде сезіне бастайды және өзінің өмірлік жоспарына байланысты сұрақтарға жауап іздейді.

Мектептегі кәсіби бағдар беру жұмысының тиімділігі оның жүйелілігіне байланысты. Егер оқушыға мамандықтар туралы ақпарат тек мектеп бітіруге жақын уақытта берілсе, оның кәсіби таңдауына толыққанды ықпал ету қиын. Сондықтан кәсіби бағдар беру үздіксіз сипатта ұйымдастырылуы қажет. Әр жас кезеңіне сәйкес оның мазмұны мен әдістері өзгеріп отыруы тиіс. Мысалы, төменгі сыныптарда еңбекке қызығушылық пен түрлі кәсіптер туралы алғашқы түсініктер қалыптастырылса, орта буында оқушының қабілеті мен қызығушылығын зерттеу, әртүрлі кәсіптік бағыттармен таныстыру маңызды. Жоғары сыныптарда кәсіби мақсат қою, еңбек нарығын зерттеу, білім алу траекториясын жоспарлау, кәсіби сынамалардан өту және нақты кәсіби орта туралы ақпарат алу басымдыққа ие болады.

Кәсіби бағдар беру педагогының қызметі осы үдерісті ұйымдастыруда ерекше орын алады. Ол оқушы мен кәсіби әлем арасындағы байланысты қамтамасыз ететін маман ретінде әрекет етеді. Педагог оқушының қызығушылығын анықтап қана қоймай, оның кәсіби мүмкіндіктерін зерттеуге, түрлі мамандықтар туралы объективті ақпарат алуға және жеке кәсіби жоспарын жасауға бағыт береді. Сонымен бірге кәсіби бағдар беру педагогы ата-аналармен, пән мұғалімдерімен, психологпен, колледждермен, жоғары оқу орындарымен және жұмыс берушілермен ынтымақтастық орнатады.

Кәсіби бағдар беру педагогының жұмысы кеңес берумен шектелмеуі тиіс. Оның қызметі ақпараттық, диагностикалық, кеңес беру, ұйымдастырушылық, мотивациялық және әлеуметтік серіктестік бағыттарын қамтиды. Ақпараттық бағытта оқушыларға мамандықтар, білім беру бағдарламалары, еңбек нарығындағы үрдістер және кәсіби талаптар туралы мәлімет беріледі. Диагностикалық бағытта оқушының қызығушылығы, қабілеті, бейімділігі мен тұлғалық ерекшеліктері зерттеледі. Кеңес беру барысында оқушының жеке жағдайына сәйкес кәсіби бағыттар талқыланады. Ұйымдастырушылық бағыт кәсіби экскурсиялар, кездесулер, тренингтер, кәсіби сынамалар және жобаларды өткізуді қамтиды. Мотивациялық бағытта оқушының еңбекке, білім алуға және өзін-өзі дамытуға деген ішкі қызығушылығы қалыптастырылады.

Еңбек нарығына бейімделу үшін оқушының академиялық біліммен қатар әмбебап дағдыларды меңгеруі маңызды. Қазіргі жұмыс берушілер қызметкерден тек диплом немесе пәндік білімді ғана күтпейді. Жұмыс барысында ақпаратты талдау, мәселені шешу, коммуникация орнату, командамен жұмыс істеу, уақытты тиімді пайдалану, цифрлық құралдарды қолдану, бастама көтеру, жауапкершілік алу және жаңа жағдайға бейімделу сияқты дағдылар қажет. Сондықтан мектептегі кәсіби бағдар беру осы дағдыларды қалыптастырумен тікелей байланыста болуы керек.

Мысалы, оқушыға белгілі бір мамандық туралы ақпарат берген кезде «Бұл маман не істейді?» деген сұрақпен ғана шектелмей, «Бұл маман қандай дағдыларға ие болуы керек?», «Оның жұмыс күні қалай өтеді?», «Қандай технологияларды қолданады?», «Қандай қиындықтар кездеседі?», «Бұл салада қандай өзгерістер болып жатыр?», «Бұл мамандықта даму мүмкіндігі қандай?» деген сұрақтарды талқылау тиімді. Мұндай тәсіл оқушының мамандықты шынайы түсінуіне мүмкіндік береді.

Кәсіби бағдар беру кезінде еңбек нарығы туралы ақпараттың өзектілігі ерекше маңызды. Еңбек нарығы туралы ескірген немесе жалпылама мәлімет беру оқушының қате шешім қабылдауына себеп болуы мүмкін. Сондықтан кәсіби бағдар беру педагогы еңбек нарығындағы өзгерістерді тұрақты бақылап, оқушыларға ақпаратты нақты әрі түсінікті түрде ұсынуы қажет. Қазақстан жағдайында бұл ретте мемлекеттік статистикалық деректерді, жұмыспен қамту саласындағы ресми ақпаратты, кәсіптік білім беру ұйымдарының мәліметтерін және жұмыс берушілердің талаптарын пайдалануға болады.

Еңбек нарығының өзгеруіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі – цифрландыру. Цифрлық технологиялар көптеген салалардың жұмыс мазмұнын өзгертті. Білім беру, медицина, қаржы, өндіріс, ауыл шаруашылығы, көлік, сауда, мәдениет және қызмет көрсету салаларында цифрлық құралдарды пайдалану қалыпты еңбек дағдысына айналып келеді. Сондықтан оқушылардың цифрлық сауаттылығын қалыптастыру кәсіби бағдар берудің маңызды бөлігі болуы тиіс.

Сонымен бірге жасанды интеллектің дамуы еңбек әлеміне жаңа өзгерістер енгізіп отыр. Жасанды интеллект кейбір қайталанатын міндеттерді автоматтандыруға мүмкіндік беріп, бірқатар кәсіптердің мазмұнын өзгертуі мүмкін. Бұл оқушыларға болашақ мамандықты таңдағанда тек бүгінгі еңбек нарығын емес, оның ықтимал болашақ өзгерістерін де ескеруге үйретуді қажет етеді. Мұндай жағдайда кәсіби бағдар берудің негізгі бағыты нақты бір мамандықты ұсынудан кәсіби бейімделу қабілетін қалыптастыруға ауысады.

Кәсіби бейімделу дегеніміз – адамның кәсіби ортадағы жаңа жағдайларға икемделуі, кәсіби міндеттерді меңгеруі және еңбек ұжымының талаптарына сәйкес әрекет етуі. Оқушы мектепте кәсіби бейімделудің бастапқы дағдыларын

қалыптастыра алады. Мысалы, жобалық жұмыс кезінде міндеттерді бөлу, белгіленген мерзімді сақтау, команда мүшелерімен коммуникация жасау, нәтижеге жауап беру, қателерді талдау және өз жұмысын қорғау сияқты әрекеттер болашақ еңбек қызметіне қажетті тәжірибе береді.

Оқушылардың еңбек нарығына бейімделуін қалыптастыруда жобалық оқытудың мүмкіндігі жоғары. Кәсіби бағдарға бағытталған жобаларда оқушылар белгілі бір кәсіпті зерттеп, оның еңбек жағдайын, қажетті білімін, кәсіби дағдыларын және даму перспективаларын анықтай алады. Мысалы, «Менің өңірімдегі сұранысқа ие мамандықтар», «Болашақтың 10 кәсібі», «Бір мамандықтың бір күні», «Мен таңдаған кәсіпке қойылатын талаптар», «Жасанды интеллект және болашақ мамандықтар» сияқты жобалар оқушының зерттеушілік және кәсіби қызығушылығын арттырады.

Кәсіби бағдар беру барысында кәсіби сынамалардың орны ерекше. Кәсіби сынама – оқушының белгілі бір кәсіптің элементтерін тәжірибе жүзінде орындап көруіне мүмкіндік беретін әдіс. Мысалы, педагогикаға қызығатын оқушы шағын сабақ жоспарын жасап, оны сыныптастарына түсіндіруі мүмкін; журналистикаға қызығатын оқушы шағын сұхбат жүргізіп, материал дайындай алады; бағдарламалауға қызығатын оқушы қарапайым цифрлық өнім әзірлей алады; дизайнерлік бағытқа қызығатын оқушы визуалды жоба жасай алады. Осындай тәжірибелер оқушыға кәсіптің сыртқы беделін емес, оның нақты мазмұнын түсінуге мүмкіндік береді.

Кәсіби сынама кезінде оқушының нәтижесі ғана емес, оның сол әрекетке деген қызығушылығы, қиындыққа реакциясы және жұмыс процесіндегі белсенділігі де маңызды. Кейде оқушы белгілі бір мамандыққа қызығатынын айтқанымен, кәсіби сынама кезінде сол қызметтің нақты мазмұнына қызығушылық танытпауы мүмкін. Бұл жағдай кәсіби бағдар беру процесінде өте маңызды кері байланыс береді.

Оқушының кәсіби таңдауын қалыптастыруда ата-ананың ықпалы да жоғары. Ата-ана баласының қабілетін, мінезін және қызығушылығын жақсы білуі мүмкін, бірақ кейде өзінің жүзеге аспаған кәсіби жоспарын баласына таңуға немесе қоғамда беделді деп саналатын мамандықтарды таңдауға мәжбүрлеуге тырысады. Сондықтан ата-аналарға кәсіби бағдар беру жұмысының мақсаттарын түсіндіру қажет. Ата-ананың міндеті – баласының орнына мамандық таңдау емес, оның саналы таңдау жасауына қолдау көрсету.

Мектеп пен ата-ана арасындағы кәсіби бағдар беру бағытындағы серіктестік арнайы кездесулер, тренингтер, кеңестер және ақпараттық семинарлар арқылы жүзеге асуы мүмкін. Мұндай кездесулерде ата-аналарға қазіргі еңбек нарығының ерекшеліктері, мамандықтардың өзгеруі, баланың кәсіби қызығушылығын қолдау жолдары және кәсіби таңдауға қысым көрсетудің ықтимал салдары түсіндіріледі.

Кәсіби бағдар беру жүйесінде пән мұғалімдерінің де рөлі зор. Әрбір оқу пәні белгілі бір кәсіби бағытпен байланыстырылуы мүмкін. Математика сабақтарында инженерия, қаржы, статистика және ақпараттық технологиялар салалары туралы кәсіби контексттерді қолдануға болады. Биология сабақтарында медицина, биотехнология, экология, фармацевтика сияқты бағыттар таныстырылады. Физика пәні инженерия, энергетика, робототехника және техникалық кәсіптермен байланыстырылады. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтары журналистика, филология, редакторлық, аударма және коммуникация салаларымен ұштасуы мүмкін. Информатика сабағында бағдарламалау, киберқауіпсіздік, деректерді талдау және жасанды интеллект бағыттары туралы түсінік беріледі.

Осылайша кәсіби бағдар беру жеке бір педагогтың немесе бір ғана іс-шараның міндеті емес, мектептің барлық педагогикалық ортасын қамтитын жүйелі жұмыс болуы қажет. Бұл тұрғыдан алғанда кәсіби бағдар беру педагогы үйлестіруші қызмет атқарады.

Кәсіби бағдар берудің тиімділігін арттыруда еңбек әлемімен тікелей байланыс жасау маңызды. Мектеп оқушылары нақты кәсіп иелерімен кездескенде мамандық туралы теориялық ақпараттан гөрі практикалық түсінік алады. Кәсіп иелері өздерінің кәсіби жолы, жұмысындағы қиындықтар, қажетті дағдылар, алғашқы жұмыс тәжірибесі және кәсіби даму мүмкіндіктері туралы әңгімелей алады. Мұндай кездесулер оқушыға мамандықтың шынайы бейнесін қалыптастыруға көмектеседі.

Кәсіби бағдар беру барысында колледждер мен жоғары оқу орындарымен ынтымақтастық та маңызды. Оқушылар білім беру бағдарламаларымен, зертханалармен, оқу кабинеттерімен және студенттердің практикалық жұмыстарымен таныса алады. Алайда кәсіби бағдар беру тек белгілі бір білім беру ұйымына оқушы тартуға бағытталмауы тиіс. Оның басты мақсаты – оқушының өзіне сәйкес білім беру және кәсіби траекторияны таңдауға жағдай жасау.

Еңбек нарығына бейімделудің тағы бір маңызды шарты – кәсіби ақпаратты өз бетінше іздеу қабілеті. Қазіргі ақпараттық ортада оқушы мамандықтар туралы көптеген мәліметке оңай қол жеткізе алады. Бірақ барлық ақпараттың сапасы бірдей емес. Сондықтан оқушы ақпараттың сенімділігін бағалауды, ресми дереккөздерді ажыратуды, еңбек нарығы туралы статистикалық мәліметтерді түсінуді және бірнеше ақпарат көзін салыстыруды үйренуі қажет. Бұл дағдылар оның кәсіби шешім қабылдау сапасын арттырады.

Кәсіби бағдар беру жұмысының нәтижесінде оқушыда жеке кәсіби портфолио қалыптастыру тиімді. Портфолиода оқушының оқу жетістіктері, жобалары, сертификаттары, олимпиада және байқау нәтижелері, шығармашылық жұмыстары, кәсіби сынамалары, қызығушылықтары және болашақ кәсіби жоспары жинақталуы мүмкін. Портфолио оқушыға өзінің даму динамикасын көруге және болашақтағы білім алу бағытын жоспарлауға мүмкіндік береді.

Кәсіби портфолионың маңызды элементі – өзіндік рефлексия. Оқушы белгілі бір іс-шарадан немесе кәсіби сынамадан кейін «Маған не ұнады?», «Не қиын болды?», «Мен қандай қабілетімді байқадым?», «Қандай дағдымды

дамытуым керек?», «Бұл кәсіп туралы көзқарасым өзгерді ме?» деген сұрақтарға жауап бере алады. Рефлексия оқушының кәсібі өзін-өзі тануын тереңдетеді.

Кәсіби бағдар беру барысында оқушыға таңдау еркіндігін сақтау маңызды. Педагог белгілі бір мамандықты «ең дұрыс» немесе «ең болашағы зор» деп көрсету арқылы оқушының таңдауын шектемеуі тиіс. Себебі бір мамандықтың еңбек нарығындағы сұранысы жоғары болғанымен, ол нақты оқушының қабілетіне немесе қызығушылығына сәйкес келмеуі мүмкін. Тиімді кәсіби бағдар беру оқушының жеке ерекшеліктері мен еңбек нарығының талаптарын тең дәрежеде қарастырады.

Оқушының кәсіби бейімделуіне әсер ететін факторлардың бірі – еңбек құндылығын түсіну. Мектеп оқушыға еңбек тек табыс көзі емес, адамның өзін жүзеге асыруының, қоғамға үлес қосудың және жеке дамудың маңызды формасы екенін түсіндіруі керек. Сонымен бірге кез келген кәсіптің әлеуметтік маңызы бар екенін көрсету қажет. Мұндай көзқарас оқушының еңбекке деген жауапкершілігін арттырады.

Қазіргі еңбек нарығында кәсіби мобильділік ұғымы да маңызды. Кәсіби мобильділік – адамның жаңа кәсіби жағдайларға бейімделіп, қажет болған жағдайда жаңа білім мен дағдыларды игеру қабілеті. Мектеп кезеңінде кәсіби мобильділіктің негізін оқушының өзгерістерге ашықтығы, өзін-өзі дамытуға ұмтылысы және өмір бойы білім алуға дайын болуы қалыптастырады. Сондықтан кәсіби бағдар беру педагогы оқушыны «бір мамандықты таңдау» идеясынан «өзінің кәсіби дамуын басқару» идеясына бағыттауы қажет.

Жалпы алғанда, кәсіби бағдар беру арқылы еңбек нарығына бейімделуді қалыптастыру – ұзақ мерзімді және көпқырлы педагогикалық міндет. Оның нәтижесі оқушының нақты бір мамандықты таңдауымен ғана өлшенбейді. Негізгі нәтиже – оқушының өзін тануы, еңбек әлемін түсінуі, кәсіби шешім қабылдауы, өз мүмкіндіктерін бағалауы және болашақтағы өзгерістерге дайын болуы. Осы бағыттағы жүйелі жұмыс оқушының мектептен кейінгі білім алуына ғана емес, оның кейінгі кәсіби және әлеуметтік өміріне де оң ықпал етеді.

Кәсіби бағдар беру жұмысын ұйымдастыруда оқушының жеке ерекшеліктерін ескеру ерекше маңызға ие. Бір сыныпта білім алатын оқушылардың қызығушылығы, қабілеті, өмірлік тәжірибесі, әлеуметтік ортасы және болашаққа деген көзқарасы әртүрлі болады. Сондықтан барлық оқушыға бірдей мазмұндағы кәсіби бағдар беру шараларын ұсыну күтілетін нәтижеге жеткізе бермейді. Кәсіби бағдар беру педагогы оқушының жеке кәсіби бейінін анықтап, соған сәйкес ақпарат пен практикалық мүмкіндіктер ұсынуы қажет. Бұл жерде кәсіби бағдар берудің тұлғаға бағдарланған сипаты алдыңғы орынға шығады.

Тұлғаға бағдарланған кәсіби бағдар беру оқушыны белгілі бір мамандыққа бағыттаудан бұрын оның өзіндік мүмкіндіктерін ашуға негізделеді. Оқушы өзінің күшті және әлсіз жақтарын түсінген кезде ғана кәсіби таңдауына жауапкершілікпен қарай бастайды. Осы мақсатта өзін-өзі бағалау, рефлексия, кәсіби қызығушылықты анықтау сауалнамалары, бақылау, әңгімелесу және практикалық тапсырмалар тиімді қолданылады. Алайда диагностикалық құралдардың нәтижесін абсолютті шешім ретінде қабылдауға болмайды. Кәсіби тест оқушыға белгілі бір бағыт туралы ойлануға көмектесетін құрал болғаны дұрыс, ал соңғы шешім оқушының тәжірибесі, қызығушылығы және саналы талдауы негізінде қабылдануы тиіс.

Кәсіби бағдар беру кезінде оқушының қызығушылығы мен қабілеті арасында айырмашылық болуы мүмкін екенін де ескеру қажет. Мысалы, бала медицина саласына қызығуы мүмкін, бірақ бұл салада қажет болатын биология, химия, жауапкершілік және адамдармен қарым-қатынас жасау дағдылары оның қазіргі мүмкіндіктерімен толық сәйкес келмеуі ықтимал. Мұндай жағдайда педагог оқушының қызығушылығын жоққа шығармай, оған қажетті құзыреттерді дамыту жолдарын көрсетуі керек. Осылайша кәсіби бағдар беру шектеу емес, даму бағытын анықтайтын құралға айналады.

Оқушының кәсіби қызығушылығын анықтау барысында оның мектептегі оқу жетістіктері де ескеріледі. Дегенмен үлгерім көрсеткіштерін кәсіби таңдаудың жалғыз критерийі ретінде қолдану дұрыс емес. Кейбір оқушылардың академиялық нәтижесі жоғары болғанымен, олардың практикалық немесе шығармашылық қабілеті ерекше болуы мүмкін. Керісінше, кейбір оқушы белгілі бір пәннен төмен нәтиже көрсеткенімен, нақты кәсіби ортада жақсы нәтиже көрсетуі ықтимал. Сондықтан кәсіби бағдар беру барысында оқушының жан-жақты қабілетін анықтау маңызды.

Еңбек нарығына бейімделу үшін оқушының кәсіби құзыреттерімен қатар әлеуметтік құзыреттерін де дамыту қажет. Жұмыс берушілер үшін қызметкердің кәсіби білімімен қатар оның адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алуы, тыңдай білуі, ойын нақты жеткізуі, пікірталаста мәдениеттілік сақтауы, ортақ шешім қабылдауға қатысуы және жауапкершілік алуы маңызды. Осы дағдылар мектептегі топтық жұмыстар, пікірталастар, жобалар, рөлдік ойындар және қоғамдық жұмыстар арқылы қалыптастырылады.

Рөлдік ойындар кәсіби бағдар беруде ерекше қызығушылық тудыратын әдістердің бірі болып табылады. Мысалы, оқушылар «жұмыс беруші – үміткер», «клиент – маман», «мұғалім – оқушы», «журналист – сарапшы», «дәрігер – пациент» сияқты жағдайларды сахналай алады. Мұндай тапсырмалар кәсіби коммуникацияның ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге оқушылар сұхбаттасу, сұрақ қою, жауап беру, өз ойын қорғау және кәсіби этиканы сақтау дағдыларын дамытады.

Жұмысқа орналасу процесінің негізгі элементтерін мектеп кезеңінен түсіндіру де еңбек нарығына бейімделуге ықпал етеді. Жоғары сынып оқушылары еңбек шарты, жұмыс уақыты, еңбек міндеттері, жұмыс беруші мен қызметкердің құқықтары мен міндеттері туралы жалпы түсінік алуы қажет. Сонымен қатар резюме құрастыру, мотивациялық хат жазу, өзін таныстыру және жұмыс сұхбатынан өту сияқты практикалық дағдыларды меңгеру пайдалы. Бұл білімдер оқушының болашақта еңбек нарығына шыққан кезде өзіне деген сенімділігін арттырады.

Кәсіби бағдар беру педагогы оқушыларға резюме құрастыруды үйреткенде оның тек құжат ретінде емес, адамның кәсіби бейнесін таныстыратын құрал екенін түсіндіруі керек. Резюме арқылы адам өзінің білімі, тәжірибесі, дағдылары мен жетістіктері туралы қысқа әрі нақты ақпарат береді. Мектеп оқушысының еңбек тәжірибесі болмауы заңды, сондықтан оның жобалық жұмыстары, олимпиадалары, еріктілік қызметі, шығармашылық жетістіктері және цифрлық дағдылары кәсіби портфолионың маңызды бөлігі ретінде қарастырылады.

Жұмыс сұхбатына дайындық кезінде оқушыларға өз ойын қысқа әрі мазмұнды жеткізу, сұраққа нақты жауап беру, әңгімелесушіні тыңдау және өзін мәдениетті ұстау үйретіледі. Бұл дағдылардың қалыптасуы оқушының коммуникациялық құзыреттілігін арттырады. Мысалы, «Өзіңіз туралы айтып беріңіз», «Неліктен осы мамандықты таңдадыңыз?», «Сіздің күшті жақтарыңыз қандай?», «Қандай дағдыларыңызды дамытқыңыз келеді?» сияқты сұрақтарға жауап беру жаттығулары кәсіби өзін таныстыру қабілетін қалыптастырады.

Кәсіби бағдар беру жұмысында еңбек нарығының өңірлік ерекшеліктерін ескеру де маңызды. Әр өңірдің экономикалық құрылымы, өндіріс салалары, қызмет көрсету деңгейі, ауыл шаруашылығы, туризм, көлік, білім беру және басқа секторлары әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан оқушыға жалпы республикалық еңбек нарығы туралы ақпаратпен қатар өз өңіріндегі жұмыс орындары мен экономикалық бағыттар туралы мәлімет беру қажет. Бұл оқушыға өзінің кәсіби таңдауын нақты әлеуметтік-экономикалық ортамен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Өңірлік кәсіпорындармен ынтымақтастық кәсіби бағдар беру жұмысының практикалық мүмкіндігін арттырады. Мектеп оқушылары өндірістік нысандарға, зертханаларға, кәсіптік оқу орындарына және түрлі ұйымдарға экскурсия жасап, мамандардың жұмыс процесін бақылай алады. Мұндай іс-шаралар оқушыға мамандық туралы кітаптан немесе интернеттен алынған ақпараттан әлдеқайда нақты түсінік береді. Экскурсия барысында оқушы маманның жұмыс орнын көріп, қолданылатын құралдармен танысып, кәсіби ортадағы тәртіп пен жауапкершілікті байқай алады.

Кәсіби экскурсияларды жай бақылау түрінде емес, алдын ала дайындалған зерттеу тапсырмаларымен ұйымдастыру тиімді. Оқушылар экскурсия алдында белгілі бір кәсіп туралы сұрақтар дайындап, экскурсия кезінде мамандардан жауап алып, кейін өз қорытындыларын талдай алады. Мысалы, «Бұл маманның негізгі міндеттері қандай?», «Қандай білім қажет?», «Қандай технологиялар қолданылады?», «Жұмыста қандай қиындықтар бар?», «Кәсіби өсу мүмкіндігі қандай?» деген сұрақтар арқылы кәсіби ортаны жан-жақты зерттеуге болады.

Кәсіби бағдар беру процесінде еңбек нарығының талаптарын оқушыларға түсінікті тілде жеткізу маңызды. «Құзыреттілік», «кәсіби мобильділік», «еңбек өнімділігі», «жұмыс беруші талаптары» сияқты ұғымдар теориялық түрде ғана түсіндірілмеуі керек. Оларды нақты мысалдар арқылы көрсету оқушының түсінуін жеңілдетеді. Мысалы, IT саласындағы маманға техникалық біліммен бірге командада жұмыс істеу, клиентпен сөйлесу, жобаны белгіленген мерзімде аяқтау және жаңа технологияны тез меңгеру қабілеті қажет екені түсіндіріледі.

Қазіргі еңбек нарығындағы маңызды ерекшеліктердің бірі – маманның бір ғана кәсіби рөлмен шектелмеуі. Көптеген мамандар бірнеше саланың дағдыларын қатар қолданады. Мысалы, мұғалім цифрлық платформалармен жұмыс істейді, дәрігер ақпараттық жүйелерді пайдаланады, экономист деректерді талдайды, дизайнер маркетингтік құралдарды қолданады. Бұл құбылыс пәнаралық құзыреттердің маңызын арттырады. Сондықтан кәсіби бағдар беру барысында оқушыларға бірнеше пәннің тоғысында пайда болатын кәсіптер туралы ақпарат беру қажет.

Пәнаралық бағыт оқушының кәсіби мүмкіндіктерін кеңейтеді. Математика мен информатикаға қызығатын оқушы деректер талдауы немесе бағдарламалау саласына бағытталуы мүмкін. Биология мен информатикаға қызығатын оқушы биоинформатика, медициналық технологиялар немесе биотехнология салаларын зерттей алады. Тіл мен технологияға қызығатын оқушы цифрлық контент, аударма технологиялары немесе медиа салаларына қызығушылық танытуы мүмкін. Мұндай мысалдар оқушыға мамандықтар арасындағы байланысты көруге мүмкіндік береді.

Кәсіби бағдар беру кезінде еңбек нарығының болашағын талдауға бағытталған футурологиялық тапсырмалар да тиімді. Оқушылар белгілі бір саланың алдағы он жылда қалай өзгеруі мүмкін екенін зерттеп, жаңа технологиялардың ықпалын талдай алады. «2035 жылы мұғалім қандай болады?», «Болашақтағы медицина маманына қандай дағдылар қажет?», «Жасанды интеллект қай кәсіптердің жұмыс мазмұнын өзгертеді?» сияқты тақырыптар оқушының болжам жасау және сыни ойлау қабілетін дамытады.

Мұндай жұмыстарда оқушы тек жаңа мамандықтарды жаттап қана қоймай, еңбек нарығындағы өзгерістердің себептерін түсінуге үйренеді. Мысалы, технологиялық өзгеріс кейбір міндеттердің автоматтандырылуына әкелуі мүмкін, бірақ бұл міндеттерді орындайтын мамандардың толық жойылуын білдірмейді. Керісінше, маманның қызмет мазмұны өзгеріп, жаңа құралдармен жұмыс істеу қажеттілігі пайда болуы ықтимал. Сондықтан кәсіби бағдар беру педагогы оқушыларға «мамандық жоғалады» деген қарапайым түсініктен гөрі «мамандықтың мазмұны өзгереді» деген күрделі шындықты түсіндіруі керек.

Кәсіби бейімделуге дайын оқушы өзгерістерден қорықпайды, себебі ол жаңа білім алудың қажеттілігін түсінеді. Бұл қасиет өмір бойы білім алу тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Қазіргі адам мектепті немесе университетті аяқтағаннан кейін білім алуды тоқтатпайды. Кәсіби ортадағы жаңа технологиялар мен талаптар оны үнемі қайта оқуға, біліктілігін арттыруға және жаңа дағдыларды игеруге итермелейді. Сондықтан мектептегі кәсіби бағдар беру оқушыға «мамандықты таңдау» ғана емес, «кәсіби дамуды жалғастыру» идеясын да қалыптастыруы тиіс.

Оқушының кәсіби мотивациясын қалыптастыруда ішкі және сыртқы мотивтердің арақатынасы маңызды. Жоғары жалақы, бедел, әлеуметтік мәртебе сияқты сыртқы факторлар мамандық таңдауға әсер етеді. Алайда тек сыртқы мотивке сүйенген таңдау ұзақ мерзімді кәсіби қанағаттануға кепілдік бермейді. Сондықтан педагог оқушыға кәсіби

қызығушылық, қоғамға пайда келтіру, өзін жүзеге асыру, шығармашылық мүмкіндік және жеке даму сияқты ішкі мотивтерді де түсіндіруі керек.

Кәсіби бағдар беру барысында «беделді мамандық» ұғымын сын тұрғысынан қарастыру қажет. Қоғамда белгілі бір кезеңде сұранысқа ие немесе беделді болып саналатын кәсіптер болуы мүмкін. Бірақ еңбек нарығы үнемі өзгеретіндіктен, бүгінгі танымал мамандықтың ертеңгі жағдайы өзгеше болуы ықтимал. Сонымен бірге қоғамға қажетті көптеген кәсіптер бұқаралық ақпарат құралдарында аз көрсетіледі. Сондықтан оқушыларға кәсіптің беделінен гөрі оның мазмұны, еңбек жағдайы, қажетті құзыреттері және адамның жеке қабілеттерімен сәйкестігі маңызды екенін түсіндіру керек.

Кәсіби бағдар берудің тиімді әдістерінің бірі – «кәсіп картасын» жасау. Оқушы өзі қызығатын мамандықты тандап, оның атауын, негізгі міндеттерін, қажетті білімін, кәсіби дағдыларын, жеке қасиеттерін, еңбек жағдайын, білім алу жолдарын, жұмыс орындарын және даму мүмкіндіктерін анықтайды. Осы ақпаратты жинақтау барысында оқушы мамандықты жан-жақты зерттеуге үйренеді.

Сонымен қатар «Менің кәсіби маршрутым» атты жеке жоспар құруға болады. Оқушы қысқа мерзімді, орта мерзімді және ұзақ мерзімді мақсаттарын белгілейді. Мысалы, қысқа мерзімді мақсат ретінде белгілі бір пән бойынша білімін жақсарту, орта мерзімді мақсат ретінде колледжге немесе жоғары оқу орнына түсуге дайындалу, ұзақ мерзімді мақсат ретінде белгілі бір кәсіби салада мамандану көрсетілуі мүмкін. Мұндай жоспар оқушының болашаққа деген көзқарасын нақтылайды.

Жеке кәсіби жоспарды жыл сайын жаңартып отыру тиімді. Себебі оқушының қызығушылығы мен мақсаттары уақыт өте өзгеруі мүмкін. Бұл өзгерісті қателік ретінде емес, кәсіби өзін-өзі анықтау процесінің табиғи бөлігі ретінде қабылдау қажет. Мысалы, 8-сыныпта медицинаға қызыққан оқушы 10-сыныпта биотехнологияға қызығуы мүмкін. Мұндай жағдайда кәсіби бағдар беру педагогы оның жаңа қызығушылығын зерттеп, бұрынғы тәжірибесімен байланыстыруға көмектеседі.

Оқушылардың еңбек нарығына бейімделуін қалыптастыруда еріктілік пен әлеуметтік жобалардың да тәрбиелік және кәсіби мәні бар. Қоғамдық жобаларға қатысу барысында оқушы жауапкершілік, коммуникация, ұйымдастырушылық, көшбасшылық және командада жұмыс істеу дағдыларын дамытады. Сонымен қатар ол өзінің қай бағытта белсенді екенін байқайды. Мысалы, балалармен жұмыс істеуге қызығатын оқушы әлеуметтік немесе педагогикалық жобаларға қатысу арқылы осы саладағы қабілетін сынап көре алады.

Кәсіби бағдар беру педагогы оқушылардың жетістіктерін тек академиялық көрсеткіштер арқылы бағаламауы керек. Оқушының ұйымдастырушылық қабілеті, шығармашылығы, коммуникациясы, көшбасшылық қасиеті, жауапкершілігі және жаңа нәрсені үйренуге деген ынтасы да ескерілуі қажет. Бұл әсіресе академиялық үлгерімі орташа болғанымен, практикалық қабілеті жоғары оқушылардың кәсіби мүмкіндігін анықтау үшін маңызды.

Кәсіби бағдар беру барысында ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушылардың мүмкіндіктерін де ескеру қажет. Әр оқушының еңбек етуге және өзінің әлеуетін жүзеге асыруға мүмкіндігі бар. Сондықтан кәсіби бағдар беру инклюзивті сипатта ұйымдастырылып, оқушының жеке ерекшеліктеріне сәйкес кәсіптік бағыттарды қарастыруы тиіс. Бұл ретте еңбек жағдайының қолжетімділігі, арнайы құралдардың болуы және жұмыс ортасының бейімделуі сияқты факторлар да назардан тыс қалмауы керек.

Әлеуметтік тұрғыдан алғанда кәсіби бағдар беру жастардың жұмыссыздық қаупін азайтуға ықпал ететін алдын алу құралы ретінде қарастырылуы мүмкін. Егер жас адам өзінің кәсіби бағытын ертерек анықтап, еңбек нарығының талаптарын түсініп, қажетті дағдыларды жоспарлы түрде дамытса, оның білім беру мен еңбек арасындағы өтпелі кезеңі жеңілдейді. Осы тұрғыдан мектептегі кәсіби бағдар беру білім беру жүйесі мен еңбек нарығы арасындағы байланысты күшейтеді.

Кәсіби бағдар беру мен еңбекке тәрбиелеу ұғымдары да өзара байланысты. Еңбекке тәрбиелеу оқушыда еңбекке құрмет, жауапкершілік, ұқыптылық, табандылық және нәтижеге ұмтылу қасиеттерін қалыптастырады. Ал кәсіби бағдар беру осы қасиеттерді нақты кәсіби болашақпен байланыстырады. Сондықтан екі бағытты бір-бірінен бөлек қарастырмай, өзара толықтыратын педагогикалық жүйе ретінде ұйымдастыру қажет.

Оқушының еңбек нарығына бейімделуін қалыптастыруда ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану да маңызды. Онлайн кәсіптік тесттер, цифрлық портфолио, виртуалды экскурсиялар, мамандармен онлайн кездесулер, кәсіби бағыттағы бейнесабақтар және еңбек нарығы туралы электрондық ресурстар кәсіби бағдар беру мүмкіндігін кеңейтеді. Алайда цифрлық құрал педагогтың кәсіби кеңесін алмастырмайды. Ол тек оқушының ақпарат алу және өзіндік зерттеу мүмкіндігін арттыратын қосымша құрал ретінде қолданылуы тиіс.

Цифрлық кәсіби бағдар беру кезінде ақпараттық қауіпсіздік пен ақпараттың сенімділігін бағалау мәселесіне де көңіл бөлу қажет. Оқушы әлеуметтік желідегі кез келген кәсіби кеңесті шынайы ақпарат деп қабылдамауы керек. Кәсіп, жалақы, жұмысқа орналасу немесе білім беру туралы ақпаратты бірнеше сенімді дереккөз арқылы тексеруге үйрету – қазіргі кәсіби бағдар берудің маңызды міндеттерінің бірі.

Кәсіби бағдар беру жұмысының нәтижелілігін бағалау үшін нақты көрсеткіштер жүйесін қалыптастыру қажет. Оның ішінде оқушының өзінің қызығушылығы мен қабілетін түсіну деңгейі, мамандықтар туралы ақпаратты меңгеруі, еңбек нарығының талаптарын білуі, кәсіби мақсат қоя алуы, білім алу жолын жоспарлауы және өзін кәсіби тұрғыда таныстыра алуы сияқты көрсеткіштер болуы мүмкін. Бұл көрсеткіштер кәсіби бағдар беру жұмысының нәтижесін тек өткізілген іс-шаралар санымен емес, оқушының даму динамикасымен бағалауға мүмкіндік береді.

Мысалы, оқу жылының басында оқушы өзінің болашақ кәсіби бағытын нақты білмеуі мүмкін. Жыл соңында ол бірнеше кәсіби бағытты зерттеп, өзіне сәйкес екі-үш бағытты анықтап, олардың білім алу жолдарын салыстырып,

жеке кәсіби жоспарын жасай алса, бұл кәсіби бағдар беру жұмысының нәтижесі болып саналады. Яғни негізгі өлшем – іс-шара саны емес, оқушының кәсіби санасының өзгеруі.

Кәсіби бағдар беру педагогы үшін кері байланыс жинау да маңызды. Оқушылардан өткізілген кездесулер, экскурсиялар, тренингтер және жобалар туралы пікір алу арқылы олардың нақты қандай ақпаратқа қызығатынын анықтауға болады. Сонымен қатар ата-аналар мен пән мұғалімдерінің пікірін жинау кәсіби бағдар беру бағдарламасын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жалпы, кәсіби бағдар беру жұмысы оқушының болашақ еңбек қызметіне дайындығын біртіндеп қалыптастыратын педагогикалық жүйе болуы қажет. Оның мазмұны оқушының жас ерекшелігіне, жеке қабілетіне, қызығушылығына және еңбек нарығының өзгерістеріне сәйкес үнемі жаңарып отыруы тиіс. Ең бастысы – оқушыны дайын мамандыққа бағыттау емес, өз кәсіби болашағын саналы түрде құра алатын, жаңа жағдайларға бейімделетін және өмір бойы білім алуға дайын тұлға ретінде қалыптастыру.

Кәсіби бағдар беру жүйесін тиімді ұйымдастыру үшін оның мазмұны оқушының нақты өмірлік тәжірибесімен тығыз байланыста болуы қажет. Оқушы мамандық туралы ақпаратты тыңдап қана қоймай, сол кәсіпке тән әрекеттерді орындап, кәсіби ортаға жақындауы маңызды. Сондықтан қазіргі мектептегі кәсіби бағдар беру теориялық ақпарат пен практикалық тәжірибенің бірлігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Бұл оқушының еңбек нарығы туралы түсінігін нақтылап, болашақ кәсіби қызметке психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан дайындауына мүмкіндік береді.

Кәсіби бағдар беру барысында мектептің әлеуметтік серіктестермен байланысын жүйелі түрде ұйымдастыру қажет. Әлеуметтік серіктестік дегеніміз – мектеп, ата-ана, колледж, жоғары оқу орны, кәсіпорын, ұйым және түрлі кәсіби қауымдастықтардың оқушының кәсіби дамуына бағытталған бірлескен қызметі. Мұндай серіктестік оқушыға еңбек нарығын сырттай бақылаушы ретінде емес, нақты кәсіби әлеммен танысушы ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Әсіресе өңірдегі кәсіпорындармен байланыс орнату оқушыларға жергілікті еңбек нарығының ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі.

Әлеуметтік серіктестік негізінде кәсіптік бағыттағы шеберлік сабақтарын ұйымдастыруға болады. Кәсіп иелері оқушыларға өз мамандығына байланысты қарапайым практикалық тапсырмалар ұсынып, олардың орындалу жолын түсіндіреді. Мұндай сабақтар оқушылардың кәсіпке деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, еңбек процесінің нақты мазмұнын түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, аспаздық бағытта оқушы тағам дайындаудың қарапайым элементтерін орындаса, инженерлік бағытта техникалық сызбамен немесе модельмен жұмыс істеуі мүмкін. Медиа саласына қызығатын оқушы сұхбат немесе қысқа бейнематериал дайындап көреді.

Кәсіби сынамалардың нәтижесінде оқушы белгілі бір кәсіптің өзіне сәйкес келетін немесе келмейтінін жақсырақ түсінеді. Бұл жерде «кәсіп маған ұнады» деген жалпы пікірден гөрі, оқушының нақты әрекетке берген бағасы маңызды. Ол қандай тапсырмадан ләззат алғанын, қандай жұмыстан шаршағанын, қандай міндетті орындау қиын болғанын және қандай дағдысын дамыту қажет екенін талдайды. Мұндай рефлексия кәсіби өзін-өзі анықтаудың сапасын арттырады.

Кәсіби бағдар беру педагогының маңызды міндеттерінің бірі – оқушыны өзіндік шешім қабылдауға үйрету. Педагог кеңес бере алады, ақпарат ұсына алады, түрлі мүмкіндіктерді көрсетеді, бірақ шешімді оқушының орнына қабылдамауы керек. Себебі кәсіби таңдау – адамның өмірлік бағытына әсер ететін маңызды шешім. Оқушы осы шешім үшін жауапкершілік алуға біртіндеп үйренуі тиіс. Мұндай жауапкершілік кейін еңбек нарығында да өз әрекетін жоспарлауға және кәсіби дамуын басқаруға көмектеседі.

Кәсіби таңдау кезінде шешім қабылдау алгоритмін қолдану пайдалы. Алдымен оқушы өз қызығушылығы мен қабілетін анықтайды, кейін бірнеше кәсіби бағытты зерттейді, олардың талаптарын салыстырады, практикалық тәжірибе жинақтайды, өзінің мүмкіндіктерін бағалайды және соңында жеке шешім қабылдайды. Бұл алгоритм кәсіби таңдау процесін жүйелейді. Сонымен қатар оқушы өзінің шешімін уақыт өте қайта қарауға құқылы екенін түсінуі керек.

Еңбек нарығына бейімделу тұрғысынан алғанда шешім қабылдау дағдысы өте маңызды. Кәсіби өмір барысында адам жұмыс орны, қызмет саласы, технология немесе еңбек жағдайы өзгерген кезде жаңа шешімдер қабылдауға мәжбүр болуы мүмкін. Сондықтан мектептегі кәсіби бағдар беру оқушыға тек «қай мамандықты таңдау керек?» деген сұраққа жауап іздетпей, «кәсіби таңдауымды қандай ақпарат пен критерийлерге сүйеніп жасаймын?» деген сұраққа жауап табуға үйретуі тиіс.

Оқушылардың еңбек нарығына бейімделуінде сыни ойлау қабілетінің маңызы ерекше. Мамандықтар туралы жарнамалық ақпарат, әлеуметтік желідегі табысты адамдардың оқиғалары немесе жоғары жалақы туралы мәліметтер оқушының таңдауына әсер етуі мүмкін. Бірақ кәсіби шындық әрдайым жарнамадағыдай бола бермейді. Сондықтан оқушы кәсіби ақпаратты сыни бағалап, оның артықшылығы мен шектеулерін анықтай білуі қажет. Мысалы, белгілі бір мамандықтың жалақысы жоғары болғанымен, оған қойылатын талаптар, оқу ұзақтығы, жұмыс уақыты немесе кәсіби жауапкершілік деңгейі де жоғары болуы мүмкін.

Сыни ойлауды қалыптастыру үшін кәсіби ақпаратты салыстыру тапсырмаларын ұйымдастыруға болады. Оқушылар екі немесе бірнеше мамандықты таңдап, олардың білім алу жолын, еңбек жағдайын, қажетті дағдыларын, кәсіби өсу мүмкіндіктерін және жеке қызығушылығына сәйкестігін салыстырады. Соңында өз таңдауын дәлелдейді. Мұндай тапсырма кәсіби шешім қабылдауды саналы етеді.

Кәсіби бағдар беру арқылы еңбек нарығына бейімделуді қалыптастыруда қаржылық сауаттылық та ескерілуі керек. Оқушы болашақ мамандықты таңдағанда тек жалақы мөлшерін емес, табыс пен шығынның арақатынасын,

еңбек жағдайын, кәсіби өсу мүмкіндігін және ұзақ мерзімді қаржылық тұрақтылықты түсінуге дайын болуы қажет. Мектепте қарапайым бюджет құру, еңбек табысының түрлері, кәсіби біліктіліктің табысқа ықпалы және жеке қаржылық мақсат қою сияқты мәселелерді кәсіби бағдармен байланыстыруға болады.

Еңбек мәдениеті де кәсіби бейімделудің маңызды бөлігі болып саналады. Жұмыс орнындағы тәртіпті сақтау, уақытты бағалау, тапсырманы сапалы орындау, әріптестерді құрметтеу, кәсіби этиканы ұстану және еңбек нәтижесіне жауап беру сияқты қасиеттер мектеп қабырғасында қалыптасуы тиіс. Кәсіби бағдар беру осы құндылықтарды нақты кәсіптік жағдайлармен байланыстырып түсіндіре алады.

Мысалы, оқушыларға «Егер сен жұмысқа кешігіп қалсаң не істейсің?», «Командадағы әріптесің тапсырманы орындамаса, қандай әрекет жасайсың?», «Клиентпен келіспеушілік туындаса, мәселені қалай шешуге болады?» деген жағдаяттар ұсынылады. Мұндай тапсырмалар кәсіби этика мен әлеуметтік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Оқушы өз шешімін түсіндіріп, басқа қатысушылардың пікірін тыңдайды.

Еңбек нарығына бейімделудің тағы бір маңызды көрсеткіші – эмоционалдық тұрақтылық. Кәсіби ортада кез келген адам қиындыққа, сынға, сәтсіздікке немесе күтпеген өзгерістерге тап болуы мүмкін. Сондықтан оқушыға сәтсіздікті жеке жеңіліс ретінде емес, тәжірибе мен даму мүмкіндігі ретінде қабылдауды үйрету қажет. Жобалық жұмыстарда немесе кәсіби сынамаларда қателескен оқушыны тек нәтижесі бойынша бағаламай, оның қателікті түзету әрекетін де қолдау маңызды.

Осы тұрғыдан алғанда кәсіби бағдар беру педагогы оқушының кәсіби сенімділігін қалыптастыруға ықпал етеді. Кәсіби сенімділік адамның өз қабілетін шынайы бағалай алуынан, қажетті дағдыларды дамытуға дайын болуынан және қиындықтарға қарамастан әрекетін жалғастыра алуынан көрінеді. Бұл қасиет еңбек нарығында тұрақты бейімделудің психологиялық негіздерінің бірі болып табылады.

Кәсіби бағдар беру барысында жеке кәсіби мақсаттарды SMART қағидаттарына жақын тәсілмен нақтылау тиімді. Оқушы өзінің мақсатын нақты, өлшенетін, қолжетімді, маңызды және уақытпен шектелген түрде белгілей алады. Мысалы, «ағылшын тілін үйрену» деген жалпы мақсаттың орнына «келесі оқу жылында ағылшын тілінен білім деңгейімді көтеріп, кәсіби бағытқа қажетті сөздік қорды меңгеру» сияқты нақты мақсат қоюға болады. Бұл оқушының өзін-өзі басқару дағдысын қалыптастырады.

Өзін-өзі басқару қазіргі еңбек нарығында жоғары бағаланатын әмбебап құзыреттердің бірі. Қызметкер өз жұмыс уақытын жоспарлай алуы, міндеттердің басымдықтарын анықтауы, мерзімді сақтауы және өз нәтижесін бақылауы керек. Мектептегі оқу жобалары мен кәсіби бағдар беру тапсырмалары осы дағдыларды дамыту үшін табиғи орта болып табылады.

Кәсіби бағдар беру педагогы оқушылардың кәсіби ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін қалыптастыруы керек. Мамандық туралы мәлімет іздеген кезде оқушы ақпараттың шыққан көзін, жарияланған уақытын, авторын және сенімділігін тексеруі қажет. Әсіресе жалақы туралы ақпаратқа сын көзбен қарау маңызды, себебі жалақы көлеміне тәжірибе, біліктілік, өңір, жұмыс беруші және нақты қызмет түрі әсер етеді. Сондықтан бір ғана санға сүйеніп мамандық таңдау дұрыс емес.

Кәсіби бағдар беру процесінде еңбек нарығын зерттеуге арналған шағын зерттеу жұмыстары пайдалы. Мысалы, оқушылар белгілі бір өңірдегі бос жұмыс орындарын зерттеп, ең жиі кездесетін талаптарды анықтай алады. Олар жұмыс берушілердің қандай білімді, цифрлық және коммуникативтік дағдыларды жиі көрсететінін салыстырады. Кейін алынған нәтижелерді өздерінің қазіргі дағдыларымен салыстырып, қандай бағытта даму қажет екенін анықтайды.

Бұл жұмыс оқушыға еңбек нарығы мен өзінің арасындағы байланысты нақты көруге мүмкіндік береді. Мысалы, оқушы белгілі бір салаға қызығуы мүмкін, бірақ сол саладағы көптеген бос орындар шет тілін, цифрлық сауаттылықты немесе белгілі бір бағдарламамен жұмыс істеуді талап ететінін байқайды. Осыдан кейін ол кәсіби мақсатына жету үшін қандай қосымша білім қажет екенін түсінеді.

Кәсіби бағдар беру жұмысының мазмұнына кәсіпкерлік бағытты енгізудің де маңызы бар. Барлық оқушы міндетті түрде кәсіпкер болуы керек деген түсінік қалыптастыру қажет емес, алайда кәсіпкерлік ойлау элементтері кез келген кәсіби салада пайдалы. Мәселені анықтау, мүмкіндік іздеу, тәуекелді бағалау, ресурсты тиімді пайдалану, клиент қажеттілігін түсіну және жаңа идея ұсыну сияқты қабілеттер еңбек нарығында кеңінен қолданылады.

Кәсіпкерлік жобалар арқылы оқушылар өз идеяларын шағын жобаға айналдырып көреді. Мысалы, мектеп ішінде пайдалы қызмет көрсету, цифрлық өнім әзірлеу, әлеуметтік жоба ұйымдастыру немесе шығармашылық өнім жасау сияқты тапсырмалар берілуі мүмкін. Мұндай жұмыс оқушының жауапкершілік, жоспарлау, коммуникация және қаржылық сауаттылық дағдыларын қатар дамытады.

Сонымен бірге кәсіпкерлікке бағдар беру кезінде еңбек нарығындағы тәуекелдер мен жауапкершіліктерді де түсіндіру керек. Кәсіпкерлік тек табыс табудың жеңіл жолы ретінде көрсетілмеуі тиіс. Оқушы бизнес идеяны жүзеге асыру үшін нарықты зерттеу, тұтынушы қажеттілігін анықтау, шығынды есептеу және тәуекелді бағалау қажет екенін түсінуі керек. Бұл кәсіби ойлаудың шынайы қалыптасуына ықпал етеді.

Кәсіби бағдар беру педагогының жұмысында жеке кеңес беру формасы маңызды орын алады. Топтық іс-шаралар көптеген оқушыға бір уақытта ақпарат беруге мүмкіндік берсе, жеке кеңес оқушының нақты жағдайын талдауға мүмкіндік береді. Жеке кеңес кезінде педагог оқушының қызығушылығын, оқу нәтижесін, отбасының жағдайын, кәсіби жоспарын және күмәнін тыңдай алады. Мұндай әңгімеде педагогтың негізгі міндеті – оқушыны бағалау емес, оған өзіндік шешім қабылдауға көмектесу.

Жеке кәсіби кеңес беру кезінде ата-ананың ықпалын да ескеру қажет. Егер оқушы белгілі бір мамандықты қаласа, ал ата-анасы басқа бағытты талап етсе, педагог екі тараптың пікірін тыңдап, диалог орнатуға көмектеседі. Бұл жағдайда педагог ата-ананың немесе оқушының жағына шығудан гөрі, таңдау критерийлерін объективті талқылауға жағдай жасауы керек.

Кәсіби бағдар беру педагогының кәсіби құзыреттілігі де үнемі жетілдірілуі қажет. Еңбек нарығы өзгерген сайын педагогтың кәсіби ақпарат қоры да жаңарып отыруы тиіс. Ол жаңа кәсіптер, цифрлық технологиялар, кәсіптік білім беру бағдарламалары, еңбек нарығындағы үрдістер және жастардың кәсіби таңдауы туралы ақпаратты тұрақты зерттеуі керек. Сонымен қатар педагог психологиялық кеңес беру, коммуникация, цифрлық құралдар және жобалық жұмыс әдістерін меңгергені жөн.

Кәсіби бағдар беру педагогының тиімділігі тек өткізген іс-шаралар санымен өлшенбеуі тиіс. Оның жұмысының сапасы оқушылардың кәсіби санасында қалыптасқан өзгерістер арқылы бағалануы қажет. Егер оқушы өзінің қабілетін жақсырақ түсінсе, еңбек нарығын зерттей алса, бірнеше кәсіби бағытты салыстыра алса және жеке кәсіби жоспарын жасай алса, кәсіби бағдар беру жұмысы нәтижелі деп есептеуге болады.

Кәсіби бағдар беру нәтижелерін бақылаудың тиімді тәсілдерінің бірі – диагностиканы кезең-кезеңімен жүргізу. Оқу жылының басында оқушылардың кәсіби қызығушылығы мен ақпарат деңгейі анықталады. Жыл ішінде практикалық іс-шаралар, жобалар, кездесулер және консультациялар өткізіледі. Жыл соңында қайта диагностика жүргізіліп, оқушының кәсіби бағыттылығы мен еңбек нарығы туралы түсінігінің өзгеруі салыстырылады. Бұл кәсіби бағдар беру бағдарламасының әлсіз және күшті тұстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіби бағдар берудің нәтижесінде оқушыда бірнеше маңызды құзырет қалыптасуы тиіс. Біріншіден, өзін-өзі тану құзыреті, яғни өзінің қызығушылығы, қабілеті және кәсіби құндылықтары туралы түсінік. Екіншіден, кәсіби ақпаратпен жұмыс істеу құзыреті. Үшіншіден, шешім қабылдау және кәсіби мақсат қою қабілеті. Төртіншіден, коммуникациялық және әлеуметтік дағдылар. Бесіншіден, цифрлық құзыреттілік. Алтыншыдан, өзгерістерге бейімделу және өмір бойы білім алуға дайындық.

Бұл құзыреттер бір-бірімен өзара байланысты. Мысалы, оқушы өзінің қызығушылығын білмей кәсіби ақпаратты тиімді пайдалана алмайды. Ақпаратты зерттемей саналы шешім қабылдау қиын. Шешім қабылдағанымен, қажетті дағдыларды дамытпаса, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болу күрделене түседі. Сондықтан кәсіби бағдар беру кешенді түрде ұйымдастырылуы қажет.

Кәсіби бағдар берудің нәтижесінде оқушының еңбек нарығына қатысты түсінігі де өзгеруі тиіс. Еңбек нарығы тек «жұмыс табатын орын» ретінде емес, адамдардың білімі, дағдысы, қабілеті мен еңбек нәтижесі сұраныс пен ұсыныс арқылы бағаланатын әлеуметтік-экономикалық орта ретінде түсіндіріледі. Оқушы өзінің кәсіби құндылығын қалыптастыру үшін білім алып, тәжірибе жинап, дағдыларын дамытып, өз мүмкіндігін дұрыс көрсете білуі керек екенін түсінеді.

Мектептегі кәсіби бағдар беру жүйесінің тағы бір маңызды нәтижесі – оқушының білім алуға деген мотивациясының артуы. Егер оқушы белгілі бір пәннің болашақ мамандығына қатысын түсінсе, сол пәнді оқуға деген қызығушылығы күшеюі мүмкін. Мысалы, медицинаға қызығатын оқушы биология мен химияның маңызын түсінеді, инженерлік бағытты таңдаған оқушы математика мен физиканың кәсіби негізі екенін көреді. Осылайша кәсіби бағдар беру жалпы оқу мотивациясын да қолдайды.

Кәсіби бағдар беру мен оқу мотивациясының байланысы әсіресе жоғары сыныптарда айқын көрінеді. Оқушы өзінің болашақ бағытын түсінген кезде оқу мақсаты нақтыланады. Ол белгілі бір пән бойынша қандай деңгейге жетуі қажет екенін, қандай емтиханға дайындалатынын және қандай қосымша білім керек екенін жоспарлай алады. Бұл оқу процесін саналы ұйымдастыруға ықпал етеді.

Сонымен бірге кәсіби бағдар беру оқушының әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастырады. Ол өзінің болашақ кәсіби арқылы қоғамға қандай үлес қоса алатынын ойлай бастайды. Әсіресе әлеуметтік маңызы жоғары мамандықтар туралы кездесулер кезінде оқушылар еңбек пен қоғамдық дамудың байланысын түсінеді. Мұндай түсінік мамандық таңдаудың тек жеке пайдамен шектелмеуіне ықпал етеді.

Кәсіби бағдар беру жұмысында ұлттық және өңірлік еңбек дәстүрлерін де ескеруге болады. Қазақстандағы дәстүрлі кәсіптер мен заманауи мамандықтардың сабақтастығын көрсету оқушылардың еңбекке деген құрметін арттырады. Мысалы, ауыл шаруашылығы, қолөнер, педагогика, медицина және өндіріс салаларындағы дәстүрлі тәжірибелердің қазіргі технологиялармен қалай өзгеріп отырғанын көрсетуге болады. Бұл еңбек нарығының даму динамикасын түсіндіруге мүмкіндік береді.

Кәсіби бағдар беру арқылы оқушыларды еңбек нарығына бейімдеу – білім беру сапасын арттырудың маңызды бағыттарының бірі. Себебі мектеп түлегі тек оқу бағдарламасын меңгерген адам емес, өзінің болашағын жоспарлай алатын, еңбек ортасында өз орнын табуға дайын және өзгерістерге бейім тұлға болуы тиіс. Осы мақсатқа жету үшін кәсіби бағдар беру жүйесі ақпараттық іс-шаралар жиынтығынан педагогикалық қолдау жүйесіне айналуы қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, кәсіби бағдар беру арқылы оқушылардың еңбек нарығына бейімделуін қалыптастыру – қазіргі білім беру жүйесінің өзекті міндеттерінің бірі. Еңбек нарығының технологиялық, әлеуметтік және экономикалық өзгерістерге байланысты үнемі жаңарып отыруы мектеп оқушысын болашақ кәсіпке дайындаудың жаңа тәсілдерін талап етеді. Сондықтан кәсіби бағдар беру тек мамандықтар туралы ақпарат берумен шектелмей, оқушының кәсіби өзін-өзі анықтауына, жеке мүмкіндіктерін бағалауына, кәсіби мақсат қоюына және өзгертмелі еңбек жағдайларына бейімделуіне бағытталуы қажет.

Оқушының еңбек нарығына бейімделуі оның нақты бір мамандықты таңдауымен аяқталмайды. Керісінше, кәсіби бейімделу – адамның өмір бойы жалғасатын үдерісі. Мектеп осы үдерістің алғашқы негіздерін қалыптастырады. Оқушы еңбек әлемінің ерекшеліктерін түсініп, өз қабілеттерін танып, кәсіби ақпаратты талдап, шешім қабылдауды, коммуникация жасауды, командада жұмыс істеуді, цифрлық құралдарды пайдалануды және жаңа білімді игеруді үйренуі тиіс.

Кәсіби бағдар беру педагогының қызметі осы міндеттерді жүзеге асыруда ерекше маңызға ие. Ол оқушыға дайын мамандық таңдауды ұсынбай, кәсіби таңдау жасауға қажетті жағдай қалыптастыруы керек. Педагогтың жұмысы диагностикалық, ақпараттық, кеңес беру, ұйымдастырушылық және мотивациялық бағыттарды қамтып, мектептің ата-аналармен, кәсіптік білім беру ұйымдарымен және жұмыс берушілермен ынтымақтастығына негізделгені тиімді.

Кәсіби бағдар беру жұмысының нәтижелі болуы үшін кәсіби сынамалар, кәсіптік экскурсиялар, мамандармен кездесулер, жобалық жұмыстар, еңбек нарығын зерттеу, кәсіби диагностика, жеке кеңес беру, кәсіби портфолио жасау және цифрлық ресурстарды пайдалану сияқты әдістерді жүйелі қолдану қажет. Бұл әдістер оқушының мамандықты сырттай бағалауынан нақты кәсіби тәжірибені түсінуге өтуіне мүмкіндік береді.

Қазіргі еңбек нарығында кәсіби біліммен қатар әмбебап дағдылардың маңызы артып келеді. Сыни ойлау, шығармашылық, коммуникация, командалық жұмыс, цифрлық сауаттылық, өзін-өзі басқару, жауапкершілік және өзгерістерге бейімделу сияқты қабілеттер кез келген кәсіби салада қажет. Сондықтан мектептегі кәсіби бағдар беру осы дағдыларды қалыптастырумен тікелей байланыста жүргізілуі тиіс.

Жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың дамуы кәсіби бағдар берудің мазмұнын одан әрі өзгертеді. Оқушыларды белгілі бір кәсіптің қазіргі жағдайына ғана емес, оның болашақтағы өзгеру мүмкіндігіне де дайындау қажет. Бұл жағдайда өмір бойы білім алу, қайта даярлану және кәсіби мобильділік қабілеттері маңызды орын алады. Болашақ маман өзгерістерге бейімделіп қана қоймай, өз кәсіби дамуын өзі басқара алуы тиіс.

Кәсіби бағдар беру арқылы оқушыда еңбекке деген оң көзқарас, кәсіби жауапкершілік және өзін-өзі дамыту қажеттілігі қалыптасады. Бұл қасиеттер оның мектептен кейінгі білім беру және еңбек жолында тұрақты дамуына негіз болады. Сондықтан кәсіби бағдар беру – мектеп пен еңбек нарығын байланыстыратын, оқушының бүгінгі оқуын оның ертеңгі кәсіби болашағымен ұштастыратын маңызды педагогикалық механизм.

Осыған байланысты білім беру ұйымдарында кәсіби бағдар беру жұмысын жүйелі, үздіксіз, тұлғаға бағдарланған және еңбек нарығының нақты талаптарына негізделген түрде ұйымдастыру қажет. Мұндай жағдайда кәсіби бағдар беру оқушыға мамандық таңдауға ғана емес, өзінің кәсіби болашағын саналы түрде құруға, еңбек нарығындағы өзгерістерге бейімделуге және қоғамның белсенді әрі бәсекеге қабілетті мүшесі болуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың тұжырымдамалық негіздері. – Астана, 2023.
3. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасының 2023–2029 жылдарға арналған білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2023.
4. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі. Еңбек нарығын дамыту және жұмыспен қамту саласындағы талдамалық материалдар. – Астана, 2023–2025.
5. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығы: статистикалық жинақ. – Астана, 2024.
6. OECD. Career Guidance for Adults in a Changing World of Work. – Paris: OECD Publishing, 2021.
7. OECD. Education at a Glance 2024: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2024.
8. International Labour Organization. World Employment and Social Outlook: Trends 2024. – Geneva: ILO, 2024.
9. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2025. – Geneva: World Economic Forum, 2025.

ТҮРЛІ ЖАНРДАҒЫ МӘТІНДЕРМЕН ЖҰМЫС: ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДЫҚ

Байдалиева Нуржамал Кобеевна

Жамбыл облысы Жуалы ауданы Көлбастау ауылы

№13 А.Байтұрсынов орта мектебі

Қазақ тілі мен әдебиеті

Аннотация. Бұл мақалада «Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасының мазмұны, мақсаты, өзектілігі және білім алушылардың оқу сауаттылығын қалыптастырудағы маңызы қарастырылады.

Қазіргі таңда Ұлттық бірыңғай тестілеуге дайындық барысында оқушының тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз. Ол әртүрлі жанрда берілген мәтінді түсіну, негізгі және қосымша ақпаратты ажырату, автордың ойын анықтау, мәтін мазмұнына сүйене отырып қорытынды жасау, ақпаратты салыстыру, себеп-салдарлық байланыстарды табу, тілдік және стильдік ерекшеліктерді тану сияқты күрделі оқу әрекеттерін меңгеруі қажет. Осы тұрғыдан алғанда түрлі жанрдағы мәтіндермен жүйелі жұмыс жүргізу оқушының функционалдық және оқу сауаттылығын арттырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады. Авторлық бағдарлама оқушыларды ақпараттық, публицистикалық, ғылыми-көпшілік, көркем, ресми-іскери және аралас сипаттағы мәтіндермен жұмыс жасауға үйретуге бағытталған. Бағдарлама барысында мәтінді оқу алдындағы, оқу кезіндегі және оқудан кейінгі тапсырмаларды жүйелі қолдану арқылы оқушының мәтінді қабылдау, талдау, интерпретациялау және бағалау дағдылары дамытылады. Мақалада мәтінмен жұмыс істеудің әдістемелік негіздері, ҰБТ тапсырмаларына дайындықпен байланысы, оқушылардың жиі кездесетін қиындықтары және оларды жеңудің тиімді тәсілдері сипатталады. Авторлық бағдарламаның негізгі ерекшелігі – мәтінді жаттатуға емес, оны түсініп оқуға, ақпаратты өңдеуге және дәлелді жауап беруге үйретуге басымдық беруі. Бағдарлама оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, біртіндеп күрделенетін тапсырмалар жүйесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: авторлық бағдарлама, ҰБТ, мәтін, оқу сауаттылығы, мәтінмен жұмыс, функционалдық сауаттылық, оқу стратегиясы, мәтінді талдау, мәтін жанры, ақпарат, негізгі ой, қосымша ақпарат, қорытынды, интерпретация, тест тапсырмалары, оқушы дағдысы.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушының білімді қаншалықты көп білетінімен қатар, сол білімді өмірлік жағдаяттарда қолдана алуы, ақпаратты түсініп оқуы, оны талдауы және өз ойын дәлелді түрде жеткізуі маңызды болып отыр. Ақпарат көлемінің күн сайын артуы, цифрлық ортадағы мәтіндердің көбеюі, түрлі ақпарат көздерінің қолжетімді болуы білім алушыдан мәтінді жай ғана оқып шығуды емес, оның мазмұнына сыни тұрғыдан қарауды талап етеді. Осыған байланысты оқу сауаттылығы қазіргі мектептегі негізгі құзыреттердің бірі ретінде қарастырылады. Оқу сауаттылығы қалыптасқан оқушы мәтіндегі ақпаратты қабылдап қана қоймай, оның мағынасын түсінеді, қажетті деректі табады, ақпаратты салыстырады, автордың мақсатын анықтайды, мәтіндегі пікір мен фактіні ажыратады және берілген мәлімет негізінде қорытынды жасай алады. Мұндай дағдылар Ұлттық бірыңғай тестілеуге дайындықта да ерекше маңызға ие.

ҰБТ – оқушының мектепте алған білімін қорытындылайтын маңызды бағалау құралдарының бірі. Тестілеу нәтижесі көбіне оқушының белгілі бір пән бойынша теориялық білім деңгейіне байланысты болғанымен, тапсырмаларды дұрыс орындау үшін оқу, түсіну, салыстыру, талдау және логикалық ойлау қабілеттері де қажет. Әсіресе мәтінге негізделген тапсырмаларда оқушы сұрақты үстірт оқып, жауап нұсқаларын механикалық түрде таңдаса, қателесу ықтималдығы жоғары болады. Сондықтан ҰБТ-ға дайындықты тек тест сұрақтарын көптеп орындаумен шектеу жеткіліксіз. Оқушы алдымен мәтінмен тиімді жұмыс істеу алгоритмін меңгеруі керек. Мәтінді дұрыс түсінген жағдайда ғана ол сұрақтың талабын нақты анықтап, қажетті ақпаратты мәтіннен тауып, жауап нұсқаларын салыстырып, ең дұрыс шешімді қабылдай алады.

«Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасының өзектілігі де осында. Бағдарлама оқушыны дайын жауапты іздеуге емес, жауапқа апаратын ойлау жолын қалыптастыруға бағытталады. Әртүрлі жанрдағы мәтіндерді жүйелі түрде оқу арқылы оқушылар мәтіндердің құрылымдық, мазмұндық және тілдік ерекшеліктерін ажыратуды үйренеді. Мысалы, көркем мәтінде кейіпкер бейнесі, оқиға желісі, авторлық суреттеу мен көркемдік тәсілдер маңызды болса, ғылыми-көпшілік мәтінде нақты дерек, түсіндіру, термин және себеп-салдарлық байланыс басым болуы мүмкін. Публицистикалық мәтінде автордың қоғамдық мәселеге қатысты көзқарасы мен дәлелі алдыңғы қатарға шықса, ресми мәтінде нақты ақпаратты, мақсатты және құрылымдық талаптарды дұрыс түсіну маңызды. Әр жанрдың өзіндік ерекшелігін білетін оқушы мәтінді қабылдау тәсілін де дұрыс таңдай алады.

Авторлық бағдарламаның негізгі мақсаты – оқушылардың түрлі жанрдағы мәтіндерді саналы оқу, түсіну, талдау, салыстыру және мәтін негізінде дұрыс жауап беру дағдыларын қалыптастыру арқылы ҰБТ-ға

сапалы дайындық деңгейін арттыру. Бұл мақсатқа жету үшін білім алушының бірнеше өзара байланысты дағдысын дамыту көзделеді. Біріншіден, оқушы мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойын анықтай алуы қажет. Екіншіден, мәтіннен қажетті ақпаратты жылдам әрі дәл таба білуі керек. Үшіншіден, ақпараттың маңыздылығын бағалап, негізгі және қосымша деректерді ажырата алуы тиіс. Төртіншіден, мәтіндегі себеп-салдарлық, салыстырмалы және логикалық байланыстарды анықтауы қажет. Бесіншіден, автордың мақсаты мен ұстанымын түсініп, мәтін мазмұнына сүйене отырып қорытынды жасай білуі маңызды. Алтыншыдан, тест тапсырмасындағы жауап нұсқаларын мәтін мазмұнымен салыстырып, дәлелді шешім қабылдауға дағдылануы керек.

Бағдарламаның міндеттері осы мақсатты нақты жүзеге асыруға бағытталады. Оқушыларға мәтіннің құрылымын таныту, түрлі жанрдағы мәтіндердің ерекшеліктерін меңгерту, мәтіннен ақпаратты іздеу және іріктеу тәсілдерін үйрету, негізгі ойды анықтау, авторлық позицияны тану, факт пен пікірді ажырату, мәтін бөліктері арасындағы байланысты анықтау, ақпаратты салыстыру және қорытынды жасау дағдыларын дамыту маңызды міндеттердің қатарына жатады. Сонымен бірге оқушылардың тест тапсырмаларын орындау стратегиясын қалыптастыру, уақытты тиімді пайдалану, қате жауаптардың себебін талдау және өз оқу әрекетін бағалау қабілетін жетілдіру де бағдарлама мазмұнына енгізіледі.

Бағдарламаның мазмұны мәтінді біртұтас оқу әрекеті ретінде қарастыруға негізделеді. Мәтінмен жұмыс барысында «оқыдым – жауап бердім» деген қарапайым модельден гөрі «болжадым – оқыдым – түсіндім – талдадым – салыстырдым – қорытынды жасадым – жауапты дәлелдедім» деген күрделі оқу алгоритмін қалыптастыру көзделеді. Бұл алгоритм оқушыға тек ҰБТ кезінде ғана емес, кез келген оқу және өмірлік жағдайда ақпаратпен жұмыс жасауға көмектеседі.

Мәтін ұғымы білім беру үдерісінде тек белгілі бір тақырып бойынша жазылған бірнеше сөйлемдер жиынтығы ретінде қарастырылмауы керек. Мәтін – белгілі бір коммуникативтік мақсатқа бағытталған, мағыналық жағынан байланысқан тұтас ақпараттық құрылым. Оның тақырыбы, негізгі ойы, композициялық құрылымы, авторлық мақсаты және белгілі бір стильдік ерекшелігі болады. Сондықтан мәтінді түсіну үшін оқушы жеке сөйлемдердің мағынасын ғана емес, сөйлемдер арасындағы байланысты да аңғаруы қажет. Кей жағдайда негізгі ой бір ғана сөйлемде анық берілмейді. Ол мәтіннің бірнеше бөлігіндегі ақпаратты біріктіру арқылы анықталады. ҰБТ тапсырмаларында да осындай ерекшеліктер жиі кездеседі. Сондықтан оқушының мәтінді тұтас қабылдау қабілетін қалыптастыру ерекше маңызды.

Мәтінмен жұмыс кезінде оқушының назарын ең алдымен мәтіннің тақырыбына аудару тиімді. Тақырып мәтіннің не туралы екенін көрсетеді, ал негізгі ой автордың сол тақырып туралы не айтқысы келгенін білдіреді. Бұл екі ұғымды шатастырмау оқушылар үшін маңызды. Мысалы, мәтіннің тақырыбы «Қазіргі жастардың кітап оқуы» болуы мүмкін, ал негізгі ойы «цифрлық ақпараттың көбеюіне қарамастан, кітап оқу адамның ойлау және тілдік қабілетін дамытуда маңызды рөл атқарады» деген мазмұнда берілуі ықтимал. Тақырыпты бір-екі сөзбен атауға болатын болса, негізгі ой көбіне толық сөйлем арқылы беріледі. Осы айырмашылықты тәжірибелік тапсырмалар арқылы меңгерту оқушының мәтінді түсіну сапасын арттырады.

Мәтіндегі негізгі ақпаратты анықтау барысында оқушы әрбір сөйлемнің маңыздылығы бірдей болмайтынын түсінуі керек. Кейбір сөйлемдер негізгі ойды тікелей білдірсе, кейбіреулері оны түсіндіреді, дәлелдейді немесе мысал келтіреді. Сондықтан мәтінді оқығанда «Автордың ең басты айтқысы келгені не?», «Осы ақпараттың қайсысын алып тастасақ, мәтіннің негізгі мазмұны өзгеріп кетеді?», «Автор қандай мәселені көтеріп отыр?» деген сұрақтарды қолдану пайдалы. Мұндай сұрақтар оқушыны мәтінді терең түсінуге жетелейді.

ҰБТ-ға дайындық барысында мәтіннің құрылымын анықтау да маңызды орын алады. Көптеген мәтіндер кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды сипатындағы логикалық құрылымнан тұрады. Кіріспеде мәселе көтеріледі немесе тақырып таныстырылады. Негізгі бөлімде мәселе ашылып, деректер, дәлелдер, мысалдар келтіріледі. Қорытындыда автордың тұжырымы беріледі. Алайда барлық мәтін дәл осындай құрылыммен жазыла бермейді. Сондықтан оқушы мәтіннің нақты құрылымын мазмұнына қарай анықтауға үйренуі қажет. Бұл дағды мәтіннің белгілі бір бөлігіндегі ақпараттың қызметін түсінуге мүмкіндік береді.

Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс жасаудың тағы бір маңызды бағыты – мәтіннің жанрын анықтау. Жанр ұғымы оқушыға мәтіннің мақсатын түсінуге көмектеседі. Мысалы, жаңалық мәтінінің мақсаты белгілі бір оқиға туралы ақпарат беру болса, сұхбатта белгілі бір адамның пікірі мен көзқарасы ашылады. Ғылыми-көпшілік мәтін күрделі ғылыми ақпаратты көпшілікке түсінікті түрде жеткізеді. Эссе автордың белгілі бір мәселе жөніндегі жеке ой-толғамын білдіруі мүмкін. Көркем мәтін оқырманға эстетикалық әсер беріп, образдар арқылы белгілі бір идеяны жеткізеді. Ресми мәтінде ақпарат нақты, жүйелі және белгілі бір мақсатқа сай беріледі. Оқушы жанрды дұрыс анықтаған сайын мәтінді түсіну стратегиясын да тиімді тандайды.

Авторлық бағдарламада көркем мәтіндермен жұмысқа да ерекше мән беріледі. Көркем мәтінді түсіну үшін оқушы оқиға желісін анықтап қана қоймай, кейіпкерлердің әрекетінің себептерін, автордың суреттеу тәсілдерін, кейіпкердің көңіл күйін, мәтіндегі астарлы мағынаны түсінуі қажет. Кейбір тапсырмаларда ақпарат тікелей айтылмайды, оны мәтіндегі бірнеше белгіге сүйене отырып анықтау керек болады. Мұндай жағдайда оқушының мәтіннен қорытынды шығару дағдысы маңызды рөл атқарады. Мысалы, кейіпкердің

белгілі бір әрекетін оның сөзімен, ісімен және авторлық сипаттамамен байланыстыра отырып бағалау қажет болуы мүмкін.

Ғылыми-көпшілік мәтіндермен жұмыс барысында терминдерді түсіну, анықтамаларды ажырату, себеп пен салдарды анықтау, деректерді салыстыру сияқты дағдылар дамиды. Мұндай мәтіндерде ақпарат көбіне логикалық жүйемен беріледі. Бір құбылыстың себебі түсіндіріліп, оның салдары көрсетіледі немесе екі құбылыстың ұқсастығы мен айырмашылығы салыстырылады. Оқушы мәтіннен «неге?», «не себепті?», «қандай нәтиже болды?», «қандай айырмашылық бар?», «қандай ұқсастық байқалады?» деген сұрақтарға жауап іздеу арқылы ақпараттық құрылымды түсінуге үйренеді.

Публицистикалық мәтіндермен жұмыс кезінде оқушы автордың позициясын анықтауға дағдыланады. Автор қандай мәселені көтерді? Ол мәселені қалай бағалайды? Қандай дәлелдер келтірді? Автордың пікірі мен нақты факті қай жерде берілген? Мәтін кімге бағытталған? Оның мақсаты ақпарат беру ме, сендіру ме, мәселені көтеру ме? Осындай сұрақтар оқушының мәтінді сыни тұрғыдан оқу қабілетін дамытады. Бұл дағдылар тек тест нәтижесін жақсартуға емес, оқушының жалпы ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Ресми-іскери сипаттағы мәтіндермен жұмыс барысында нақты деректерді табу, құжаттың мақсатын анықтау, талаптар мен шарттарды түсіну, ақпараттың орналасу тәртібін сақтау маңызды. Мұндай мәтіндерде эмоционалдық сипаттағы сөздер аз кездесіп, нақты әрі қысқа ақпарат басым болады. Оқушы мұндай мәтінді көркем мәтін сияқты қабылдамауы керек. Оның негізгі міндеті – берілген ақпараттың функционалдық мағынасын түсіну.

Мәтінмен жұмысты ұйымдастыруда оқу стратегияларының орны ерекше. Оқу стратегиясы – оқушының мәтінді белгілі бір мақсатпен тиімді түсінуіне көмектесетін саналы әрекеттер жүйесі. Оқушы мәтінді мақсатсыз оқыған жағдайда оның назарын маңызды емес детальдар алып кетуі мүмкін. Сондықтан мәтінді оқудың алдында тапсырмамен танысу, сұрақтың не талап ететінін түсіну, мәтіннен қандай ақпаратты іздеу керектігін алдын ала белгілеу тиімді. Бұл тәсіл тест жағдайында уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

ҰБТ-ға дайындықта уақытты тиімді пайдалану мәселесі де маңызды. Кейбір оқушылар мәтінді өте баяу оқиды, себебі әрбір сөйлемді бірнеше рет қайталап оқуға тырысады. Басқалары керісінше мәтінді өте жылдам қарап шығып, мазмұнды толық түсінбей қалады. Сондықтан оқу жылдамдығы мен түсіну сапасының арасындағы тепе-теңдікті қалыптастыру қажет. Мұнда мәтінді бірнеше кезеңде оқыту тиімді. Алғашқы оқылымда оқушы мәтіннің жалпы мазмұнын түсінуге, екінші кезеңде қажетті ақпаратты нақтылауға, қажет болған жағдайда үшінші рет белгілі бір бөлікті қайта қарауға үйренеді. Бұл тәсіл мәтінді толық жаттап алуды емес, мақсатқа сәйкес ақпаратты іздеуді көздейді.

Оқушылардың мәтінмен жұмыс барысында жиі жіберетін қателерінің бірі – сұраққа өз білімінен жауап беру. Кей жағдайда оқушы белгілі бір тақырып туралы бұрыннан білетін ақпаратын мәтіндегі ақпаратпен араластырып жібереді. ҰБТ тапсырмасында дұрыс жауап ең алдымен берілген мәтінге сүйенуі тиіс. Сондықтан оқушы «Мен бұл туралы не білемін?» деген сұрақтан бұрын «Мәтінде бұл туралы не айтылған?» деген сұраққа жауап беруі қажет. Егер жауап мәтінде тікелей берілмесе, оны мәтіндегі деректерге сүйене отырып логикалық түрде шығару керек. Бірақ мәтінде жоқ ақпаратты өздігінен қосу дұрыс емес.

Тағы бір кең таралған қателік – жауап нұсқаларындағы мәтінге ұқсас сөздерге алданып қалу. Тест құрастыру барысында дұрыс емес жауап нұсқалары кейде мәтіндегі сөздерге өте ұқсас етіп беріледі. Оқушы мәтіндегі белгілі бір сөзді көріп, сол сөз бар жауапты автоматты түрде дұрыс деп қабылдауы мүмкін. Мұндай жағдайда жауаптың тек сөздік ұқсастығына емес, мағыналық сәйкестігіне назар аудару қажет. Яғни оқушы жауап нұсқасын мәтіндегі ақпаратпен толық салыстыруы керек.

Мәтінмен жұмыс барысында «кілт сөздер» әдісін қолдану да тиімді. Кілт сөздер мәтіннің негізгі мазмұнын түсінуге көмектесетін маңызды ұғымдар мен сөз тіркестері болып табылады. Оқушы мәтінді оқығанда қайталанатын, негізгі оймен тікелей байланысты немесе белгілі бір мәселені білдіретін сөздерге назар аударады. Алайда барлық маңызды сөзді белгілеу де дұрыс емес. Егер мәтіндегі әрбір сөз белгіленсе, негізгі ақпарат пен қосымша ақпараттың айырмашылығы жоғалады. Сондықтан оқушы ақпаратты іріктеу дағдысын біртіндеп қалыптастыруы қажет.

Бағдарламада мәтінмен жұмыстың үш кезеңді моделі тиімді қолданылады: мәтінді оқуға дейінгі жұмыс, мәтінді оқу барысындағы жұмыс және мәтінді оқудан кейінгі жұмыс. Бірінші кезеңде оқушының қызығушылығы оятып, тақырып туралы бастапқы болжамы анықталады. Мәтіннің тақырыбы, атауы, алғашқы сөйлемдері немесе кілт сөздері негізінде оның мазмұны болжанады. Бұл тәсіл оқушыны белсенді оқуға дайындайды. Екінші кезеңде мәтіннің мазмұнын талданып, негізгі ақпарат белгіленеді, сұрақтарға жауап ізделеді, логикалық байланыстар анықталады. Үшінші кезеңде оқушы мәтін бойынша қорытынды жасап, сұрақтарға жауап береді, өз шешімін дәлелдейді және кеткен қателерін талдайды.

Осы үш кезеңнің жүйелі қолданылуы мәтінмен жұмыс сапасын арттырады. Әсіресе оқудан кейінгі рефлексия кезеңін елемеге болмайды. Тест тапсырмасын орындап болғаннан кейін оқушы тек дұрыс немесе қате нәтижені білумен шектелмеуі керек. Ол «Неліктен қателестім?», «Сұрақты дұрыс түсінбедім бе?», «Мәтіннен қажетті ақпаратты таппадым ба?», «Жауап нұсқасына асығыс таңдау жасадым ба?», «Автордың ойын дұрыс түсінбедім бе?» деген сұрақтар арқылы өз қатесін талдауы қажет. Қатені талдау – келесі тапсырмаларды дұрыс орындаудың маңызды шарты.

Авторлық бағдарламада оқушының жеке оқу стратегиясын қалыптастыруға да назар аударылады. Барлық оқушы мәтінді бірдей тәсілмен қабылдамайды. Кейбір оқушы визуалды белгілеу арқылы жақсы түсінсе, екінші бір оқушы мәтінді бөліктерге бөліп оқығанда тиімді нәтиже көрсетеді. Сондықтан сабақ барысында мәтіннің астын сызу, кілт сөздерді белгілеу, қысқа жоспар құру, сұрақ қою, ақпаратты салыстыру, мәтін бөліктеріне атау беру сияқты түрлі әдістерді қолдану қажет. Уақыт өте келе оқушы өзіне тиімді стратегияларды таңдай бастайды.

ҰБТ-ға дайындықтың тиімділігі жүйелілікке байланысты. Бір күнде көптеген тест тапсырмасын орындап, кейін ұзақ уақыт мәтінмен жұмыс жасамау тұрақты нәтиже бермейді. Мәтінмен жұмыс дағдысы біртіндеп қалыптасады. Сондықтан авторлық бағдарламада тапсырмалардың күрделілігін біртіндеп арттыру маңызды. Алғашқы кезеңде қысқа және құрылымы анық мәтіндер ұсынылып, кейін ақпарат көлемі көбірек, бірнеше мағыналық қабаты бар, жанры күрделі мәтіндерге көшуге болады. Осылайша оқушы бірден күрделі тапсырмаға тап болмай, қажетті дағдыларды кезең-кезеңімен меңгереді.

Мәтін көлемінің ұлғаюымен қатар сұрақтардың күрделілігі де өзгеруі қажет. Алғашқы тапсырмалар мәтіннен тікелей ақпаратты табуға бағытталса, кейін ақпаратты салыстыру, автордың ойын анықтау, қорытынды жасау, мәтіннің астарлы мағынасын түсіну, авторлық мақсатты анықтау сияқты жоғары деңгейлі ойлау әрекеттерін талап ететін тапсырмалар беріледі. Мұндай бірізділік оқушының танымдық жүктемесін реттеуге мүмкіндік береді.

Авторлық бағдарламаның маңызды қағидаларының бірі – мәтіннің мазмұнын жаттатпау. Оқушы белгілі бір мәтінді жаттап алған жағдайда бір ғана тапсырманы орындауы мүмкін, бірақ басқа мәтін берілген кезде қиындыққа тап болады. Ал мәтінмен жұмыс істеу алгоритмін меңгерген оқушы бұрын кездеспеген мәтіннің өзін талдай алады. Сондықтан бағдарламада дайын жауаптарды есте сақтаудан гөрі мәтінді түсіну механизмдерін қалыптастыруға басымдық беріледі.

Мәтінмен жұмыс оқушының сөздік қорын дамытуға да тікелей әсер етеді. Өртүрлі жанрдағы мәтіндерде түрлі лексикалық бірліктер, терминдер, тұрақты тіркестер, қоғамдық-саяси ұғымдар, ғылыми атаулар және көркем сөздер кездеседі. Бейтаныс сөздер мәтіннің жалпы мағынасын түсінуге кедергі келтірмеуі үшін оқушы олардың мағынасын контекст арқылы болжауға үйренуі қажет. Бұл дағды ҰБТ барысында уақытты тиімді пайдалануға көмектеседі, себебі әрбір бейтаныс сөзді жеке сөздіктен іздеуге мүмкіндік жоқ.

Контекст арқылы сөз мағынасын анықтау үшін оқушы сөз орналасқан сөйлемге ғана емес, оның алдындағы және кейінгі сөйлемдерге назар аударуы керек. Кейде мәтіннің өзі белгісіз сөздің мағынасын түсіндіреді. Мысалы, автор алдымен жаңа ұғымды атап, кейін оны сипаттап немесе мысал келтіруі мүмкін. Осы логикалық байланысты байқаған оқушы бейтаныс сөздің мағынасын шамамен анықтай алады. Бұл тәсіл оқушының тілдік болжам жасау қабілетін дамытады.

Мәтінді талдау кезінде байланыстырғыш сөздердің қызметін анықтау да маңызды. «Сондықтан», «алайда», «дегенмен», «біріншіден», «сонымен қатар», «осылайша», «себебі», «нәтижесінде», «керісінше» сияқты сөздер мәтіндегі логикалық қатынастарды көрсетеді. Мұндай тілдік көрсеткіштерді тани білу оқушыға автордың ойын жылдам түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, «алайда», «дегенмен» сөздері қарама-қарсылықты білдірсе, «сондықтан», «нәтижесінде» себеп-салдарлық байланысты көрсетеді. ҰБТ тапсырмаларын орындауда осындай шағын тілдік белгілердің өзі маңызды ақпарат көзіне айналуы мүмкін.

Мәтіннің атауымен жұмыс жасау да тиімді әдістердің бірі. Атау көбіне мәтіннің негізгі тақырыбына немесе идеясына бағыт береді. Кейде атау тура мағынада берілсе, кейде ауыспалы немесе астарлы мағынада болуы мүмкін. Оқушы мәтінді оқып болған соң атаудың мәтін мазмұнымен байланысын түсіндіруге тырысуы керек. «Неліктен автор дәл осы атауды таңдады?», «Атау мәтіннің қай идеясын көрсетеді?», «Егер мәтінге басқа атау қойсақ, оның мазмұны өзгерер ме еді?» деген сұрақтар терең түсінуге мүмкіндік береді.

Бағдарлама мазмұнында салыстырмалы мәтіндермен жұмысқа да орын беріледі. Кейбір тапсырмаларда екі мәтін берілуі мүмкін және оқушы олардың ортақ тақырыбын, негізгі ойын, авторлық көзқарасын немесе ақпарат беру тәсілін салыстыруы қажет болады. Мұндай тапсырмалар оқушыдан екі мәтінді де мұқият түсінуді талап етеді. Бір мәтінді оқып, екіншісін үстірт қарау дұрыс нәтиже бермейді. Сондықтан салыстыру кезінде арнайы өлшемдер қолдану тиімді: тақырып, негізгі ой, мақсат, жанр, авторлық позиция, дәлелдер, тілдік ерекшелік және қорытынды.

Салыстыру барысында Венн диаграммасы, кесте немесе екі бағанды жазба сияқты тәсілдер оқу кезеңінде пайдалы болуы мүмкін. Алайда ҰБТ жағдайында мұндай құралдарды қағазға толық түсіруге уақыт болмауы мүмкін. Сондықтан жаттығу барысында қолданылатын графикалық ұйымдастырғыштар біртіндеп ойша салыстыру дағдысына айналуы тиіс. Оқушы екі мәтіннің негізгі ерекшеліктерін жылдам есте ұстап, олардың арасындағы байланыстарды анықтай алуы керек.

Авторлық бағдарламаның тағы бір ерекшелігі – тест тапсырмасын мәтіннен бөлек қарастырмау. Тест сұрағы мәтіннің белгілі бір аспектісін тексеретін құрал ретінде қабылданады. Сондықтан мұғалім оқушыға тек «дұрыс жауап қайсы?» деп сұрамай, «Бұл жауапты мәтіннің қай бөлігі дәлелдейді?», «Неліктен қалған жауаптар сәйкес келмейді?», «Сұрақ қандай дағдыны тексеріп тұр?» деген сұрақтарды да ұсынуы қажет. Осылайша тест орындау әрекеті талдау әрекетіне айналады.

ҰБТ-ға дайындық кезінде оқушының психологиялық дайындығы да ескерілуі керек. Ұзақ мәтінді көргенде кейбір оқушылар бірден қиындық болады деп қабылдап, мәтінді оқымай тұрып-ақ қобалжуы

мүмкін. Мұндай жағдайда мәтін көлеміне емес, оның құрылымына назар аударуды үйрету қажет. Ұзын мәтін міндетті түрде қиын мәтін деген сөз емес. Егер мәтінде ақпарат логикалық ретпен берілсе, оны бірнеше мағыналық бөлікке бөліп оқуға болады. Сондықтан оқушыға мәтінді тұтас үлкен көлем ретінде емес, бірізді ақпараттық бөліктер ретінде қабылдау дағдысын қалыптастыру пайдалы.

Мұғалімнің рөлі бұл үдерісте тек тапсырма берумен шектелмейді. Мұғалім оқушының мәтінмен қалай жұмыс істеп отырғанын бақылап, оның қателесу себебін анықтауы керек. Егер оқушы негізгі ойды жиі қате анықтаса, оған тақырып пен негізгі ойдың айырмашылығын түсіндіретін тапсырмалар қажет. Егер ақпаратты табуда қиындық туындаса, кілт сөздермен жұмыс ұйымдастыру керек. Егер қорытынды жасауда қателессе, мәтіндегі бірнеше деректі біріктіруге бағытталған тапсырмалар берген жөн. Осылайша оқыту нақты қиындыққа негізделеді.

Оқушының жетістігін бағалау кезінде тек тест нәтижесіне сүйену де жеткіліксіз. Мәтінді түсіну дағдысының қалыптасуын бірнеше көрсеткіш бойынша бағалауға болады: мәтіннің тақырыбын анықтауы, негізгі ойды табуы, нақты ақпаратты іздеуі, автордың мақсатын түсінуі, логикалық байланысты анықтауы, қорытынды жасауы, жауапты мәтінмен дәлелдеуі және уақытты тиімді пайдалануы. Осындай кешенді бағалау оқушының қай бағытта ілгерілеп келе жатқанын анықтауға мүмкіндік береді.

«Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» бағдарламасының практикалық маңызы осындай жүйелі жұмыс арқылы көрінеді. Бағдарлама оқушының тек тест нәтижесін арттыруға емес, оның функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған. Мәтінді түсініп оқу, ақпаратты саралау, дәлелді қорытынды жасау және ақпараттың сенімділігін бағалау қазіргі қоғамда әрбір адамға қажет дағдылар болып табылады. Сондықтан ҰБТ-ға дайындық пен оқу сауаттылығын дамыту бір-бірінен бөлек қарастырылмай, өзара байланыста ұйымдастырылуы тиіс.

Мәтінмен жұмыс дағдылары бір сабақта қалыптаспайды. Бұл – үздіксіз, жүйелі және мақсатты түрде жүргізілетін жұмыс. Әр сабақта аз уақыт болса да мәтінмен жұмыс жасау, әртүрлі жанрдағы материалдарды алмастырып отыру, тапсырмалардың деңгейін біртіндеп күрделендіру, оқушының қатесін талдау және жетістігін бақылау жақсы нәтижеге жеткізеді. Мұндай жағдайда оқушы бірте-бірте мәтіннен қорықпайтын, ақпаратты мақсатты іздейтін және өз жауабын дәлелдей алатын оқырманға айналады.

Осы тұрғыдан алғанда авторлық бағдарлама білім алушыларды ҰБТ-ға дайындаудың практикалық әрі нәтижеге бағытталған моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бағдарламаның негізгі құндылығы – мәтінді тек тест сұрағына жауап беретін материал ретінде емес, оқушының ойлауын, тілдік қабілетін, ақпараттық мәдениетін және функционалдық сауаттылығын дамытатын негізгі оқу құралы ретінде қарастыруында. Әртүрлі жанрдағы мәтіндермен жүйелі жұмыс жүргізу арқылы оқушының оқу әрекеті күрделеніп, ақпаратты түсіну мен өңдеу қабілеті артады. Бұл өз кезегінде ҰБТ тапсырмаларын сенімді орындауға ғана емес, білім алушының болашақтағы оқу және кәсіби қызметіне қажетті әмбебап дағдыларды меңгеруіне жағдай жасайды.

«Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасын жүзеге асыру барысында мәтінмен жұмыс істеудің әдістемелік жүйесін дұрыс құру ерекше маңызды. Оқушының мәтінді түсіну деңгейі оның тек оқу техникасына емес, мәтін мазмұнын болжау, ақпаратты іздеу, мағыналық бөліктерді ажырату, негізгі ойды анықтау, автордың көзқарасын түсіну, логикалық байланыстарды тану және алынған ақпаратты бағалау қабілетіне тәуелді. Сондықтан бағдарламада мәтінмен жұмысты белгілі бір жүйеге түсіру арқылы оқушының оқу әрекетін біртіндеп күрделендіру көзделеді. Мұнда мұғалім әрбір тапсырманың қандай оқу дағдысын қалыптастыратынын нақты түсінуі қажет. Бір тапсырма нақты ақпаратты табуға бағытталса, екіншісі қорытынды жасауға, үшіншісі мәтіннің құрылымын анықтауға, төртіншісі автордың мақсатын бағалауға бағытталуы мүмкін. Осындай мақсатты ұйымдастырылған тапсырмалар жүйесі оқушының мәтінді механикалық түрде оқудан саналы әрі стратегиялық оқуға көшуіне мүмкіндік береді.

Авторлық бағдарламада мәтінді таңдауға қойылатын талаптар да маңызды. Оқу материалы оқушының жас ерекшелігіне, тілдік деңгейіне және ҰБТ талаптарына сәйкес болуы қажет. Мәтін мазмұны оқушыға түсінікті әрі танымдық тұрғыдан қызықты болғаны дұрыс. Сонымен қатар мәтіндердің тақырыптық ауқымы кең болғаны тиімді. Табиғат, ғылым, технология, мәдениет, тарих, өнер, экология, қоғам, білім, адамгершілік құндылықтар, кәсіп, ақпараттық технологиялар сияқты түрлі бағыттағы мәтіндерді пайдалану оқушының жалпы дүниетанымын кеңейтеді. Бір ғана тақырып төңірегіндегі мәтіндермен жұмыс жасау оқушының белгілі бір сөздік қорына тәуелділігін арттыруы мүмкін. Ал тақырыптық алуандық оқушыны әртүрлі мазмұндағы ақпаратпен жұмыс істеуге бейімдейді.

Мәтіндерді жанрлық тұрғыдан алмастырып беру де маңызды. Бір сабақта ғылыми-көпшілік мәтін ұсынылса, келесі тапсырмада публицистикалық немесе көркем мәтін беруге болады. Кейін екі түрлі жанрдағы мәтінді салыстыру ұйымдастырылады. Мұндай жұмыс оқушыға мәтіннің сыртқы формасына ғана емес, оның ішкі құрылымына назар аударуға үйретеді. Мысалы, ғылыми мәтінде нақты дерек пен терминдерге, публицистикалық мәтінде авторлық ұстаным мен дәлелге, көркем мәтінде образ бен астарлы мағынаға назар аудару қажеттігін оқушы тәжірибе арқылы меңгереді.

Мәтін көлемін таңдау кезінде де бірізділік сақталуы керек. Алғашқы кезеңде қысқа мәтіндер арқылы негізгі дағдылар қалыптастырылып, кейін орташа және көлемді мәтіндерге көшу тиімді. Оқушы қысқа

мәтіндегі негізгі ойды анықтауды меңгергеннен кейін ғана бірнеше абзацтан тұратын мәтіннен негізгі ойды іздеуге дайын болады. Көлемнің ұлғаюы ақпараттың көбейгенін ғана емес, оны өңдеу стратегиясының күрделенгенін білдіреді. Сондықтан мәтін көлемін біртіндеп арттыру оқушының психологиялық тұрғыдан да дайындалуына мүмкіндік береді.

Мәтінді оқу алдында тақырып бойынша болжам жасату әдісі тиімді нәтижелер береді. Мысалы, мұғалім мәтіннің атауын ғана көрсетіп, «Бұл мәтін не туралы болуы мүмкін?», «Автор қандай мәселені көтеруі мүмкін?», «Мәтінде қандай сөздер кездесуі ықтимал?» деген сұрақтар қояды. Оқушы өз болжамын айтады. Кейін мәтінді оқып болған соң өзінің болжамын мәтін мазмұнымен салыстырады. Бұл тәсіл оқушының белсенді оқу позициясын қалыптастырады. Ол мәтінді дайын ақпарат ретінде қабылдамай, оны түсінуге бағытталған болжаммен оқиды.

Оқу барысында белгі қою әдісін де қолдануға болады. Оқушы мәтіндегі бұрыннан білетін ақпаратты, жаңа ақпаратты, түсініксіз тұстарды және маңызды деп санаған ойларды шартты белгілер арқылы ажыратады. Мұндай әдіс әсіресе үлкен мәтіндермен жұмыс кезінде пайдалы. Дегенмен ҰБТ жағдайында белгілерді көп қолдану уақыт алуы мүмкін болғандықтан, дайындық кезеңінде бұл әрекет біртіндеп ықшамдалады. Негізгі мақсат – оқушыны мәтіндегі ақпаратты ішкі түрде жіктеуге үйрету.

Мәтіннің әр абзацына қысқа атау қою тапсырмасы да мазмұнды түсінуді тексерудің тиімді тәсілдерінің бірі. Егер оқушы әр абзацтың мәнін бір сөз немесе қысқа тіркес арқылы жеткізе алса, бұл оның мәтін құрылымын түсінгенін көрсетеді. Мысалы, бірінші абзацта мәселе көтерілсе, екінші абзацта оның себебі, үшінші абзацта салдары, төртінші абзацта шешу жолдары қарастырылуы мүмкін. Оқушы осы құрылымды анықтау арқылы мәтіннің логикалық қаңқасын көреді.

Мәтіннің логикалық қаңқасын анықтау ҰБТ тапсырмаларын орындауда ерекше маңызды. Кейбір сұрақтар мәтіннің белгілі бір бөлігінің қызметін анықтауды талап етуі мүмкін. Мұндай тапсырманы орындау үшін оқушы абзацтың тек мазмұнын емес, мәтіндегі қызметін түсінуге керек. Мысалы, белгілі бір абзац негізгі пікірді дәлелдеу үшін мысал келтіруі мүмкін немесе алдыңғы ойға қарсы пікір білдіруі мүмкін. Осы қызметті түсінгенде ғана оқушы дұрыс жауапты таңдай алады.

Мәтіндегі факт пен пікірді ажырату да бағдарламада маңызды орын алуы тиіс. Факт – тексеруге болатын нақты ақпарат, ал пікір – автордың немесе белгілі бір адамның бағалауы, көзқарасы. Кейбір мәтіндерде факт пен пікір қатар беріледі. Оқушы олардың айырмашылығын түсінбесе, автордың көзқарасын нақты дерек деп қабылдауы мүмкін. Сондықтан сабақ барысында «Бұл сөйлемді дәлелдеуге бола ма?», «Бұл нақты дерек пе, әлде автордың бағасы ма?», «Сөйлемде эмоциялық немесе бағалауыш сөздер бар ма?» деген сұрақтарды қолдану пайдалы.

Автордың мақсатын анықтау тапсырмалары да оқушының жоғары деңгейлі оқу дағдыларын дамытады. Автор мәтінді не үшін жазды деген сұраққа бірнеше түрлі жауап болуы мүмкін: ақпарат беру, түсіндіру, сендіру, мәселе көтеру, ескерту, салыстыру, белгілі бір көзқарасты қорғау немесе оқырманға әсер ету. Оқушы мәтіндегі тілдік және мазмұндық белгілерге сүйене отырып автор мақсатын анықтауы керек. Мұнда мәтіннің жанрын да ескеру қажет.

Авторлық бағдарламада «дәлел тап» тапсырмасын жүйелі пайдалану тиімді. Оқушы белгілі бір жауапты таңдағаннан кейін оның дұрыстығын мәтіндегі нақты ақпаратпен дәлелдеуі тиіс. Мысалы, «Автордың негізгі мақсаты – ...» деген жауапты таңдаса, «Оны мәтіннің қай бөлігі дәлелдейді?» деген қосымша сұрақ қойылады. Бұл тәсіл оқушыны интуитивті жауап беруден бас тартып, мәтінге сүйенуге үйретеді. ҰБТ-да мұғалім оқушыдан дәлелді жазбаша талап етпеуі мүмкін, бірақ дайындық барысында мұндай әрекет кейін дұрыс жауапты ішкі түрде тексеру дағдысына айналады.

Мәтіндегі себеп-салдарлық байланысты анықтау үшін арнайы тапсырмалар жүйесін қолдануға болады. Оқушыға «Себебі не?», «Нәтижесінде не болды?», «Бұл жағдайға қандай фактор әсер етті?», «Егер осы жағдай орын алмаса, нәтиже қалай өзгеруі мүмкін?» сияқты сұрақтар беріледі. Мұндай тапсырмалар мәтіндегі ақпаратты жай қайталаудан гөрі оны байланыстырып түсінуге мүмкіндік береді. Әсіресе ғылыми және публицистикалық мәтіндерде себеп-салдарлық байланыстар жиі кездесетіндіктен, бұл дағды ҰБТ-ға дайындықта қажет.

Салыстыру тапсырмалары да жоғары деңгейлі ойлауды қалыптастырады. Оқушы екі құбылысты немесе екі мәтінді салыстырғанда алдымен салыстыру өлшемін анықтауы керек. Мысалы, тақырып, мақсат, мазмұн, авторлық позиция, дәлел, стиль немесе қорытынды бойынша салыстыруға болады. «Екеуінде де бар» және «тек біреуіне тән» деген екі бағытта ойлау оқушының ақпаратты жүйелеу қабілетін дамытады.

Мәтіндегі жасырын ақпаратты анықтау тапсырмалары оқушылар үшін күрделі болуы мүмкін. Мұндай тапсырмада жауап мәтінде дәл сол сөздермен берілмейді. Оқушы бірнеше ақпаратты біріктіріп, логикалық қорытынды жасауы қажет. Мысалы, мәтінде кейіпкердің нақты көңіл күйі айтылмауы мүмкін, бірақ оның сөзі, әрекеті және басқа кейіпкерлердің реакциясы арқылы оның көңіл күйін анықтауға болады. Бұл – инференциялық оқу, яғни мәтінде тікелей берілмеген мағынаны контекст арқылы шығару дағдысы. Мұндай тапсырмаларды жүйелі түрде орындау оқушының мәтінді терең түсінуге ықпал етеді.

ҰБТ тапсырмаларына дайындық барысында жауап нұсқаларын талдаудың өзіндік алгоритмін қалыптастыру керек. Бірінші қадам – сұрақтың негізгі сөздерін анықтау. Екінші қадам – сұрақ нақты нені талап ететінін түсіну. Үшінші қадам – мәтіннен қажетті ақпаратты іздеу. Төртінші қадам – жауап

нұсқаларын салыстыру. Бесінші қадам – мәтінге қайшы нұсқаларды алып тастау. Алтыншы қадам – қалған жауаптардың ішінен мәтін мазмұнына ең дәл сәйкес келетінін таңдау. Бұл алгоритмді қайталап қолдану оқушының тест орындау әрекетін автоматтандыруға көмектеседі.

Жауаптарды алып тастау әдісі де пайдалы. Кейде оқушы дұрыс жауапты бірден таба алмауы мүмкін, бірақ мәтінге сәйкес келмейтін жауаптарды анықтай алады. Мысалы, бір жауап мәтінде мүлде айтылмаған ақпаратқа негізделуі мүмкін, екіншісі мәтінге қарама-қайшы болуы мүмкін, үшіншісі мәселенің тек бір бөлігін қамтуы мүмкін. Осындай нұсқаларды алып тастағаннан кейін дұрыс жауапты анықтау жеңілдейді. Бұл тәсіл оқушының логикалық ойлау қабілетін де дамытады.

Алайда жауаптарды алып тастау кезінде оқушының «маған осылай көрінеді» деген субъективті болжамына сүйенбеуі қажет. Әрбір алып тасталған нұсқа мәтін мазмұнымен салыстырылуы тиіс. Мұғалім дайындық барысында «Неге бұл жауап дұрыс емес?» деген сұрақты жиі қоюы керек. Дұрыс жауапты түсіндірумен қатар, қате жауаптың не себепті қате екенін түсіну де маңызды. Себебі тест құрастырушылар қате нұсқаларды кездейсоқ емес, белгілі бір логикалық қателер негізінде құрастырады.

Оқушылардың қате жауаптарының типологиясын жасау мұғалім үшін пайдалы. Мысалы, бір оқушы мәтінді толық түсінбей қателесуі мүмкін, екіншісі сұрақты дұрыс оқымауы мүмкін, үшіншісі асығыстық танытуы ықтимал, төртіншісі ұқсас сөздерге алданып қалуы мүмкін, бесіншісі автордың пікірін факт деп қабылдауы мүмкін. Қателердің себептері анықталған кезде келесі сабақтың мазмұнын нақтылауға болады. Бұл жеке оқыту элементтерін енгізуге мүмкіндік береді.

Авторлық бағдарламада өзін-өзі бағалау және өзара бағалау элементтерін де пайдалануға болады. Оқушы тапсырмадан кейін өзіне қысқаша баға береді: мәтіннің негізгі ойын анықтадым ба, қажетті ақпаратты таба алдым ба, жауапты мәтінмен тексердім бе, уақытты тиімді пайдаландым ба. Бұл рефлексия оқушының өз оқу әрекетіне жауапкершілігін арттырады. Өзара бағалау кезінде оқушылар бір-бірінің жауабын емес, жауапқа апаратын дәлелін талдай алады. Мұндай жұмыс пікір алмасу мәдениетін қалыптастырады.

ҰБТ-ға дайындықта уақытпен жұмыс жасау біртіндеп енгізілуі қажет. Алғашқы сабақтарда басты назар сапаға қойылады: оқушы мәтінді түсініп, тапсырманы дұрыс орындауы керек. Кейін уақыт шектеуі енгізіледі. Егер уақытты шектеу бірден басталса, оқушы мазасызданып, мәтінді түсінбей орындауы мүмкін. Сондықтан алдымен дұрыс оқу стратегиясы қалыптастырылып, кейін оның жылдамдығы арттырылады. Бұл әдіс білім сапасын сақтай отырып, тест орындау қарқынын жақсартуға мүмкіндік береді.

Мәтінді жылдам оқыту дегеніміз мәтіннің әрбір бөлігін өткізіп жіберу емес. Жылдам әрі тиімді оқу – маңызды ақпаратқа назар аударып, қосымша ақпаратты қажетті деңгейде ғана өңдеу. Мұндай оқу кезінде тақырып, алғашқы сөйлемдер, логикалық байланыстар, қорытынды және сұраққа қатысты кілт сөздер маңызды рөл атқарады. Дегенмен оқушы тек алғашқы және соңғы сөйлемдерге сүйеніп жауап беруге үйренбеуі керек, өйткені дұрыс жауап мәтіннің орта бөлігінде орналасқан ақпаратқа байланысты болуы мүмкін.

Мәтіннің мазмұнын қысқаша жеткізу тапсырмасы да оқу сауаттылығын дамытады. Оқушы мәтінді оқып болған соң оның мазмұнын екі-үш сөйлеммен айтып бере алады. Мұнда барлық детальді қайталау талап етілмейді. Керісінше, негізгі ой мен маңызды дәлелдерді ғана таңдау керек. Бұл тапсырма ақпаратты ықшамдау, іріктеу және қайта құру дағдысын қалыптастырады.

Қысқаша мазмұндау мен негізгі ойды анықтаудың арасында байланыс бар. Егер оқушы мәтінді қысқа әрі мағыналы түрде жеткізе алса, оның мәтінді тұтас түсінгенін байқауға болады. Ал егер ол тек жеке детальдерді тізіп шықса, мәтіннің негізгі идеясын түсінбеген болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім оқушының мазмұндауына «ең маңызды үш ақпарат қандай?», «қай ақпаратты алып тастауға болады?», «мәтіннің негізгі тұжырымы қандай?» деген сұрақтар арқылы бағыт береді.

Ақпаратты қайта құрылымдау тапсырмалары да тиімді. Мысалы, мәтіндегі ақпаратты жоспарға айналдыру, жоспарды мәтінге айналдыру, абзацтарды логикалық ретке келтіру, тақырыптарды абзацтарға сәйкестендіру сияқты тапсырмалар беріледі. Бұл тапсырмалар оқушының мәтін құрылымын түсінуін тексереді. Сонымен қатар мәтіндегі логикалық байланысты байқауға үйретеді.

Абзацтарды ретке келтіру тапсырмасында оқушы әр бөліктің мазмұнын ғана емес, олардың арасындағы байланыстарды да анықтайды. Бір абзацта мәселе айтылып, келесі абзацта оны түсіндіретін ақпарат берілуі мүмкін. Кейбір сөздер алдыңғы сөйлемдегі ақпаратқа сілтеме жасайды. «Бұл», «осы», «аталған», «сондай», «сонымен» сияқты сілтеу сөздері мәтін бөліктерінің байланысын анықтауға көмектеседі. Мұндай тілдік құралдарды байқау мәтіннің когезиясын түсінуге ықпал етеді.

Мәтіннің байланыстылығын түсіну үшін есімдіктер мен қайталама сөздердің қызметін анықтау да маңызды. Автор бір сөзді қайта-қайта қайталау үшін синонимдер немесе есімдіктер қолдануы мүмкін. Оқушы белгілі бір сөздің немесе есімдіктің нені білдіретінін дұрыс анықтамаса, сөйлем мағынасын бұрмалап түсінуі мүмкін. Сондықтан «Бұл сөз кімге немесе неге қатысты?», «Осы ұғым қай ақпаратпен байланысты?» деген тапсырмалар пайдалы.

Мәтіннің тілдік ерекшеліктерін талдау да жанрды анықтауға көмектеседі. Ғылыми мәтінде терминдер, анықтамалар және бейтарап лексика жиі кездеседі. Публицистикалық мәтінде қоғамдық маңызы бар сөздер, бағалауыш лексика және риторикалық құрылымдар қолданылуы мүмкін. Көркем мәтінде бейнелі сөздер, эпитеттер, теңеулер, метафоралар және кейіпкердің дара сөйлеу ерекшеліктері кездеседі. Ресми мәтінде

стандартты құрылымдар мен нақты формулировкалар басым болады. Оқушы осы белгілерді ажырата отырып, мәтін жанры туралы дәлелді қорытынды жасай алады.

Мәтіннің стилін анықтау тапсырмаларын орындау барысында бір ғана белгіге сүйенуге болмайды. Мысалы, мәтінде бір терминнің кездесуі оның автоматты түрде ғылыми стильге жататынын білдірмейді. Мәтіннің жалпы мақсаты, лексикасы, құрылымы және сөйлем құрылысы бірге қарастырылуы тиіс. Осы қағида оқушыны үстірт шешім қабылдаудан сақтайды.

Авторлық бағдарламада тапсырмаларды деңгейлеп ұсыну оқушының жеке мүмкіндіктерін ескеруге мүмкіндік береді. Бастапқы деңгейдегі тапсырмалар мәтіннен тікелей ақпаратты табуға бағытталуы мүмкін. Орта деңгейде бірнеше ақпаратты салыстыру, негізгі ойды анықтау, себеп-салдарды табу сияқты тапсырмалар беріледі. Жоғары деңгейде авторлық позицияны анықтау, жасырын мағынаны түсіну, екі мәтінді салыстыру, дәлелдердің күшін бағалау сияқты күрделі әрекеттерге көшуге болады. Мұндай деңгейлік құрылым оқушының біртіндеп алға жылжуына мүмкіндік береді.

Әлсіз дайындық деңгейіндегі оқушыларға қысқа мәтіндер, нақты сұрақтар және қолдаушы алгоритмдер ұсынылғаны жөн. Орта деңгейдегі оқушыларға ақпаратты салыстыру және интерпретациялау тапсырмалары беріледі. Жоғары деңгейдегі оқушыларға күрделі құрылымды мәтіндер мен бірнеше қадамды қажет ететін сұрақтар ұсынуға болады. Бұл жерде деңгейлік тапсырма оқушыны бөлу үшін емес, оның қажетті дағдысын дамыту үшін қолданылуы керек.

Оқу сауаттылығын дамытуда сұрақ қою мәдениеті де маңызды. Мұғалім сұрақтың түрін өзгертіп отыруы керек. «Не болды?» деген сұрақ ақпаратты табуды тексерсе, «Неліктен болды?» себепті түсінуді, «Автор не айтқысы келді?» негізгі ойды, «Мәтіндегі қай дерек осы пікірді дәлелдейді?» дәлелді табуды, «Автордың ұстанымымен келісуге бола ма?» бағалауды талап етеді. Сұрақтардың осылай күрделенуі оқушының ойлау деңгейін де арттырады.

Мәтінмен жұмыс барысында пікірталас элементтерін енгізуге де болады. Мысалы, публицистикалық мәтін бойынша автордың ұстанымына қатысты оқушылар өз пікірін айтады. Бірақ бұл жерде негізгі талап – жеке пікірін мәтін мазмұнымен байланыстыру. «Менің ойымша» деп айту жеткіліксіз, «Мәтіндегі мына дерекке сүйенсек...» деп дәлел келтіру қажет. Бұл дағды оқушының дәлелді ойлауын қалыптастырады.

ҰБТ-ға дайындық барысында мұндай пікірталастар қысқа форматта жүргізіледі. Мақсат – ұзақ пікірталас ұйымдастыру емес, мәтінге сүйеніп жауап беруге үйрету. Мысалы, оқушы жауапты таңдағаннан кейін бір сөйлеммен дәлел келтіреді. Бұл әрекет тест кезінде жауапты ішкі тексеру механизмін қалыптастырады.

Мәтінмен жұмыс кезінде цифрлық ресурстарды қолдану да бағдарламаның практикалық мүмкіндіктерін кеңейтеді. Электрондық мәтіндер, интерактивті тапсырмалар, онлайн тесттер және цифрлық жаттығулар оқушының қызығушылығын арттыра алады. Алайда цифрлық құрал мақсат емес, оқу міндетін орындауға көмектесетін құрал ретінде қарастырылуы керек. Егер цифрлық ресурс тек тест сұрақтарын автоматты түрде көрсету қызметін атқарса, ол мәтінді терең түсіну дағдысын өздігінен қалыптастырмайды. Сондықтан цифрлық ортада да мәтінді талдау, қате жауапты түсіндіру және рефлексия кезеңдері сақталуы қажет.

Жасанды интеллект құралдарын мәтінмен жұмыс барысында қосымша ресурс ретінде пайдалануға да болады. Мысалы, оқушы мәтін бойынша сұрақтар құрастыруға, күрделі сөздердің мағынасын түсіндіруге немесе мәтіннің құрылымын анықтауға көмек ала алады. Дегенмен оқушының негізгі оқу әрекетін толықтай дайын технологияға беріп қоюына жол бермеу керек. ҰБТ барысында оқушы тапсырманы өзі орындауы тиіс. Сондықтан цифрлық және жасанды интеллект құралдары оқушының дербес ойлауын алмастырмай, оны дамытуға бағытталуы қажет.

Бағдарламаның мазмұнын жоспарлау кезінде қайталау принципі де ескеріледі. Бір дағды бір рет үйретіліп, кейін ұмыт қалмауы керек. Мысалы, негізгі ойды анықтау дағдысы алғашқы сабақтарда енгізіліп, кейін ғылыми, көркем, публицистикалық және басқа мәтіндерде қайта қолданылуы тиіс. Бірақ тапсырманың мазмұны өзгеріп, күрделілігі артады. Осылайша оқушы бір дағдыны әртүрлі контексте қолдануға үйренеді.

Спиральді қағида осы жерде тиімді. Бұрын меңгерілген дағды жаңа тақырыпта қайта қаралып, күрделенеді. Мысалы, бастапқыда оқушы бір мәтіннің негізгі ойын анықтайды. Кейін екі мәтіннің негізгі ойын салыстырады. Одан кейін автордың негізгі ойын анықтап, оның дәлелдерін бағалайды. Осылайша бір ғана дағды жоғары деңгейдегі кешенді әрекетке айналады.

Авторлық бағдарламада диагностикалық тапсырмалардың болуы да маңызды. Бағдарламаның басында оқушылардың мәтінмен жұмыс деңгейін анықтайтын бастапқы диагностика өткізіледі. Оқушы мәтіннің негізгі ойын, нақты ақпаратын, автор мақсатын және қорытындысын анықтайтын бірнеше тапсырма орындайды. Нәтижесінде мұғалім оқушының күшті және әлсіз жақтарын анықтайды. Бағдарлама соңында ұқсас құрылымдағы қорытынды диагностика өткізіліп, өзгеріс салыстырылады.

Диагностика нәтижесін тек балл арқылы емес, дағды бойынша талдау тиімді. Мысалы, оқушы нақты ақпаратты табуда жоғары нәтиже көрсетіп, автордың мақсатын анықтауда төмен нәтиже көрсетуі мүмкін. Бұл жағдайда келесі сабақтарда авторлық позицияға арналған тапсырмалар саны көбейтіледі. Осындай талдау оқыту үдерісін нақты қажеттілікке бейімдейді.

ҰБТ-ға дайындықтың соңғы кезеңінде кешенді мәтіндік сынақтарды қолдануға болады. Мұнда бірнеше жанрдағы мәтіндер, әртүрлі деңгейдегі сұрақтар және уақыт шектеуі қамтылады. Сынақ аяқталғаннан кейін нәтижені талдау міндетті. Мұғалім тек жалпы балды емес, қай тапсырмаларда қате кеткенін және қателердің

себебін қарастырады. Оқушы да өз қателерін арнайы дәптерге немесе электрондық файлға тіркеп отыра алады. «Қате жауаптар дәптері» оқушының жеке қиындықтарын бақылауға мүмкіндік береді.

Қате жауаптар дәптерінде тапсырманың өзін ғана емес, қателесу себебін жазу маңызды. Мысалы: «Негізгі ойды тақырыппен шатастырдым», «Сұрақтағы “ең басты” деген сөзге назар аудармадым», «Мәтінде жоқ ақпаратты өз біліміммен толықтырдым», «Екі жауаптың арасындағы айырмашылықты тексермедім», «Уақыт жетпей асықтым» деген сияқты жазбалар оқушының өзіндік бақылауын күшейтеді. Бірнеше аптадан кейін қателердің қайталанатын түрлері анықталып, сол бағытта арнайы жұмыс жүргізіледі.

Мәтінмен жұмыс барысында оқушының эмоционалдық жағдайын да ескеру қажет. ҰБТ жақындаған сайын кейбір оқушылардың қобалжуы күшеюі мүмкін. Қиын мәтін берген кезде бірден төмен нәтиже көрсету оқушының өзіне деген сенімін азайтады. Сондықтан сабақта қателесуді қалыпты оқу үдерісінің бөлігі ретінде қабылдату маңызды. Қате жауап жазалау немесе ұялту құралы емес, оқушының қай дағдыны әлі толық меңгермегенін көрсететін белгі ретінде қарастырылуы тиіс.

Мұғалім оқушыға «сен мәтінді түсінбейсің» деген жалпы баға бермей, «негізгі ойды анықтау кезінде мәтіндегі қорытынды ақпаратқа жеткілікті назар аудармадың» сияқты нақты кері байланыс бергені дұрыс. Нақты кері байланыс оқушыға келесі жолы неге назар аудару керектігін түсіндіреді.

Мәтінмен жұмыс арқылы оқушының сыни ойлауы да дамиды. Ол ақпаратты бірден қабылдамай, оның дәлелін, мақсатын және сенімділігін бағалауға үйренеді. Бұл қазіргі ақпараттық қоғам жағдайында өте маңызды. Әлеуметтік желілер мен интернеттегі ақпараттың көпшілігі әртүрлі мақсатпен жасалады. Сондықтан оқушы ақпараттың мазмұнын ғана емес, оның берілу тәсілін де талдай алуы керек.

Мәтіннің сенімділігін бағалау тапсырмалары жоғары сынып оқушылары үшін пайдалы. Автор кім? Ақпарат қайдан алынған? Автордың мақсаты қандай? Дерек нақты көрсетілген бе? Мәтінде эмоциялық ықпал ету тәсілдері бар ма? Қарама-қарсы пікірлер қарастырылған ба? Осындай сұрақтар ақпараттық сауаттылықты дамытады. Бұл дағдылар ҰБТ тапсырмаларын орындауға тікелей немесе жанама түрде әсер етеді, себебі оқушы мәтіндегі ақпаратты сыни қабылдауға үйренеді.

Авторлық бағдарламаның жалпы нәтижесі ретінде оқушы бірнеше маңызды қабілетті меңгеруі тиіс. Ол түрлі жанрдағы мәтіндердің ерекшелігін ажырата алады, мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойын анықтайды, нақты ақпаратты жылдам табады, негізгі және қосымша ақпаратты ажыратады, факт пен пікірді салыстырады, автордың мақсатын анықтайды, себеп-салдарлық және салыстырмалы байланыстарды табады, жасырын ақпаратты контекст арқылы түсінеді, мәтін бойынша қорытынды жасайды және тест сұрағына дәлелді жауап таңдайды.

Сонымен қатар оқушы өзінің оқу әрекетін басқара білуі қажет. Ол тапсырманы орындау уақытын жоспарлайды, қиын сұраққа бірден тоқтап қалмайды, қажет жағдайда кейін қайта оралады, жауап нұсқаларын салыстырады, өз қатесін талдайды және жеке оқу стратегиясын қалыптастырады. Бұл дағдылар ҰБТ нәтижесіне ғана емес, кейінгі білім алу процесіне де оң әсер етеді.

Авторлық бағдарламаны іске асыру барысында мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас та өзгеруі мүмкін. Мұғалім дайын ақпаратты жеткізуші емес, оқу стратегияларын ұйымдастырушы және бағыттаушы рөлін атқарады. Оқушы дайын жауапты күтпей, өз бетінше дәлел іздеуге үйренеді. Мұндай оқу ортасы жауапкершілікті арттырып, оқушының дербестігін қалыптастырады.

Мәтінмен жұмысқа негізделген дайындық жүйесі оқушының ҰБТ-дан кейін де қажет болатын дағдыларын дамытады. Жоғары оқу орнына түскен кезде студент ғылыми мақалалар, оқулықтар, зерттеу материалдары және түрлі ақпараттық ресурстармен жұмыс істейді. Кәсіби қызметте де құжаттарды, нұсқаулықтарды, есептерді және ақпараттық материалдарды түсіну қажет болады. Демек, мәтінді түсініп оқу – тек емтиханға дайындық құралы емес, өмір бойы қажет болатын әмбебап қабілет.

Осы тұрғыдан қарағанда «Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасы мектептегі оқу сауаттылығын дамыту мен қорытынды бағалауға дайындықты байланыстыратын әдістемелік жүйе ретінде қарастырылады. Бағдарлама мәтінді жан-жақты талдауға, ақпаратты дұрыс өңдеуге және дәлелді жауап беруге негізделеді. Оның тиімділігі тапсырмалар санымен емес, оқушының мәтінді түсіну сапасының өзгеруімен анықталады.

Бағдарламаны жүйелі түрде қолдану оқушының мәтінге деген көзқарасын өзгертеді. Бастапқыда көлемді мәтін қиын әрі уақытты көп алатын тапсырма ретінде қабылданса, біртіндеп оқушы мәтінді құрылымдық бөліктерге бөліп, қажетті ақпаратты анықтай бастайды. Ол сұрақтың талабын түсініп, мәтіннен дәлел іздейді және жауап нұсқаларын саналы түрде салыстырады. Осы өзгеріс оқу сауаттылығының қалыптасуының маңызды көрсеткіші болып табылады.

Мәтінмен жұмыс барысында оқушының жетістігі бір ғана жоғары баллмен өлшенбейді. Ең маңызды нәтиже – оқушының «неліктен бұл жауап дұрыс?» деген сұраққа жауап бере алуы. Егер ол өз шешімін мәтін мазмұнымен байланыстырып түсіндіре алса, онда оның оқу әрекеті саналы деңгейге көтерілді деп айтуға болады. Мұндай оқушы жаңа мәтінмен кездескенде де бұрын меңгерген стратегияларын қолдана алады.

Сондықтан авторлық бағдарламаның әдістемелік негізі дайын тесттерді қайталауға емес, мәтінді түсінудің әмбебап механизмдерін қалыптастыруға құрылуы қажет. Тест – оқушының осы дағдыларын тексеретін құрал. Ал негізгі мақсат – оқушыны ақпаратты түсінетін, саралайтын, салыстыратын, бағалайтын және одан қорытынды жасайтын сауатты оқырман ретінде қалыптастыру.

Бағдарлама аясында мәтінмен жұмыстың барлық кезеңін бір-бірімен байланыстыру қажет. Мәтінді таңдау, оқуға дайындау, оқу стратегиясын қолдану, ақпаратты талдау, тест тапсырмаларын орындау, жауапты дәлелдеу, қателерді талдау және рефлексия біртұтас жүйе ретінде қарастырылады. Осы жүйелілік сақталған жағдайда ҰБТ-ға дайындық кездейсоқ тест орындау әрекетінен мақсатты оқу үдерісіне айналады.

Қорыта айтқанда, түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс жасау – оқушыларды ҰБТ-ға дайындаудың маңызды әрі тиімді бағыттарының бірі. Мәтінді саналы оқу, негізгі ойды анықтау, қажетті ақпаратты табу, авторлық позицияны түсіну, факт пен пікірді ажырату, логикалық байланыстарды анықтау және қорытынды жасау дағдылары тест нәтижесін жақсартумен қатар оқушының жалпы функционалдық сауаттылығын қалыптастырады. «Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасы осы міндеттерді жүйелі түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оның басты нәтижесі – оқушының белгілі бір тест сұрақтарын есте сақтауында емес, кез келген жаңа мәтінмен өз бетінше жұмыс істей алуында. Сондықтан мәтінмен жұмысқа негізделген жүйелі дайындық оқушының емтихан кезіндегі сенімділігін арттырып қана қоймай, оның ақпараттық қоғамда тиімді әрекет етуіне қажетті оқу және ойлау дағдыларын қалыптастырады.

«Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасын қорытындылай келе, оның негізгі әдістемелік бағыты оқушының мәтінді түсіну, талдау, ақпаратты өңдеу және алынған мәлімет негізінде дұрыс шешім қабылдау қабілетін дамытуға негізделетінін атап өтуге болады. Қазіргі білім беру жағдайында оқушыдан тек пәндік білімді есте сақтау емес, сол білімді түрлі ақпарат көздерінен алынған мәтіндер арқылы қолдана білу талап етіледі. Сондықтан оқу сауаттылығы мен функционалдық сауаттылықты қалыптастыру ҰБТ-ға дайындықтың ажырамас бөлігіне айналуы қажет.

Авторлық бағдарламаның басты ерекшелігі – мәтінмен жұмыс жасауды жеке бір тапсырма ретінде емес, оқушының оқу әрекетін қалыптастыратын тұтас жүйе ретінде қарастыруы. Мәтінді оқу алдында тақырыпты болжау, мәтінді оқу барысында маңызды ақпаратты анықтау, мәтіннен кейін негізгі ойды тұжырымдау, сұрақтарға жауап беру, жауапты мәтін мазмұнымен дәлелдеу және қателерді талдау сияқты әрекеттер бір-бірімен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Осы жүйе оқушының мәтінді жай қабылдауынан саналы және мақсатты оқуға көшуіне мүмкіндік береді.

Бағдарламада түрлі жанрдағы мәтіндерді қолдану оқушының оқу тәжірибесін кеңейтеді. Көркем мәтіндер оқушының образды ойлауын, мәтіндегі астарлы мағынаны түсінуін, кейіпкер әрекетін бағалауын дамытса, ғылыми-көпшілік мәтіндер нақты ақпаратты, терминдерді, себеп-салдарлық байланыстарды түсінуге үйретеді. Публицистикалық мәтіндер авторлық ұстанымды, дәлелдерді және қоғамдық мәселелерді талдауға мүмкіндік береді. Ресми-іскери мәтіндер нақты ақпаратты, талаптарды және құрылымдық ерекшеліктерді анықтауға бағыттайды. Ақпараттық мәтіндер оқушыны деректерді жылдам іздеуге және іріктеуге жаттықтырады. Осы жанрлардың барлығын жүйелі түрде пайдалану оқушының кез келген мәтінге бейімделу қабілетін арттырады.

Мәтін жанрын тану оқушыға оның құрылымы мен мақсатын дұрыс анықтауға көмектеседі. Оқушы жанрлық ерекшелікті білмеген жағдайда мәтінді түсіну барысында қажетсіз ақпаратқа көп уақыт жұмсауы мүмкін. Ал жанрды анықтай алған жағдайда ол мәтінді қабылдау стратегиясын саналы түрде таңдайды. Мысалы, ғылыми мәтінде анықтамалар мен деректерге, публицистикалық мәтінде автордың бағасы мен дәлелдеріне, көркем мәтінде кейіпкер әрекеті мен көркемдік бейнелерге, ресми мәтінде нақты талаптар мен деректерге назар аударылады. Бұл оқушының уақытты тиімді пайдалануына ықпал етеді.

ҰБТ-ға дайындықта уақыт факторы ерекше маңызды болғандықтан, мәтінмен жұмыс барысында оқу жылдамдығын біртіндеп арттыру қажет. Дегенмен жылдамдық мәтінді түсінудің есебінен қалыптаспауы керек. Тиімді оқу – мәтіндегі әрбір сөзді бірдей деңгейде өңдеу емес, тапсырма мақсатына сәйкес маңызды ақпаратқа назар аудару. Оқушы сұрақтың талабын түсініп, мәтіннен қажетті ақпаратты іздеген кезде оның оқу әрекеті де тиімді бола түседі.

Бағдарлама оқушылардың мәтіннен нақты ақпаратты табу қабілетін дамытуға ерекше назар аударады. Бұл дағды бастапқыда қарапайым болып көрінгенімен, күрделі мәтіндерде маңызды ақпарат бірнеше абзацқа бөлініп берілуі мүмкін. Кейде сұрақтағы сөздер мәтінде дәл сол күйінде қайталанбай, синонимдік немесе мағыналас сөздер арқылы беріледі. Сондықтан оқушы тек сөзді іздемей, мағынаны іздеуге үйренуі керек. Бұл – мәтінмен жұмыс жасаудың негізгі дағдыларының бірі.

Негізгі ойды анықтау барысында оқушы мәтіннің барлық ақпаратын бірдей маңызды деп қабылдамауы қажет. Автордың басты ойын қосымша мысалдардан, статистикалық деректерден және түсіндірулерден ажырата білу маңызды. Негізгі ойды анықтаудың тиімді тәсілдерінің бірі – мәтінді бір сөйлеммен сипаттап көру. Егер оқушы мәтіннің мазмұнын қысқа әрі нақты жеткізе алса, оның негізгі ойды түсіну деңгейі жоғары деп бағалауға болады.

Негізгі ой мен тақырыптың айырмашылығын меңгерту де бағдарламадағы маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Тақырып мәтіннің жалпы не туралы екенін білдіреді, ал негізгі ой автордың сол тақырыпқа қатысты айтқысы келген тұжырымын көрсетеді. Осы айырмашылықты түсінген оқушы ҰБТ тапсырмаларында берілетін жауап нұсқаларын нақтырақ ажырата алады.

Мәтіннің негізгі ойын анықтауда тақырып, кіріспе және қорытынды бөліктерге назар аудару пайдалы болғанымен, оқушы тек соларға сүйеніп қалмауы керек. Кей жағдайда автор негізгі ойды мәтіннің

ортасында береді немесе бірнеше бөлікте біртіндеп ашады. Сондықтан негізгі ойды мәтіннің жалпы мазмұнымен салыстыру қажет. Бұл оқушының тұтас мәтінді түсіну қабілетін қалыптастырады.

Мәтіннен қорытынды жасау да ҰБТ тапсырмаларын орындауда маңызды орын алады. Қорытынды жасау кезінде оқушы мәтінде берілген ақпараттарды біріктіреді және солардың негізінде жаңа тұжырымға келеді. Бұл тұжырым мәтінге қайшы келмеуі керек. Егер оқушы өзінің жеке білімін мәтіндегі ақпараттан жоғары қойса, қате жауап беруі мүмкін. Сондықтан қорытынды тек мәтінге сүйеніп жасалуы тиіс.

Мәтіндегі себеп пен салдарды ажырату оқушыға оқиғалар мен құбылыстардың арасындағы байланысты түсінуге мүмкіндік береді. Мәтінде «себебі», «өйткені», «сондықтан», «нәтижесінде», «осының салдарынан» сияқты сөздер себеп-салдарлық байланыстың тілдік көрсеткіштері ретінде қызмет етеді. Оқушы осы белгілерге назар аудару арқылы мәтіннің логикалық құрылымын жылдам түсіне алады.

Салыстыру тапсырмалары арқылы оқушы ақпараттың ұқсастығы мен айырмашылығын анықтайды. Екі мәтінді салыстыру кезінде олардың тақырыбы бірдей болғанымен, негізгі ойы немесе авторлық мақсаты әртүрлі болуы мүмкін. Керісінше, тақырыптары әртүрлі көрінгенімен, негізгі идеясы ұқсас мәтіндер де кездеседі. Сондықтан оқушы сыртқы тақырыпқа ғана емес, мазмұндық және мағыналық байланыстарға назар аударуы қажет.

Авторлық позицияны анықтау оқушының сыни оқу дағдысын қалыптастырады. Автор белгілі бір мәселені бейтарап сипаттауы немесе оған қатысты өз бағасын беруі мүмкін. Авторлық позицияны анықтау үшін мәтіндегі бағалауыш сөздерге, дәлелдерге, қорытындыға және мәселені ұсыну тәсіліне назар аударылады. Оқушы автордың пікірін өз пікірінен ажыратуды үйренуі қажет.

Мәтінмен жұмыс барысында факт пен пікірді ажырату да ерекше маңызды. Факт нақты дерекке негізделеді және оны тексеруге болады. Пікір белгілі бір адамның көзқарасын білдіреді. Кейбір мәтіндерде автор алдымен факт келтіріп, кейін сол факт негізінде өз пікірін білдіреді. Оқушы осы екі компонентті ажырата алса, мәтіннің құрылымын тереңірек түсінеді.

Оқушының мәтін мазмұнына сүйеніп жауап беру дағдысын қалыптастыру үшін әрбір жауаптың дәлелін іздету тиімді. Мұғалім «Бұл жауапты таңдауыңа не себеп болды?» деп сұрағанда оқушы «өйткені солай сияқты» деп емес, мәтіндегі нақты ақпаратқа сүйеніп жауап беруі керек. Мұндай жұмыс оқушының логикалық дәлелдеу қабілетін арттырады.

ҰБТ кезінде әрбір жауапты ұзақ талдауға уақыт жетпеуі мүмкін. Сондықтан дайындық барысында дәлелдеу әрекеті біртіндеп ішкі ойлау процесіне айналуы тиіс. Оқушы жауапты тандар алдында мәтіндегі ақпаратпен іштей салыстырады. Егер жауаптың дәлелі жоқ болса, оны күмәнді нұсқа ретінде қарастырады. Бұл дағды тестілеу жағдайында шешім қабылдау уақытын қысқартуға мүмкіндік береді.

Авторлық бағдарламада қате жауаптарды талдау жұмысына ерекше мән берілуі керек. Тек дұрыс жауапты көрсету оқушыға келесі жолы дәл сол қатені қайталамауға толық кепілдік бермейді. Қате жауаптың себебі түсіндірілгенде ғана оқушы өзінің әлсіз тұсын байқайды. Мысалы, ол сұрақтың шартын дұрыс түсінбеді ме, мәтіндегі кілт сөзді байқамады ма, автордың пікірін қате қабылдады ма немесе екі ұқсас жауаптың айырмашылығын көре алмады ма – осының бәрі анықталуы тиіс.

Қате жауаптарды жүйелеу арқылы оқушының жеке «қате картасын» жасауға болады. Мұнда әр оқушының жиі кездесетін қателері белгіленеді. Бір оқушыда негізгі ойды анықтау мәселесі басым болса, екінші оқушыда уақытты тиімді пайдалану қиындығы болуы мүмкін. Үшінші оқушы мәтіндегі астарлы ақпаратты түсінуде қиналуы ықтимал. Мұндай деректер мұғалімге сараланған жұмыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Сараланған тапсырмаларды қолдану авторлық бағдарламаның тиімділігін арттырады. Бір сыныптағы оқушылардың дайындық деңгейі әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан барлығына бірдей күрделі мәтін беру кей оқушылардың мотивациясын төмендетуі мүмкін. Керісінше, деңгейі жоғары оқушыға үнемі жеңіл тапсырма беру оның дамуын тежейді. Осы себепті мәтіннің көлемі, сұрақтардың күрделілігі және ақпаратты өңдеу деңгейі оқушының мүмкіндігіне қарай өзгертіледі.

Оқу сауаттылығын қалыптастыруда тұрақты кері байланыс маңызды. Мұғалім оқушының жауабын бағалаумен қатар, оның мәтінмен жұмыс жасау тәсіліне де назар аударады. «Негізгі ақпаратты дұрыс таптың», «Жауапты мәтіндегі дәлелмен байланыстырдың», «Сұрақтың шартын асығыс оқыдың», «Екі жауаптың арасындағы мағыналық айырмашылыққа назар аудар» сияқты нақты кері байланыс оқушыға өзінің келесі әрекетін жоспарлауға мүмкіндік береді.

Оқушының өзіндік рефлексиясы да маңызды. Әр сабақ соңында бірнеше қысқа сұрақ арқылы өзін бағалауға болады. Мысалы, «Бүгін мәтінмен жұмыс барысында қандай жаңа тәсіл үйрендім?», «Қай тапсырма қиын болды?», «Қай жерде қателестім?», «Келесі жолы неге назар аударамын?» деген сұрақтар оқушының оқу үдерісіне жауапкершілігін арттырады.

Авторлық бағдарламаны іске асыру кезінде оқушыға шамадан тыс көп тест тапсырмасын беру тиімді нәтиже бере бермейді. Егер оқушы жүздеген сұрақты орындағанымен, өзінің қателерін талдамаса, сол қателерді қайта-қайта қайталауы мүмкін. Сондықтан тапсырма санынан гөрі сапалы талдауға басымдық берілуі қажет. Бір мәтін бойынша бірнеше тапсырманы терең талдау кейде ондаған кездейсоқ тестті орындаудан пайдалырақ болады.

Мәтінмен жұмыс барысында «бір мәтін – бірнеше дағды» қағидасын қолдануға болады. Бір мәтін арқылы тақырыпты, негізгі ойды, жанрды, автор мақсатын, нақты ақпаратты, себеп-салдарды, факт пен пікірді және қорытындыны анықтайтын тапсырмалар беріледі. Бұл тәсіл оқушыға мәтінді әртүрлі қырынан қарауға мүмкіндік береді. Кейін жаңа мәтін келгенде ол осы дағдыларды кешенді түрде қолдана алады.

Бағдарламада мәтінге арналған тапсырмаларды бір ғана форматпен шектемеу қажет. Дәстүрлі көп таңдаулы сұрақтармен қатар, сәйкестендіру, ақпаратты ретке келтіру, дұрыс-бұрысын анықтау, абзацқа тақырып таңдау, сөйлемнің қызметін анықтау, мәтіннің қорытындысын табу, автор мақсатын анықтау сияқты форматтарды қолдануға болады. Мұндай алуан түрлілік оқушының бір ғана тест үлгісіне тәуелді болып қалмауына мүмкіндік береді.

ҰБТ-ға жақындаған кезеңде тапсырмалар тест форматына көбірек жақындастырылуы мүмкін. Бірақ оқу жылының негізгі бөлігінде мәтінді терең түсінуге арналған ашық тапсырмаларды да сақтау қажет. Өйткені ашық тапсырмалар арқылы оқушының ойлау процесін көруге болады. Ал тек көп таңдаулы тест арқылы мұғалім оқушының не себепті белгілі бір жауапты таңдағанын әрдайым анықтай алмайды.

Мәтінмен жұмыс барысында оқу сауаттылығының төрт негізгі әрекетін бөліп көрсетуге болады: ақпаратты табу, ақпаратты түсіну, ақпаратты интерпретациялау және ақпаратты бағалау. Ақпаратты табу кезінде оқушы мәтіндегі нақты деректі анықтайды. Түсіну кезінде сол деректің мағынасын ашады. Интерпретациялау барысында бірнеше ақпаратты біріктіріп қорытынды жасайды. Бағалау кезінде ақпараттың мақсатын, дәлелін немесе көзқарасын талдайды. Осы төрт әрекет өзара байланысты түрде дамытылуы керек.

Бағдарламада бұл әрекеттердің деңгейін біртіндеп көтеру оқушының ойлау қабілетін дамытады. Мысалы, «Мәтінде қандай жыл көрсетілген?» деген сұрақ нақты ақпаратты табуды талап етеді. «Бұл жылды автор не үшін келтірді?» деген сұрақ оның мәтіндегі қызметін түсінуге бағытталады. «Осы дерек автордың қандай қорытындысына негіз болады?» деген сұрақ интерпретацияны қажет етеді. Ал «Автор келтірген дерек оның пікірін жеткілікті дәлелдей ме?» деген сұрақ бағалау деңгейіне жатады.

Осындай деңгейлік жүйе оқушыны қарапайым ақпаратты іздеуден жоғары деңгейдегі ойлау әрекеттеріне алып келеді. ҰБТ-ға дайындық барысында әртүрлі деңгейдегі сұрақтардың кездесуі оқушының жан-жақты дайындалуын қамтамасыз етеді.

Мәтіннің мазмұнын түсінуге көмектесетін тағы бір тәсіл – сұрақтарды оқудың өзі. Оқушы мәтінді оқымас бұрын сұрақтармен танысса, мәтіннен қандай ақпаратты іздеу керектігін алдын ала біледі. Дегенмен бұл тәсіл барлық тапсырмада бірдей қолданылмауы мүмкін. Кейбір мәтіндерде алдымен жалпы мазмұнды түсініп алған дұрыс. Сондықтан мұғалім оқушыға бірнеше стратегияны үйретіп, жағдайға байланысты ең тиімдісін таңдауға мүмкіндік беруі керек.

ҰБТ-да мәтінге қатысты сұрақтар берілген жағдайда сұрақтағы негізгі сөздерге назар аудару пайдалы. «Негізгі», «ең басты», «автордың мақсаты», «мәтін бойынша», «дұрыс», «дұрыс емес», «себебі», «нәтижесінде», «қорытынды жасауға болады» сияқты сөздер сұрақтың логикасын анықтайды. Оқушы «дұрыс емес» деген сөзді байқамай, керісінше жауапты таңдауы мүмкін. Сондықтан сұрақты мұқият оқу тест нәтижесіне тікелей әсер етеді.

Жауап нұсқаларындағы абсолютті сөздерге де назар аудару қажет. «Әрқашан», «ешқашан», «барлығы», «тек», «міндетті түрде» сияқты сөздер жауаптың мағынасын күшейтеді. Егер мәтінде мұндай абсолютті тұжырымды дәлелдейтін ақпарат болмаса, жауап күмәнді болуы мүмкін. Бірақ бұл сөздерді автоматты түрде қате деп қабылдау дұрыс емес. Ең бастысы – мәтін мазмұнымен салыстыру.

ҰБТ-ға дайындық кезінде оқушының уақытты бөлу стратегиясын қалыптастыру қажет. Қиын сұраққа ұзақ уақыт тоқтап қалу басқа тапсырмаларға уақыттың жетпеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан оқушы алдымен сенімді жауап беретін тапсырмаларды орындап, күмәнді сұрақтарға кейін қайта оралу стратегиясын меңгере алады. Бұл әсіресе мәтін көлемі үлкен тапсырмаларда пайдалы.

Алайда уақытты тиімді пайдалану дегеніміз әр мәтінді асығыс оқу емес. Оқушы мәтіннің мазмұнын түсінуге қажетті уақытты бөлуі керек. Бір сұраққа жауап берудің орнына мәтінді толық әрі дұрыс түсініп алу кейінгі бірнеше сұрақты жылдам орындауға мүмкіндік береді. Сондықтан кейде мәтінді мұқият оқу жалпы уақытты үнемдейді.

Бағдарламаның нәтижесін анықтау үшін бастапқы және қорытынды көрсеткіштерді салыстыруға болады. Мысалы, бастапқы диагностикада оқушы мәтіннің негізгі ойын анықтауда 60 пайыз нәтиже көрсетсе, бағдарламадан кейін бұл көрсеткіштің өсуі оның дағдысының қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен бірге уақыт ішінде орындалған тапсырмалар саны мен қате жауаптардың саны да салыстырылады. Бірақ ең маңызды көрсеткіш – оқушының қателесу сипатының өзгеруі.

Егер бастапқы кезеңде оқушы мәтіннің мазмұнын жалпы түсінбей қателессе, кейін тек екі ұқсас жауаптың арасынан таңдау кезінде қателесуі оның дағдысының жақсарғанын білдіруі мүмкін. Себебі қате деңгейі күрделене түскен. Сондықтан нәтижені тек балл арқылы емес, қателердің сапасы арқылы да бағалау қажет.

Авторлық бағдарлама оқушының пәндік білімін де жанама түрде толықтырады. Әртүрлі тақырыптағы мәтіндерді оқу арқылы оқушы ғылым, мәдениет, тарих, қоғам, экология және технология салалары туралы қосымша ақпарат алады. Бұл ақпарат оның жалпы дүниетанымын кеңейтеді. Дегенмен мәтіннің мақсаты

белгілі бір пән бойынша терең білім беру емес, сол ақпаратпен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру екенін ескеру қажет.

Мәтін таңдауда оқушының қызығушылығын ескеру де мотивацияны арттырады. Жасөспірімдерге заманауи технология, әлеуметтік желілер, мамандықтар, спорт, музыка, кино, ғылымдағы жаңалықтар, экология, саяхат, психология, білім беру сияқты тақырыптар қызықты болуы мүмкін. Бірақ мәтін мазмұны тек көңіл көтеруге емес, оқу мақсатына қызмет етуі керек. Қызықты тақырып пен сапалы мәтіннің үйлесуі оқушының белсенділігін арттырады.

Мәтіннің тілдік деңгейі де маңызды. Тым күрделі мәтін оқушының мазмұнды түсінуіне емес, жеке сөздерді шешуге көп уақыт жұмсауына әкелуі мүмкін. Ал тым жеңіл мәтін жоғары деңгейлі оқу дағдысын дамытпайды. Сондықтан мәтін күрделілігі біртіндеп арттырылуы қажет. Күрделілік тек сөз санына емес, ақпараттың тығыздығына, логикалық байланыстардың санына, астарлы мағынаға және тапсырмалардың деңгейіне байланысты анықталады.

Оқу сауаттылығын дамытуда көркем мәтіндердің маңызы ерекше. Көркем мәтінде автор кейде ойын тікелей айтпайды. Оқушы кейіпкердің сөзі, әрекеті, қоршаған ортаның сипаттамасы арқылы идеяны өзі анықтауы керек. Бұл интерпретациялық оқуды дамытады. Сонымен бірге көркем мәтіндер эмоционалдық және эстетикалық қабылдауды да күшейтеді.

Публицистикалық мәтіндер әлеуметтік және қоғамдық мәселелерді түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай мәтіндер арқылы оқушы автордың белгілі бір мәселе жөніндегі позициясын, дәлелдеу тәсілдерін және оқырманға әсер ету құралдарын талдайды. Автордың пікірін қабылдау немесе қабылдамау емес, оның пікірін мәтін негізінде дұрыс түсіну басты міндет болады.

Ғылыми-көпшілік мәтіндер оқушының ғылыми ақпаратты түсіну қабілетін қалыптастырады. Күрделі ұғымдар қарапайым тілмен түсіндірілгенімен, мәтінде логикалық құрылым сақталады. Оқушы терминнің мағынасын контекстен анықтауға, құбылыстар арасындағы байланысты түсінуге және ғылыми ақпаратты жүйелеуге үйренеді.

Ресми мәтіндер оқушының дәлдік дағдысын қалыптастырады. Мұнда бір сөздің өзі маңызды болуы мүмкін. Уақыт, талап, шарт, мерзім немесе міндеттілік туралы ақпаратты дұрыс түсіну қажет. Мұндай мәтіндермен жұмыс жасау оқушының нақты оқу дағдысын дамытады.

Аралас мәтіндер де қазіргі ақпараттық ортаға сәйкес келеді. Мәтін ішінде кесте, диаграмма, қысқа түсіндірме, статистикалық дерек немесе инфографика болуы мүмкін. Оқушы тек жазбаша мәтінді емес, әртүрлі форматтағы ақпаратты біріктіріп түсінуге үйренуі қажет. Бұл функционалдық сауаттылықтың маңызды компоненттерінің бірі.

Мәтін мен кестедегі ақпаратты салыстыру тапсырмалары да пайдалы. Мысалы, мәтінде белгілі бір көрсеткіштердің өзгеруі сипатталса, кестеде нақты сандар беріледі. Оқушы мәтіндегі тұжырымды кестедегі ақпаратпен тексеруі керек. Бұл деректерді интерпретациялау қабілетін дамытады.

Оқушыларға мәтін негізінде өз сұрағын құрастыруды ұсыну да пайдалы әдіс. Мәтінді жақсы түсінген оқушы оның негізгі және қосымша ақпараттарына сүйене отырып сапалы сұрақ құра алады. Мұғалім оқушылардың сұрақтарын талдау арқылы олардың мәтінді түсіну деңгейін анықтай алады. Сонымен қатар бұл әдіс оқушыны сұрақ құрылымын түсінуге үйретеді, ал бұл ҰБТ тапсырмаларын дұрыс қабылдау үшін қажет.

Мәтінге тақырып таңдау тапсырмасында оқушы бірнеше нұсқаның ішінен ең дәл келетінін таңдайды. Мұнда тақырып тым тар немесе тым кең болмауы керек. Кейбір жауаптар мәтіннің бір ғана бөлігін сипаттауы мүмкін, ал кейбіреулері жалпы тақырыпқа қатысты болғанымен, негізгі ойды қамтымауы мүмкін. Ең дәл тақырыпты таңдау үшін мәтінді тұтас түсіну қажет.

Мәтіннің қорытындысын анықтау тапсырмасы да оқушыны ақпаратты жинақтауға үйретеді. Қорытынды мәтінде тікелей берілген болуы немесе оқушы тарапынан жасалуы мүмкін. Егер қорытындыны оқушы өзі жасаса, ол мәтін мазмұнына қайшы болмауы керек. Осы талапты түсіну логикалық ойлауды дамытады.

Бағдарламадағы тапсырмаларды күнделікті сабақпен байланыстыру да маңызды. Мәтінмен жұмыс тек арнайы ҰБТ сабағында ғана емес, басқа пәндерде де жүргізілуі мүмкін. Тарих, география, биология, физика, химия немесе информатика пәндеріндегі ақпараттық мәтіндерді талдау оқушының жалпы оқу сауаттылығына ықпал етеді. Осылайша мәтінмен жұмыс бүкіл білім беру үдерісінің ортақ міндетіне айналады.

Пәнаралық байланыс оқушыға бір дағдыны әртүрлі мазмұнда қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, биология мәтінінде себеп-салдарды анықтаған оқушы тарих мәтінінде де осы стратегияны қолдана алады. Географиялық мәтінде статистикалық ақпаратты салыстыру дағдысы экономикаға қатысты мәтінде де пайдалы болады. Бұл әмбебап оқу стратегияларын қалыптастырады.

Авторлық бағдарламаның тиімділігі мұғалімнің әдістемелік дайындығына да байланысты. Мұғалім мәтіннің мазмұнын ғана емес, оның оқу мақсатын да анықтай білуі қажет. Әрбір мәтінге «Бұл мәтін арқылы қандай дағды қалыптастырамын?» деген сұрақ қойылады. Егер мақсат негізгі ойды анықтау болса, тапсырмалар да осы дағдыға бағытталуы тиіс. Егер мақсат авторлық позицияны анықтау болса, мәтіндегі бағалауыш лексика мен дәлелдерге назар аударылады.

Сабақ құрылымында мақсаттың айқын болуы оқушыға да түсінікті болуы керек. «Бүгін мәтін оқимыз» деген жалпы мақсаттан гөрі «Бүгін әртүрлі жанрдағы мәтіннің негізгі ойын анықтап, автор мақсатын табуды үйренеміз» деген нақты мақсат тиімді. Бұл оқушының оқу әрекетін саналы ұйымдастыруына мүмкіндік береді.

Авторлық бағдарлама бойынша жұмыс жүргізгенде тапсырмалар бір-бірімен логикалық байланыста болғаны дұрыс. Алдымен мәтіннің тақырыбы анықталады, кейін оның құрылымы қарастырылады, содан соң негізгі ой, нақты ақпарат, автор мақсаты және қорытынды талданады. Осы рет оқушының мәтінді біртұтас түсінуіне көмектеседі.

Қорытындылай келе, «Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасы оқушылардың мәтіндік ақпаратпен жұмыс жасау қабілетін жүйелі түрде дамытуға бағытталған. Бағдарлама мазмұны ҰБТ-ға дайындықты механикалық тест орындаудан саналы оқу және талдау үдерісіне ауыстыруға мүмкіндік береді. Түрлі жанрдағы мәтіндерді қолдану, тапсырмаларды деңгейлеп беру, қателерді талдау, уақытпен жұмыс жасау, оқу стратегияларын қалыптастыру және рефлексия жүргізу арқылы оқушының оқу сауаттылығы біртіндеп артады.

Бағдарламаның түпкі нәтижесі – оқушының кез келген мәтінді сенімді түрде қабылдап, оның негізгі мазмұнын анықтап, қажетті ақпаратты іріктеп, авторлық мақсатты түсініп, логикалық қорытынды жасап және мәтінге сүйене отырып дұрыс жауап тандай алуы. Мұндай оқушы ҰБТ тапсырмаларында ғана емес, жоғары оқу орнында, кәсіби ортада және күнделікті өмірде де ақпаратпен тиімді жұмыс істей алады. Сондықтан мәтінмен жұмыс жасауға негізделген авторлық бағдарлама білім алушының емтихандық дайындығын ғана емес, оның өмірлік құзыреттерін де қалыптастыратын маңызды әдістемелік құрал болып табылады.

Қорытынды. «Түрлі жанрдағы мәтіндермен жұмыс: ҰБТ-ға дайындық» авторлық бағдарламасының негізгі мақсаты – оқушылардың оқу сауаттылығын жүйелі түрде дамытып, мәтіндік ақпаратты түсіну, талдау, интерпретациялау және бағалау дағдыларын қалыптастыру арқылы ҰБТ-ға сапалы дайындықты қамтамасыз ету. Зерттеу мен әдістемелік талдау нәтижесінде мәтінмен жұмыс жасау оқушының тек тест тапсырмаларын орындау қабілетін арттырып қана қоймай, оның функционалдық сауаттылығын, сыни ойлауын, логикалық пайымдауын және ақпараттық мәдениетін қалыптастыратыны байқалады.

Бағдарламада мәтіннің көркем, ғылыми-көпшілік, публицистикалық, ақпараттық, ресми-іскери және аралас жанрларын жүйелі пайдалану оқушыны әртүрлі мәтіндік құрылымдарға бейімдейді. Оқушы әр жанрдың мақсатын, тілдік ерекшелігін, құрылымын және ақпарат беру тәсілін анықтауға үйренеді. Мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойын ажырату, негізгі және қосымша ақпаратты саралау, факт пен пікірді тану, автордың мақсатын анықтау, себеп-салдарлық байланыстарды табу, салыстыру, жасырын мағынаны түсіну және мәтінге сүйеніп қорытынды жасау сияқты дағдылар біртіндеп қалыптасады.

ҰБТ жағдайында бұл дағдылардың барлығы оқушының тапсырманы дұрыс әрі уақытында орындауына әсер етеді. Әсіресе сұрақтың талабын дұрыс түсіну, мәтіннен қажетті ақпаратты жылдам табу, жауап нұсқаларын салыстыру және қате нұсқаларды дәлелді түрде алып тастау стратегиялары тест нәтижесін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар қателерді талдау арқылы оқушы өзінің әлсіз тұстарын анықтап, жеке оқу стратегиясын қалыптастырады.

Авторлық бағдарламаның маңызды нәтижесі – оқушының дайын жауапқа тәуелді болмай, жаңа мәтінмен өздігінен жұмыс істей алуында. Бұл бағдарламадағы тапсырмалардың негізгі құндылығы да осында. Мәтінді жаттау уақытша нәтиже беруі мүмкін, ал мәтінмен жұмыс істеу алгоритмін меңгеру оқушыға кез келген жаңа тапсырмада қолдануға болатын әмбебап дағды береді. Сондықтан бағдарлама ҰБТ-ға дайындықтың практикалық моделін ғана емес, оқушының ұзақ мерзімді оқу құзыретін қалыптастырудың әдістемелік негізін де ұсынады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана, 2022.
3. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Оқу сауаттылығын қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2022.
4. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған әдістемелік материалдар. – Астана, 2023.
5. «Оқу сауаттылығы: теориясы мен практикасы». Әдістемелік құрал. – Алматы, 2021.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.
8. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993.
9. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993.
10. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Ұлттық бірыңғай тестілеуге дайындық бойынша әдістемелік материалдар. – Астана, 2024.

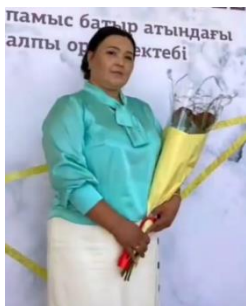

ҒЫЛЫМ, ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ
ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖОБАЛАРЫ
ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОБАЛАР МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАР
ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ**

МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУДАН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОҚЫТУ МОДЕЛІНЕ КӨШҮ

Сарсенова Гульназ Сапаралиевна

Түркістан облысы Жетісай ауданы Жетісай қаласы

Алпамыс батыр атындағы №8 ЖББМ КММ

Математика пәні мұғалімі

Аннотация. Мақалада математикалық білім беруде жасанды интеллект технологияларын қолданудың педагогикалық мүмкіндіктері, олардың дәстүрлі оқыту үлгісін интеллектуалды оқыту моделіне трансформациялаудағы рөлі қарастырылады. Жасанды интеллекттің оқу тапсырмаларын бейімдеу, білім алушының қателерін талдау, жедел кері байланыс беру, жеке оқу траекториясын ұсыну, сараланған тапсырмалар құрастыру және математикалық ойлауды қолдау мүмкіндіктері сипатталады. Сонымен қатар математиканы оқытуда мұғалімнің кәсіби рөлі, жасанды интеллект құралдарын мақсатты қолданудың шарттары, академиялық адалдық, деректер қауіпсіздігі және оқушының дербес ойлау қабілетін сақтаудың маңызы талданады. Мақалада жасанды интеллектті дайын жауап беруші технология ретінде емес, оқушының математикалық reasoning, талдау, модельдеу, салыстыру, дәлелдеу және рефлексия дағдыларын дамытуға бағытталған педагогикалық көмекші құрал ретінде пайдалану қажеттілігі негізделеді. Дәстүрлі оқыту мен интеллектуалды оқыту моделінің айырмашылықтары салыстырылып, мұғалім басқаратын сыныптан деректерге негізделген, бейімделетін және оқушының жеке оқу қажеттіліктерін ескеретін білім беру ортасына көшу бағыттары көрсетіледі.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, математикалық білім беру, интеллектуалды оқыту, цифрлық педагогика, бейімделген оқыту, математикалық ойлау, функционалдық сауаттылық, саралау, кері байланыс, білім беру технологиялары.

Математика – білім алушының логикалық ойлауын, дәлелдеу қабілетін, есептеу мәдениетін, модельдеу дағдыларын және нақты шешім қабылдауын қалыптастыратын маңызды пәндердің бірі. Математикалық білім беру тек формулаларды меңгерту немесе есеп шығару тәсілдерін есте сақтаумен шектелмейді. Оның негізгі мақсаты – оқушыны мәселені талдауға, берілген және белгісіз шамалардың арасындағы байланысты анықтауға, тиімді тәсілді таңдауға, алынған нәтижені тексеруге және шешімін түсіндіруге үйрету.

Соңғы жылдары білім беру кеңістігінде жасанды интеллект технологияларының белсенді енгізілуі математиканы оқытудың қалыптасқан тәсілдерін қайта қарастыру қажеттігін туындатып отыр. Дәстүрлі сабақ моделінде оқу мазмұны, тапсырмалар көлемі, түсіндіру қарқыны және бақылау тәсілдері көбіне бүкіл сынып үшін ортақ болады. Мұндай жағдайда мұғалім оқушылардың жеке оқу айырмашылықтарын ескеруге тырысқанымен, әр білім алушыға бір мезетте дербес қолдау көрсету әрдайым мүмкін бола бермейді.

Жасанды интеллект осы шектеулердің бір бөлігін азайтуға мүмкіндік береді. Оның көмегімен бір математикалық тақырып бойынша әртүрлі күрделілік деңгейіндегі тапсырмалар құрастыруға, қателердің типін анықтауға, жеке кері байланыс дайындауға, білім алушының жауаптарына қарай келесі тапсырманы өзгертуге және математикалық мәтінді түсіндірудің бірнеше тәсілін ұсынуға болады.

Осы тұрғыдан қарағанда математикалық білім берудің болашақ бағыты «бәріне бірдей тапсырма – бәріне бірдей түсіндіру – бірдей бағалау» қағидасынан оқушының жеке оқу траекториясын ескеретін интеллектуалды модельге қарай жылжып келеді. Интеллектуалды оқыту моделі – бұл оқу үдерісінде деректерді, цифрлық құралдарды және жасанды интеллект мүмкіндіктерін пайдалана отырып, оқушыға бейімделетін оқыту ортасын құруға бағытталған тәсіл.

Мұндай модельде мұғалімнің рөлі азаймайды, керісінше күрделене түседі. Мұғалім тек білім беруші емес, оқу процесін жобалаушы, тапсырмалардың сапасын бағалаушы, оқушының ойлау әрекетін ұйымдастырушы, жасанды интеллект ұсынған нәтижелерді тексеруші және педагогикалық шешім қабылдаушы маманға айналады.

Дәстүрлі математикалық сабақта мұғалім жаңа тақырыпты түсіндіреді, бірнеше үлгі есеп шығарады, кейін оқушылар ұқсас тапсырмаларды орындайды. Бұл модель көптеген жағдайда тиімді болғанымен, әр оқушының оқу қарқыны мен қиындықтарын толық ескере бермейді. Бір оқушы тақырыпты бір мысалдан кейін түсінуі мүмкін, екінші оқушыға бірнеше көрнекі түсіндіру қажет, үшінші оқушы алгоритмді меңгергенімен, оны стандартты емес жағдайда қолдануға қиналады.

Жасанды интеллекттің басты артықшылықтарының бірі – осындай айырмашылықтарды ескеруге мүмкіндік беретін тапсырмаларды жылдам дайындау. Мысалы, «квадрат теңдеулер» тақырыбында бір оқушыға дискриминантты есептеуге арналған базалық жаттығулар, екінші оқушыға коэффициенттері күрделірек теңдеулер, үшінші оқушыға мәтіндік есептен квадрат теңдеу құру тапсырмасы берілуі мүмкін.

Бір тақырыптағы үш түрлі деңгей оқушылардың пәндік дайындығына сәйкес саралауды қамтамасыз етеді. Егер мұғалім жасанды интеллектке нақты талап қойса, бірнеше минут ішінде әр деңгейге арналған тапсырмалар банкіні дайындап, оларды өзі тексеріп, сабақ мақсатына сәйкес іріктей алады.

Жасанды интеллекттің тағы бір маңызды мүмкіндігі – қатені талдау. Математикада оқушының қате жауабы тек «дұрыс емес нәтиже» емес, оның ойлау жолы туралы ақпарат береді. Мысалы, оқушы бөлшектерді қосқанда алым мен бөлімді жеке-жеке қосса, бұл нақты концептуалдық қателікті көрсетеді. Егер теңдеуді шешу кезінде таңба өзгерісін ұмытып кетсе, бұл алгоритмдік қате болуы мүмкін. Ал есептің шартын дұрыс түсінбеген жағдайда мәселе математикалық емес, мәтінді талдауға байланысты болуы ықтимал.

Дәстүрлі жағдайда мұғалім әр оқушының қателерін егжей-тегжейлі жіктеуге уақыт таппай қалуы мүмкін. Жасанды интеллект осы жерде көмекші құрал бола алады. Мұғалім оқушылардың дербес мәліметтерін енгізбей-ақ, бірнеше типтік қате жауапты талдатып, сол қателердің ықтимал себептері мен оларды түзетуге арналған тапсырмалардың нұсқаларын дайындай алады.

Мысалы, оқушы $\frac{3}{4} + \frac{1}{2} = \frac{4}{6}$ деп жауап берді делік. AI мұндай қателіктің ортақ бөлім ұғымын түсінбеумен байланысты екенін көрсете алады және соған сәйкес визуалды модель, сан сәулесі немесе бөлшек шеңберлері арқылы түсіндіру идеясын ұсына алады. Бірақ нақты оқушының қатесінің себепін соңғы рет мұғалім анықтайды.

Жасанды интеллект арқылы кері байланысты жекелеңдіру де математикалық білім берудің сапасын арттыра алады. Көп жағдайда оқушыға «қате» деген белгі жеткіліксіз. Ол қай жерде қателескенін түсінугі керек. Тиімді кері байланыс дайын жауап бермей, келесі қадамға бағыттайды.

Мысалы, оқушы $2x + 5 = 13$ теңдеуін шешіп, $x = 9$ деп жауап берді. Тікелей « $x = 4$ » деп көрсету орнына «5 санын теңдеудің екінші жағына ауыстырғанда қандай амал орындалады?» деген сұрақ әлдеқайда пайдалы. Мұндай бағыттаушы сұрақ оқушыны өз қатесін табуға жетелейді.

Интеллектуалды оқыту моделінің тағы бір ерекшелігі – оқушының оқу әрекеті туралы деректерге сүйену. Егер цифрлық ортада бір тақырып бойынша оқушының қанша тапсырманы орындағаны, қандай тапсырмаларда жиі қате жібергені және қанша уақыт жұмсағаны көрінсе, мұғалім оны келесі оқу қадамын жоспарлауға пайдалана алады.

Мысалы, бір оқушы есептеулерді дұрыс орындайды, бірақ мәтіндік есептерде қиналады. Бұл жағдайда оған қосымша арифметикалық жаттығулар емес, математикалық модель құру, шарттағы артық және қажетті мәліметтерді ажырату, сызба жасау тапсырмалары қажет.

Осылайша интеллектуалды оқыту моделі оқушының нәтижесін ғана емес, оның оқу процесін де талдауға бағытталады. Бұл «барлығы бірдей тақырыпты бірдей жылдамдықпен меңгеруі тиіс» деген түсініктен «әр оқушы мақсатқа өзіне сәйкес траекториямен жетуі мүмкін» деген идеяға көшуге мүмкіндік береді.

Математикалық білім беруде жасанды интеллектті қолданудың маңызды бағыттарының бірі – есептерді генерациялау. Мұғалім белгілі бір оқу мақсатына сәйкес көптеген ұқсас, бірақ бірдей емес тапсырмалар ала алады. Бұл әсіресе машықтандыру кезеңінде пайдалы.

Мысалы, пайыз тақырыбын меңгеру барысында AI күнделікті өмірге негізделген есептер құрастыра алады: жеңілдік, бағаның өзгеруі, банк жинағы, сыныптағы оқушылар үлесі немесе статистикалық деректер. Мұндай тапсырмалар математиканың өмірлік қолданылуын көрсетуге көмектеседі.

Дегенмен AI жасаған есептердің барлығы сапалы бола бермейді. Кейде шарттағы сандар логикалық тұрғыдан үйлеспейді, есептің шешімі болмауы немесе сұрақтың өзі екіұшты құрылуы мүмкін. Сондықтан мұғалім әр тапсырманы міндетті түрде тексеруі қажет.

Жасанды интеллект математикалық ұғымдарды бірнеше тәсілмен түсіндіруге де мүмкіндік береді. Бір оқушы формалды анықтамадан жақсы түсінсе, екінші оқушыға өмірлік мысал керек, үшінші оқушы визуалды модель арқылы жақсы қабылдайды.

Мысалы, функция ұғымын «бір шаманың екіншісіне тәуелділігі» ретінде түсіндірумен қатар, ауа температурасының уақытқа тәуелділігі, такси бағасының жүрілген жолға тәуелділігі немесе ыдыстағы су көлемінің құйылған уақытқа тәуелділігі арқылы түсіндіруге болады.

AI мұғалімге бір ұғымға арналған бірнеше аналогия, мысал және визуализация идеясын ұсына алады. Бірақ олардың математикалық дәлдігін педагог тексеруі тиіс.

Математикадағы интеллектуалды оқыту моделінің негізгі мақсаты автоматтандыру емес, ойлау сапасын арттыру болуы керек. Егер жасанды интеллект тек есептің дайын шешімін көрсетсе, оқушының танымдық белсенділігі төмендеуі мүмкін. Сондықтан AI-ді «жауап беруші» емес, «ойлауға бағыттаушы» құрал ретінде қолданған тиімді.

Мысалы, оқушы күрделі есепті шешуде қиналған кезде AI бірден толық шешімді бермеуі керек. Оның орнына «Қандай шамалар белгілі?», «Нені табу керек?», «Олардың арасында қандай байланыс бар?», «Сызба жасауға бола ма?» деген сұрақтар ұсынуы мүмкін.

Бұл тәсіл Сократтық сұрақ қою қағидасына жақын және оқушының метатанымдық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Бала өзінің қалай ойлағанын түсінуге үйренеді.

Жасанды интеллект математикалық дәлелдеу дағдыларын дамыту үшін де қолданыла алады. Мысалы, оқушы белгілі бір тұжырымның дұрыс немесе бұрыс екенін анықтап, өз дәлелін жазады. AI оның жауабындағы логикалық олқылықтарды көрсетуге көмектесе алады.

Мысалы, «екі тақ санның қосындысы әрқашан жұп сан болады» деген тұжырымды дәлелдеу барысында оқушы бірнеше мысал келтірумен шектелуі мүмкін. AI немесе мұғалім оны жалпы түрде дәлелдеуге бағыттады: тақ сандарды $2n + 1$ және $2m + 1$ түрінде жазу арқылы.

Мұнда AI оқушыны формалды дәлелдеуге жетелеуі мүмкін, бірақ дайын дәлелді көшіруге мүмкіндік бермеуі керек. Сондықтан мұғалім тапсырманы ұйымдастырғанда алдымен оқушының өз шешімін талап етіп, кейін AI көмегімен салыстыру немесе тексеру кезеңін енгізгені дұрыс.

Математикалық модельдеу де жасанды интеллектпен үйлесімді бағыттардың бірі. Қазіргі функционалдық математикалық сауаттылықтың маңызды бөлігі – нақты өмірлік жағдайды математикалық модельге айналдыру.

Мысалы, мектеп асханасында тағам қалдықтарын азайту мәселесін қарастыруға болады. Оқушылар бір аптадағы қалдық мөлшері туралы деректерді талдайды, орташа көрсеткішті анықтайды, диаграмма құрады және қалдықты азайтудың ықтимал тәсілдерін ұсынады.

AI осыған ұқсас жағдайлардың сценарийін құрастыруға, бастапқы деректердің үлгісін жасауға және талқылау сұрақтарын дайындауға көмектесе алады.

Мұндай тапсырмалар математиканы тек есептеу пәні емес, нақты мәселелерді зерттеу құралы ретінде көрсетеді.

Дәстүрлі оқыту моделінен интеллектуалды оқытуға көшу кезінде бағалау тәсілдері де өзгереді. Егер дәстүрлі бағалау көбіне тақырып соңында жүргізілсе, интеллектуалды модельде бағалау оқу процесінің үздіксіз бөлігіне айналады.

Оқушы тапсырма орындаған сайын оның қиындықтары анықталып, келесі қадам соған бейімделеді. Мұндай формат формативті бағалаудың мүмкіндігін күшейтеді.

Мысалы, егер оқушы пропорция тақырыбындағы бес тапсырманың төртеуінде бірдей қате жіберсе, жүйе немесе мұғалім келесі күрделі тақырыпқа көшудің орнына қосымша түсіндіру мен қарапайым тапсырмалар ұсына алады.

Осылайша бағалау «баға қою» емес, оқуды басқару құралына айналады.

Жасанды интеллект мұғалімге диагностикалық тапсырмалар дайындауда да көмектеседі. Мысалы, жаңа тақырып басталмас бұрын оқушылардың қажетті алдыңғы білімін анықтау үшін қысқа тест немесе бірнеше ашық сұрақ әзірлеуге болады.

Алынған нәтижелерге сәйкес сыныпты шартты түрде үш топқа бөлуге болады: базалық білімінде қиындық бар, негізгі деңгейді меңгерген және күрделі тапсырмаларға дайын.

Саралау дәл осы деректер негізінде жүргізілгенде тиімдірек болады.

Интеллектуалды оқыту моделі мұғалімнің жоспарлау жұмысын да өзгертеді. Бұрын сабақ жоспары негізінен «мұғалім не түсіндіреді?» деген сұраққа құрылса, жаңа модельде «оқушы не істейді, қандай деректер арқылы оның қиындықтарын көремін және оған қандай қолдау беремін?» деген сұрақтар маңызды бола түседі.

Бұл өзгеріс педагогиканың орталығын мазмұннан оқу әрекетіне қарай жылжытады.

Жасанды интеллект мұғалімге сабақ жоспарының нұсқаларын, дифференциация тәсілдерін немесе күрделі тақырыпты түсіндіру идеяларын ұсына алады. Бірақ соңғы жоспар нақты сыныптың ерекшелігіне сәйкес педагог арқылы жасалуы тиіс.

AI құралы бір сыныптағы психологиялық ахуалды, оқушылардың өзара қатынасын, сабақтағы көңіл күйді немесе белгілі бір тапсырманың нақты балаға әсерін толық бағалай алмайды.

Сондықтан интеллектуалды оқыту моделінің ең маңызды қағидасы – «адам + технология» серіктестігі. Мұғалім педагогикалық мақсатты анықтайды, ал AI оның кейбір техникалық және аналитикалық әрекеттерін қолдайды.

Математикалық білім беруде жасанды интеллектті қолдану академиялық адалдық мәселесін де көтереді. Оқушы AI-ға есепті беріп, дайын шешімді алуы мүмкін. Бұл жағдайда тапсырма орындалғандай көрінгенімен, шын мәнінде оқушының математикалық ойлауы дамымайды.

Сондықтан тапсырма құрылымы өзгеруі тиіс. Мысалы, тек «есепті шығар» дегеннің орнына «екі әдіспен шығар», «шешімнің әр қадамын түсіндір», «AI ұсынған шешімдегі қатені тап», «есептің шартын өзгертіп, жаңа есеп құрастыр» деген тапсырмалар тиімді.

Мұндай форматта жасанды интеллекттен дайын жауап алу жеткіліксіз болады. Оқушы ойлауға, салыстыруға және дәлелдеуге мәжбүр болады.

AI ұсынған шешімді тексеру тапсырмалары ерекше пайдалы. Мұғалім әдейі қате немесе күмәнді шешім дайындап, оқушылардан оны талдауды сұрай алады.

Мысалы: «AI бұл есептің жауабын 24 деп берді. Оның шешу жолын тексер. Қай қадам дұрыс, қай қадамда қате бар?» Бұл тапсырма сыни ойлауды және математикалық тексеру мәдениетін дамытады.

Оқушы жасанды интеллекттің әрқашан дұрыс емес екенін түсінуі маңызды. Бұл цифрлық сауаттылықтың да маңызды бөлігі.

Математикалық білім берудегі интеллектуалды модель оқушының өзіндік рефлексиясын да күшейтуі тиіс. Сабақ соңында бала тек «түсіндім – түсінбедім» деп емес, «қай есеп түрі қиын болды?», «қандай стратегия көмектесті?», «келесі жолы нені өзгертемін?» деген сұрақтарға жауап бере алады.

Бұл метатанымдық дағдылар оқушының өз оқуын басқаруына көмектеседі.

Жасанды интеллект осы рефлексияға арналған сұрақтарды да оқушының деңгейіне қарай бейімдей алады. Бірақ рефлексияның шынайы мазмұны оқушының өз ойынан шығуы тиіс.

Математиканы интеллектуалды оқытуға көшу – бір күнде жүзеге асатын технологиялық өзгеріс емес. Бұл педагогикалық мәдениеттің біртіндеп өзгеруі. Мұғалім АІ құралдарын алдымен тапсырма дайындау, саралау, кері байланыс және идея жинау сияқты қауіпсіз бағыттарда қолдана алады.

Кейін оқушылармен бірге АІ жауаптарын талдау, математикалық дәлелдерді салыстыру, модельдеу тапсырмаларын құру және деректермен жұмыс істеу бағыттарына көшуге болады.

Ең маңыздысы – әрбір технологиялық әрекет нақты математикалық оқу мақсатына қызмет етуі тиіс. Егер АІ қолдану оқушының ойлауын күшейтсе, тапсырманы түсінуге көмектессе, дербес кері байланыс берсе немесе мұғалімнің кәсіби шешімін нақтыласа, оның педагогикалық құндылығы бар.

Ал егер АІ тек тапсырманы автоматты түрде орындап, оқушының ойлау әрекетін қысқартса, онда технологияны қолдану мақсаты қайта қаралуы қажет.

Математикалық білім берудің интеллектуалды моделі технология мен педагогиканың тепе-теңдігін талап етеді. Болашақтың математика сабағы түгелдей жасанды интеллектке берілген автоматтандырылған орта емес, мұғалімнің кәсіби басшылығымен оқушының белсенді ойлауын қолдайтын бейімделген білім беру кеңістігі болуы тиіс.

Жасанды интеллекті математиканы оқытуға енгізу кезінде ең маңызды міндеттердің бірі – технологияны оқу мақсатына бағындыру. Егер мұғалім алдымен қандай цифрлық құрал қолданатынын ойлап, содан кейін ғана оған сәйкес тапсырма іздесе, технология сабақтың мазмұнын басқарып кетуі мүмкін. Сондықтан дұрыс бағыт керісінше болуы тиіс: алдымен оқу мақсаты анықталады, одан кейін сол мақсатқа жетуге көмектесетін АІ мүмкіндігі таңдалады. Мысалы, мақсат оқушылардың пропорционалдық тәуелділікті түсінуін дамыту болса, жасанды интеллект нақты өмірге негізделген әртүрлі есептер, салыстыру тапсырмалары және қате шешімдерді талдауға арналған мысалдар дайындауға көмектесе алады.

Интеллектуалды оқыту моделінде математикалық тапсырмалардың құрылымы да біртіндеп өзгереді. Дәстүрлі жаттығуларда көбіне бір ғана дұрыс жауап пен алдын ала белгілі шешу жолы беріледі. Ал интеллектуалды модельде бірнеше тәсілмен шешуге болатын, түсіндіруді, салыстыруды және дәлелдеуді қажет ететін тапсырмалар басым болуы тиіс. Бұл оқушының математикалық ойлауын ғана емес, таңдаған стратегиясын негіздеу қабілетін де дамытады.

Мысалы, 48×25 өрнегін есептеу кезінде бір оқушы баған түрінде көбейтуі мүмкін, екіншісі 25 санын 100-дің төрттен бірі ретінде қарастырады, үшіншісі $48 \times 100 : 4$ тәсілін қолданады. Мұғалім оқушылардан осы тәсілдерді салыстырып, қайсысы неге тиімді екенін түсіндіруді сұрай алады. Жасанды интеллект осындай баламалы шешімдерді генерациялап, оларды салыстыруға арналған сұрақтарды дайындауға көмектеседі.

Математикалық ойлаудың сапасы оқушының тек жауапты табуымен емес, шешімнің мәнін түсінуімен анықталады. Сондықтан АІ қолданылған сабақта да «неге?», «қалай?», «басқаша шығаруға бола ма?», «жауаптың дұрыстығын қалай тексеруге болады?» деген сұрақтар орталық орында қалуы қажет. Жасанды интеллект осы сұрақтарды көбейтіп, әр оқушының деңгейіне бейімдей алады.

Интеллектуалды оқыту моделінің маңызды құрамдас бөлігі – адаптивті тапсырмалар. Адаптивтілік оқушының жауабына қарай тапсырманың күрделілік деңгейін өзгертуге мүмкіндік береді. Егер оқушы бірнеше базалық есепті оңай орындаса, жүйе күрделі тапсырма ұсынады. Егер қате көбейсе, керісінше, қосымша түсіндіру немесе қарапайым деңгейге қайта оралу ұсынылады.

Мұндай тәсіл әр оқушының шамасына сәйкес жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Дәстүрлі сабақта кейбір оқушылар тапсырманы тым оңай деп қабылдауы, ал басқалары сол тапсырмада ұзақ кідіруі мүмкін. Адаптивті орта осы айырмашылықтарды азайтуға көмектеседі.

Бірақ адаптивтілік тек автоматты алгоритммен басқарылмауы тиіс. Кейде оқушы бір тапсырмада қате жібергенімен, оның себебі математикалық түсінбеушілік емес, асығыстық немесе назардың төмендеуі болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім сандық деректі педагогикалық бақылаумен толықтыруы керек.

Жасанды интеллект математикадағы визуализация мүмкіндіктерін де кеңейтеді. Күрделі немесе абстрактілі ұғымдарды график, схема, динамикалық модель және бірнеше визуалды көрініс арқылы түсіндіру оқушының түсінуін жеңілдетеді.

Мысалы, квадрат функциясының графикін түсіндіру кезінде тек формуланы талдау жеткіліксіз болуы мүмкін. Оқушылар коэффициенттердің өзгеруі графиктің пішініне қалай әсер ететінін динамикалық түрде көрсе, параболаның бағыты, төбесінің орны және созылуы туралы түсінік тереңдей түседі. АІ құралдары мұғалімге осындай визуализация идеяларын эзирлеуге және олардың түсіндірмесін қарапайым тілде құрастыруға көмектеседі.

Геометрияда да бұл мүмкіндік өте маңызды. Кеңістіктік денелерді әр қырынан қарау, олардың жазбасын көрсету, кесінділердің және бұрыштардың өзара орналасуын модельдеу оқушының кеңістіктік

ойлауын дамытады. Жасанды интеллект осындай модельдерге арналған сценарийлер немесе түсіндіру мәтіндерін ұсына алады.

Математиканы оқытуда мәтіндік есептер ерекше қиындық тудыратыны белгілі. Көптеген оқушы есептеу амалдарын орындағанымен, шартты математикалық модельге айналдыруда қиналады. Сондықтан жасанды интеллект бұл бағытта да қолдау көрсете алады.

Мысалы, AI бір есепті әртүрлі тілдік күрделілікпен қайта құрастыра алады. Бір нұсқада шарт қысқа және нақты беріледі, екінші нұсқада күнделікті өмірлік контекст қосылады, үшіншісінде артық ақпарат енгізіледі. Оқушы осы нұсқаларды салыстырып, қай дерек маңызды екенін анықтайды.

Мұндай жаттығулар математикалық сауаттылықпен қатар оқылым дағдыларын да дамытады. Оқушы мәтіндегі сандарды автоматты қолданудың орнына, олардың мағынасын түсінуге үйренеді.

Жасанды интеллект мәтіндік есептерді кері бағытта да қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, мұғалім дайын өрнекті береді, ал оқушы сол өрнекке сәйкес өмірлік есеп құрастырады. Кейін AI ұсынған нұсқамен салыстыруға болады.

Мұндай тапсырма оқушының математикалық модель мен шынайы жағдай арасындағы байланысты терең түсінуіне көмектеседі.

Математикалық функционалдық сауаттылықты дамытуда деректермен жұмыс ерекше мәнге ие. Қазіргі қоғамда адам күн сайын кестелер, диаграммалар, пайыздар, статистикалық көрсеткіштер және графиктермен кездеседі. Сондықтан мектеп математикасы осы ақпаратты түсіндіруге және сыни талдауға үйретуі тиіс.

Жасанды интеллект мұғалімге шынайы өмірге жақын деректер жиынтығын құрастыруға көмектесе алады. Мысалы, мектептегі кітапханаға келушілер саны, сыныптағы оқу уақыты, ауа температурасының өзгеруі немесе мектеп асханасындағы тағам сұранысы туралы деректер беріледі.

Оқушылар оларды кестеге түсіреді, диаграмма жасайды, ортақ заңдылықты табады және қорытынды шығарады. Кейін «Бұл деректер бойынша қандай шешім қабылдауға болады?» деген сұрақ қосылады.

Математикадағы интеллектуалды оқыту моделінің тағы бір ерекшелігі – қателерді оқытудың ресурсы ретінде пайдалану. Дәстүрлі сабақта қате көбіне түзетілуі тиіс нәтиже ретінде қарастырылады. Ал интеллектуалды модельде қате – оқушының ойлау логикасын түсінудің құралы.

Мысалы, мұғалім сабақта бірнеше қате шешімді көрсетіп, «қай қадамда логикалық қате бар?» деген сұрақ қояды. Оқушылар талқылап, өз дәлелдерін айтады. AI осындай қате шешімдердің сценарийін құрастырып бере алады.

Бұл әсіресе алгебрада пайдалы. Мысалы, өрнекті ықшамдауда таңба қателері, бөлшекті қысқартуда қате, теңсіздікті теріс санға көбейткенде белгісін өзгертпеу сияқты типтік қателерді талдауға болады.

Қате шешімді талдау оқушыны тек алгоритмді қолдануға емес, әр қадамның мәнін түсінуге үйретеді.

Жасанды интеллект диалогтық оқытуға да мүмкіндік береді. Оқушы AI-мен математикалық сұхбат жүргізіп, бір есеп бойынша бағыттаушы сұрақтар ала алады. Бірақ мұндай диалог педагог тарапынан алдын ала реттелуі тиіс.

Мысалы, мұғалім оқушыларға «AI-дан дайын жауап сұрама. Оның орнына сенің шешіміңдегі әлсіз қадамды көрсетуді сұра» деген ереже береді. Бұл технологияны тәуелділік құралы емес, өзіндік тексеру ортасына айналдырады.

Оқушының AI-ға дұрыс сұрақ қоя білуі де маңызды дағдыға айналады. Мысалы, «осы есепті шығарып бер» деген сұраудан гөрі «менің шешу жолымды тексер және қате болса, нақты қай қадамды қайта қарау керек екенін айт» деген сұрау оқушының дербес ойлауын сақтайды.

Мұндай жұмыс промпт құрастыру дағдысын ғана емес, математикалық рефлексияны да дамытады.

Интеллектуалды оқыту моделінде мұғалімнің кері байланысы бұрынғыдан да маңызды. Егер технология автоматты пікір ұсынса, мұғалім соны толықтырып, оқушының нақты оқу жағдайына сәйкес түсіндіруі қажет.

Мысалы, AI «тендеуде амал таңдау қатесі бар» деп көрсетуі мүмкін. Бірақ мұғалім «сен көбіне белгі ауысқан жерлерде қателесесің, сондықтан келесі есепте осы қадамды жеке тексер» деген нақты педагогикалық бағыт бере алады.

Бұл жерде адамдық кері байланыстың мотивациялық қызметі де маңызды. Оқушыға оның күшті жағы мен нақты даму нүктесін бірге көрсету қажет.

Жасанды интеллект математика сабағында дифференциацияны тереңдетуге көмектеседі. Бір тақырыптың өзінде тапсырманы бірнеше өлшем бойынша өзгертуге болады: есептеу күрделілігі, мәтін көлемі, деректер саны, модельдеу деңгейі, дәлелдеу қажеттілігі.

Мысалы, ықтималдық тақырыбында базалық деңгейде қарапайым оқиғаларды салыстыруға болады. Орта деңгейде ықтималдықты бөлшек арқылы көрсету ұсынылады. Жоғары деңгейде нақты жағдаятқа байланысты болжам жасау және негіздеу талап етіледі.

AI осы деңгейлердің тапсырмаларын жылдам құрастыра алады, бірақ мұғалім олардың шынайы саралау деңгейін тексеруі тиіс.

Саралаудың тағы бір түрі – қолдау деңгейі бойынша. Кейбір оқушыларға формула еске салу, басқаларына сызба, үшіншісіне жетекші сұрақ беріледі. Мақсат бәріне бірдей болғанымен, оған жету жолы әртүрлі болады.

Интеллектуалды модельде оқушының мотивациясы да маңызды. Егер AI тек бақылау, ұпай жинау және автоматты рейтинг құралы ретінде қолданылса, оқу сыртқы мотивацияға тәуелді болуы мүмкін. Сондықтан технологияның мақсаты оқушыны жарыстыру емес, оның жеке прогресін көрсету болуы тиіс.

Мысалы, «сыныпта нешінші орындасын?» деген көрсеткіштен гөрі «осы аптада мәтіндік есептер бойынша дәлдігің артты» деген жеке динамика пайдалырақ.

Бұл оқушының өз жетістігін сезінуіне мүмкіндік береді.

Математика сабағында AI көмегімен зерттеушілік тапсырмалар да ұйымдастыруға болады. Мысалы, «қай жағдайда тік төртбұрыштың ауданы ең үлкен болады?» деген зерттеу сұрағы беріледі. Оқушылар әртүрлі өлшемдермен тәжірибе жасап, кесте құрып, заңдылықты анықтайды.

AI зерттеу сұрақтарының нұсқаларын, бастапқы деректерді және тексеру тәсілдерін ұсына алады. Бірақ негізгі зерттеу әрекетін оқушы өзі орындауы керек.

Мұндай жұмыс математикалық интуицияны, болжам жасау және дәлелдеу қабілетін дамытады.

Жасанды интеллект оқушыларға жеке оқу материалдарын жасауға да көмектеседі. Мысалы, бір оқушы тақырыпты формула арқылы жақсы түсінеді, екіншісі қысқа алгоритм, үшіншісі мысал арқылы қабылдайды. Мұғалім AI көмегімен бір тақырыпқа арналған бірнеше түсіндіру форматын дайындай алады.

Бұл әсіресе қайталау мен қосымша қолдауда пайдалы.

Мысалы, «пайыз» тақырыбы үшін бір оқушыға үш қадамдық алгоритм, екіншісіне өмірлік мысал, үшіншісіне кестелік үлгі ұсынылады.

Осылайша оқу материалының формасы оқушының қабылдау ерекшелігіне бейімделеді.

Интеллектуалды оқытуда оқушының біліміндегі олқылықтарды ерте анықтау маңызды. Егер белгілі бір тақырыптағы қате негізінде алдыңғы білімнің жетіспеушілігі байқалса, сол негізге қайта оралу қажет.

Мысалы, бөлшектерді көбейтуде қиналған оқушының шын мәнінде көбейту кестесін немесе бөлшектің мағынасын толық меңгермегені анықталуы мүмкін. Жасанды интеллект диагностикалық сұрақтар арқылы мәселенің ықтимал көзін табуға көмектеседі.

Бірақ диагностика да мұғалімнің кәсіби қорытындысымен бекітілуі тиіс.

Математикалық білім беруде AI қолданудың күрделі мәселелерінің бірі – шамадан тыс тәуелділік. Егер оқушы кез келген есепті алдымен жасанды интеллектке беріп үйренсе, дербес ойлау дағдысы әлсіреуі мүмкін.

Сондықтан сабақта «AI-сыз кезеңдер» болуы қажет. Кей тапсырмалар тек өздігінен орындалады. Кейін ғана AI арқылы тексеру немесе салыстыруға рұқсат беріледі.

Мысалы, «алдымен есепті өзің шығар, шешу жолыңды жаз, содан кейін AI-дан балама тәсіл сұра» деген ереже тиімді болуы мүмкін.

Бұл AI-ді оқытуды алмастыратын емес, екінші кезеңдегі талдау құралына айналдырады.

Академиялық адалдық мәселесін шешу үшін бағалау тапсырмаларын да өзгерту қажет. Егер үй жұмысы тек стандартты есептерден тұрса, оқушы оларды AI-ға оңай орындата алады.

Сондықтан түсіндіру, дәлелдеу, ауызша қорғау, деректерді интерпретациялау және нақты сынып контексіне негізделген тапсырмалар көбейгені жөн.

Мысалы, оқушыға «сыныптағы сауалнама деректерін пайдаланып диаграмма құр және екі қорытынды жаса» деген тапсырма беріледі. Мұнда жай дайын жауапты көшіру жеткіліксіз.

Бағалау кезінде оқушыдан «осы шешімге қалай келдің?» деп сұрау да маңызды.

Математика сабағындағы интеллектуалды модель оқушыларды AI жауабын тексеруге үйретуі керек. Жасанды интеллект кейде математикалық тұрғыдан сенімді көрінетін, бірақ қате шешім береді.

Сондықтан «AI айтты – демек дұрыс» деген көзқарасты болдырмау қажет.

Оқушыларға тексерудің бірнеше тәсілін үйретуге болады: кері амал қолдану, шамамен бағалау, басқа әдіспен шығару, график немесе кесте арқылы салыстыру.

Мысалы, AI $49 \times 21 = 929$ деп жауап берсе, оқушы жуықтап $50 \times 20 = 1000$ екенін көріп, жауаптың күмәнді екенін байқай алады.

Осындай қарапайым бағалау стратегиялары математикалық сауаттылықты күшейтеді.

Интеллектуалды оқыту моделі оқу уақытын да тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Мұғалім қай тақырыпта сыныптың көп бөлігі қиналып тұрғанын деректерден көріп, келесі сабақта сол мәселені қайта қарастыра алады.

Ал жақсы меңгерілген тақырыптарға артық уақыт жұмсамауға болады.

Бұл оқу процесін икемді етеді.

Бірақ деректерге сүйену кезінде сандық көрсеткіштерді асыра бағаламау керек. Оқушының шығармашылық шешімі, талқылаудағы белсенділігі, түсіндіру сапасы және математикалық тілін қолдануы тек автоматты ұпаймен өлшенбейді.

Сондықтан мұғалімдік бақылау әрқашан маңызды болып қалады.

Жасанды интеллект математика пәні мұғалімінің кәсіби дамуына да мүмкіндік береді. Мұғалім күрделі тақырыпты түсіндірудің жаңа тәсілдерін, халықаралық есеп үлгілерін, зерттеушілік тапсырмаларды және саралау идеяларын AI көмегімен жинақтай алады.

Сонымен бірге ол өз сабағына рефлексия жасау үшін де пайдаланылуы мүмкін. Мысалы, «бұл тапсырма неге оқушыларға қиын болды?», «оны қандай үш тәсілмен жеңілдетуге болады?» деген сұрақтар кәсіби талдауға көмектеседі.

Алайда AI ұсынған әдістемелік кеңес те дайын ақиқат ретінде қабылданбауы тиіс. Мұғалім оны өзінің тәжірибесімен және нақты сынып жағдайымен салыстырады.

Интеллектуалды оқытуға көшу кезінде мектеп деңгейінде де әдістемелік мәдениет қажет. Педагогтер ортақ ережелерді, қауіпсіз AI пайдалану қағидаларын, бағалау мен академиялық адалдық талаптарын біріздендіргені дұрыс.

Бұл әсіресе оқушыларға әр пәнде қарама-қайшы талап қойылмауы үшін маңызды.

Математика пәні мұғалімдері өзара тиімді промпттар, бейімделген тапсырма үлгілері және AI жауаптарын тексеру тәсілдерімен тәжірибе алмаса алады.

Интеллектуалды оқыту моделі толық автоматтандырылған сабақ дегенді білдірмейді. Керісінше, мұнда мұғалімнің кәсіби шешімі, оқушының дербес ойлауы және технологиялық қолдау өзара теңгерімде болуы қажет.

Жасанды интеллект есеп құрастыра алады, бірақ қандай есептің нақты сыныпқа пайдалы екенін мұғалім анықтайды. AI түсіндіру ұсына алады, бірақ оқушының қай жерде түсінбегенін педагог байқайды. AI кері байланыс бере алады, бірақ оқушының мотивациясын және сенімін адамдық қарым-қатынас қалыптастырады.

Сондықтан дәстүрлі оқытудан интеллектуалды модельге көшу технологиялық құралдарды көбейту емес, педагогикалық логиканы өзгерту болып табылады. Бұл өзгерістің орталығында оқушының ойлау әрекеті, дербестігі, жеке оқу траекториясы және математикалық білімді өмірлік жағдаяттарда қолдана білу қабілеті тұруы тиіс.

Жасанды интеллектіні математикалық білім беруге тиімді енгізудің келесі маңызды бағыты – оқу үдерісін жеке траектория негізінде ұйымдастыру. Әрбір оқушының математикалық дайындығы, ойлау қарқыны, тапсырманы қабылдау тәсілі, қате жіберу сипаты және өздігінен жұмыс істеу деңгейі әртүрлі. Дәстүрлі сабақта мұғалім осы айырмашылықтарды ескеруге тырысқанымен, бір уақытта барлық оқушыға жекелендірілген қолдау көрсету қиын. Интеллектуалды оқыту моделі осы мәселені шешудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады.

Жеке оқу траекториясы оқушыға тек әртүрлі тапсырма беру дегенді білдірмейді. Оның мазмұнына бастапқы диагностиканы жүргізу, білімдегі олқылықтарды анықтау, оқу мақсатын нақтылау, қолдау деңгейін өзгерту, аралық нәтижені бақылау және келесі қадамды соған сәйкес жоспарлау кіреді. Жасанды интеллект осы кезеңдердің кейбірін автоматтандыруға немесе мұғалімнің талдау жұмысын жеңілдетуге көмектесе алады.

Мысалы, теңдеулер тақырыбы басталар алдында оқушыларға қысқа диагностикалық жұмыс беріледі. Бір оқушы арифметикалық амалдарды дұрыс орындайды, бірақ теңдіктің екі жағына бірдей амал қолдану қағидасын түсінбейді. Екінші оқушы таңбалармен жұмыс кезінде қателеседі. Үшінші оқушы базалық теңдеулерді толық меңгерген және күрделі есептерге дайын. Мұндай жағдайда барлығына бірдей жаттығу беру тиімсіз. AI көмегімен әр топқа немесе жеке оқушыға сәйкес тапсырмалар жүйесін дайындауға болады.

Интеллектуалды оқыту моделінің тағы бір маңызды ерекшелігі – оқу материалын микроқадамдарға бөлу мүмкіндігі. Кейбір күрделі математикалық тақырыптарды меңгеруде оқушылар бірден үлкен алгоритмді қабылдай алмайды. Сондықтан тапсырманы шағын логикалық кезеңдерге бөлу тиімді.

Мысалы, мәтіндік есепті шешу барысында бірінші қадамда тек белгілі және белгісіз шамаларды анықтау ұсынылады. Екінші қадамда олардың арасындағы байланысты көрсету керек. Үшінші қадамда математикалық өрнек немесе теңдеу құрылады. Төртінші қадамда есептеу орындалады. Бесінші қадамда жауаптың мағынасы тексеріледі.

Жасанды интеллект осындай кезеңдік тапсырмаларды автоматты түрде дайындауға мүмкіндік береді. Мұндай қолдау әсіресе есепті талдау дағдысы әлсіз оқушылар үшін пайдалы. Кейін оқушының дербестігі артқан сайын аралық қадамдар азайтылады.

Математикадағы интеллектуалды оқыту оқушының метатанымдық дағдыларын да дамытуға бағытталуы тиіс. Метатаным – адамның өзінің қалай ойлайтынын, қандай стратегия қолданғанын және қандай жерде қиналғанын түсіну қабілеті. Бұл математиканы терең меңгеруде өте маңызды.

Сабақ соңында оқушыға «қай тәсіл саған тиімді болды?», «қай қадамда қате жібердің?», «келесі есепте нені ескересің?», «жауабыңның дұрыстығын қалай тексердің?» деген сұрақтар беру пайдалы. AI осы рефлексия сұрақтарын тақырыпқа қарай бейімдей алады.

Мысалы, геометриялық есептен кейін оқушы «сызба жасау маған есептің шартын жақсы түсінуге көмектесті» деп қорытынды жасайды. Бұл ақпарат келесі сабақта да сол стратегияны саналы қолдануына ықпал етеді.

Жасанды интеллект математикалық тілдің дамуына да көмектесе алады. Көптеген оқушылар есепті дұрыс шығарғанымен, өз шешімін математикалық тілде түсіндіруде қиындық көреді. Сондықтан математикалық коммуникацияны дамыту маңызды.

AI көмегімен дәлелдеу мен түсіндіруге арналған сөйлем бастамаларын дайындауға болады: «Мен бұл амалдың дұрыс екенін ... арқылы түсіндіремін», «Бұл екі шама өзара байланысты, себебі...», «Графиктен мынадай қорытынды жасауға болады...», «Бұл тәсіл тиімді, өйткені...».

Мұндай тіректер бастапқы кезеңде пайдалы. Кейін оқушылар біртіндеп өз бетімен математикалық пайымдауды толық сөйлемдермен жеткізе бастайды.

Интеллектуалды оқыту моделінде математикалық тапсырмалардың өмірлік мазмұны ерекше мәнге ие. Оқушы математиканы тек абстрактілі пән ретінде емес, күнделікті шешім қабылдаудың құралы ретінде түсінуі керек.

Мысалы, «Отбасылық бюджет» тақырыбында оқушылар шартты кіріс пен шығын кестесін талдайды, қажетті және қосымша шығындарды бөледі, үнемдеу жолдарын ұсынады. Мұндай тапсырма пайыз, пропорция, арифметикалық амалдар және деректерді талдау дағдыларын біріктіреді.

Жасанды интеллект мұғалімге әртүрлі контекстегі шынайы есептерді жылдам құрастыруға көмектеседі: саяхат, экология, энергия үнемдеу, спорт, денсаулық, уақытты жоспарлау, сауда, көлік және мектеп өмірі.

Мысалы, «Мектепке күн панельдерін орнату» тақырыбында оқушылар энергия шығынын, панель санын және болжамды үнемді есептей алады. Осындай тапсырмалар математика мен STEM бағыттарының байланысын күшейтеді.

Жасанды интеллект көмегімен пәнаралық тапсырмалар да құрастыруға болады. Математика физика, информатика, география, биология және экономикамен байланысқанда функционалдық мазмұны артады.

Мысалы, географиямен интеграцияда карта масштабын пайдалану, биологияда популяция өсуін график арқылы талдау, физикада жылдамдық пен уақытқа байланысты есептер, информатикада алгоритм және статистикалық деректерді өңдеу қолданылуы мүмкін.

Мұндай жұмыстар оқушыға математиканың басқа ғылымдар үшін әмбебап тіл екенін түсінуге көмектеседі.

Интеллектуалды оқыту моделінің маңызды артықшылығы – оқушының зерттеушілік белсенділігін күшейту. Жасанды интеллект көптеген деректерді модельдеу және әртүрлі гипотезаларды тексеру үшін қолданылуы мүмкін.

Мысалы, оқушылар «периметрі бірдей тік төртбұрыштардың ауданы бірдей бола ма?» деген сұрақты зерттейді. Әртүрлі өлшемдер таңдап, кесте құрады, нәтижелерді салыстырады және заңдылықты анықтайды.

AI қосымша жағдайларды немесе деректер жиынтығын ұсына алады, бірақ қорытындыны оқушы өзі жасауы тиіс.

Тағы бір зерттеу тапсырмасы ретінде «санды екі санның қосындысы түрінде әртүрлі жолмен бергенде олардың көбейтіндісі қалай өзгереді?» деген сұрақ ұсынылуы мүмкін. Оқушылар бірнеше мысал арқылы заңдылықты байқап, кейін оны жалпылауға тырысады.

Осындай тапсырмалар алгоритмдік есептеуден жоғары деңгейлі математикалық ойлауға көшуге мүмкіндік береді.

Интеллектуалды оқыту моделінде мұғалім оқушыны AI-мен дұрыс әрекеттесуге де үйретуі қажет. Бұл жаңа цифрлық мәдениеттің бөлігі болып табылады. Оқушы жасанды интеллектті пайдалана отырып, әрқашан жауаптың дұрыстығын тексеруі керек.

Мысалы, оқушыға мынадай жұмыс алгоритмін қалыптастыруға болады: алдымен есепті өзің шеш; кейін AI ұсынған шешіммен салыстыр; айырмашылық болса, себебін анықта; соңында қай тәсілдің тиімді екенін түсіндір.

Бұл модель оқушының дербестігін сақтайды және технологияны өзін-өзі тексеру құралына айналдырады.

AI жауаптарына күмәнмен қарау да маңызды математикалық мәдениет болып табылады. Егер жасанды интеллект сенімді түрде қате жауап берсе, оқушы оны логикалық тұрғыдан талдап, дәлелмен теріске шығаруды үйренуі тиіс.

Мысалы, AI «кез келген үшбұрыштың екі бұрышының қосындысы 180° болады» деп қате тұжырым берсе, оқушы үшбұрыш бұрыштарының жалпы қосындысы 180° екенін пайдаланып, бұл мәлімдеменің неге дұрыс емес екенін түсіндіруі тиіс.

Мұндай жұмыс цифрлық және математикалық сыни ойлауды қатар дамытады.

Жасанды интеллект бағалау жүйесін де өзгерте алады. Дәстүрлі бақылауда мұғалім көбіне нәтиже мен ұпайға назар аударады. Интеллектуалды модельде оқу процесінің өзі маңызды дерекке айналады.

Оқушы қанша әрекет жасады, қандай қателерді қайталады, қай жерде қосымша көмек сұрады, қандай тәсілді таңдады – осылардың барлығы оның оқу траекториясын сипаттайды.

Бірақ автоматты бағалау жүйелерінің де шектеуі бар. Олар оқушының шығармашылық шешімін, ерекше стратегиясын немесе логикалық түсіндіруінің сапасын әрдайым дұрыс бағалай алмауы мүмкін. Сондықтан мұғалімнің кәсіби пікірі міндетті түрде сақталуы тиіс.

Математикадағы бағалау критерийлері де жаңа модельге сәйкес кеңеюі керек. Мысалы, «жауап дұрыс» деген критерийден бөлек «шешу тәсілін негіздейді», «деректерді дұрыс интерпретациялайды», «жауапты тексереді», «балама тәсілді салыстырады» деген өлшемдер қолданылуы мүмкін.

Бұл оқушыларға математиканың тек нәтижеден тұрмайтынын түсіндіреді.

Жасанды интеллектті қолдану кезінде оқушылардың дербес деректерін қорғау мәселесіне ерекше назар аудару қажет. Ашық жүйелерге оқушының толық аты-жөні, жеке оқу нәтижелері, бағалары немесе басқа құпия мәліметтері енгізілмеуі тиіс.

Мұғалім AI-мен жұмыс барысында дербестендірілмеген сипаттамаларды пайдаланғаны дұрыс. Мысалы, «8-сынып оқушыларының көпшілігі квадрат теңдеулерде таңба қатесін жиі жібереді» деген жалпы сипаттама жеткілікті.

Бұл қауіпсіздікпен қатар кәсіби этиканың да маңызды талабы.

Академиялық адалдық мәселесі интеллектуалды оқыту моделінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқушы AI көмегін қандай жағдайда пайдалануға болатынын нақты білуі керек.

Мысалы, идея алу, өз шешімін тексеру, түсіндірудің басқа жолын көру немесе қосымша тапсырма алу рұқсат етілуі мүмкін. Ал бағалау жұмысында дайын шешімді көшіру академиялық адалдықты бұзады.

Мұғалім осындай шекараларды алдын ала түсіндіріп, AI пайдалану мәдениетін қалыптастыруы қажет.

Сонымен қатар тапсырмалар да академиялық адалдықты қолдайтын форматқа өзгеруі тиіс. Мысалы, стандартты есептің орнына оқушыдан шешімін ауызша қорғау, өз мысалын құрастыру, қате шешімді талдау немесе нәтижені нақты деректермен байланыстыру сұралуы мүмкін.

Жасанды интеллект математика мұғалімінің уақытын тиімді пайдалануға да көмектеседі. Сараланған тапсырмалар, жұмыс парақтары, қысқа диагностикалық тесттер және кері байланыс үлгілерін әзірлеу педагогтен көп уақыт талап етеді. AI осы жұмыстың техникалық бөлігін жеңілдетеді алады.

Нәтижесінде мұғалім оқушылардың ойлауын бақылауға, күрделі сұрақтарды талқылауға, жеке кеңес беруге және сабақтың сапасын жетілдіруге көбірек уақыт бөле алады.

Бұл технологияның шынайы педагогикалық құндылығының бірі болып табылады.

Жасанды интеллектпен жұмыс істейтін мұғалімге жаңа кәсіби құзыреттер де қажет. Ол нақты промпт құрастыра білуі, AI жауабын бағалауы, математикалық қатені анықтауы, тапсырманы оқу мақсатына сәйкестендіруі және қауіпсіздік талаптарын сақтауы тиіс.

Сонымен қатар мұғалімнің дәстүрлі математикалық-әдістемелік білімі бұрынғыдан да маңызды болады. Себебі AI ұсынған ақпараттың дұрыстығын тек кәсіби дайындығы бар маман ғана сапалы бағалай алады.

Интеллектуалды оқытуға көшу педагогикалық қауымдастықтың бірлескен жұмысын талап етеді. Математика мұғалімдері тиімді AI қолдану тәжірибесін бөлісіп, сапалы промпттар, бейімделген тапсырмалар және бағалау үлгілерін ортақ әдістемелік қор ретінде жинақтай алады.

Мектеп деңгейінде AI қолданудың ортақ ережелері қалыптасуы да маңызды. Бұл оқушыларға әр мұғалімнің әртүрлі талап қоюын азайтып, бірізді цифрлық мәдениет қалыптастырады.

Математикалық білім беруде жасанды интеллектті енгізудің нәтижесін тек технологияның қолданылу жиілігімен бағалау дұрыс емес. Негізгі көрсеткіш – оқушының математикалық ойлауының сапасы.

Егер оқушы бұрын дайын алгоритмге тәуелді болса, кейін есептің шартын талдай бастаса; егер бұрын бір ғана тәсілді қолданса, кейін бірнеше шешімді салыстырса; егер бұрын жауабын тексермесе, кейін оны негіздеуге және дәлелдеуге үйренсе, бұл интеллектуалды оқытудың нақты нәтижесі болып табылады.

Сондықтан цифрлық трансформацияның мәні құралдар санында емес, оқу әрекетінің сапасында жатыр.

Жасанды интеллект математиканы оқытудағы адами қарым-қатынастың орнын баса алмайды. Оқушыны қиын тапсырмадан кейін қолдау, оның өзіне деген сенімін арттыру, қызығушылығын ояту және шығармашылық шешімін бағалау – мұғалімнің кәсіби және адамдық қызметі.

Интеллектуалды модельде осы қарым-қатынас технологиямен толықтырылады, бірақ алмастырылмайды.

Болашақ математика сабағында мұғалім тақта алдында тек түсіндіруші ролінде емес, оқу процесін жобалаушы, деректерді талдаушы, бағыттаушы және оқушының ойлау серіктесі ретінде көрінеді.

Ал оқушы дайын ережені орындаушы емес, мәселені зерттейтін, шешім іздейтін, AI нәтижесін тексеретін және өз білімін саналы түрде басқаратын белсенді тұлға айналады.

Қорытынды. Математикалық білім берудегі жасанды интеллект дәстүрлі оқытудан интеллектуалды оқыту моделіне көшудің маңызды факторларының бірі болып табылады. Оның көмегімен оқу материалын жекелендіруге, тапсырмаларды саралауға, қателерді талдауға, жедел кері байланыс беруге, жеке оқу траекториясын құруға және математикалық ойлауды қолдауға мүмкіндік бар.

Интеллектуалды оқыту моделі оқушыны бірдей қарқынмен білім алуға мәжбүрлейтін жүйеден оның жеке ерекшелігін ескеретін бейімделген ортаға көшуді көздейді. Мұнда оқушының тек соңғы жауабы емес, оның ойлау жолы, қате сипаты, стратегия таңдауы және рефлексиясы да маңызды болып саналады.

Жасанды интеллект математикалық тапсырмаларды генерациялау, визуализация жасау, деңгейлік жұмыстар дайындау, мәтіндік есептерді бейімдеу, диагностикалық тапсырмалар құру және зерттеушілік жұмыстарды ұйымдастыруда тиімді қолдау көрсете алады. Сонымен қатар ол функционалдық математикалық сауаттылықты дамытуға арналған өмірлік жағдаяттарды модельдеуге мүмкіндік береді.

Алайда AI-ді дайын жауап беруші құрал ретінде пайдалану оқушының дербес ойлауына кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан технология «шешімді орындаушы» емес, «ойлауға бағыттаушы» қызмет атқаруы тиіс. Оқушы алдымен есепті өзі шешіп, кейін AI арқылы тексеру, салыстыру немесе балама тәсіл іздеу стратегиясын меңгергені маңызды.

Жасанды интеллектіні тиімді қолдану мұғалімнің кәсіби рөлін төмендетпейді. Керісінше, мұғалімнің әдістемелік, цифрлық және аналитикалық құзыреттілігіне жаңа талаптар қояды. Мұғалім AI жасаған материалдың математикалық дұрыстығын, педагогикалық сапасын және нақты оқу мақсатына сәйкестігін тексеруі тиіс.

Интеллектуалды оқыту моделі академиялық адалдық, дербес деректерді қорғау және этикалық пайдалану қағидаларын да қамтуы қажет. Оқушылар жасанды интеллекттің мүмкіндіктерімен қатар оның шектеулерін түсініп, әрбір алынған жауапты тексеруді үйренуі керек.

Дәстүрлі оқытудан интеллектуалды модельге көшу технологиялық жаңарту ғана емес, педагогикалық ойлау жүйесінің өзгеруі болып табылады. Оның орталығында оқу процесін автоматтандыру емес, оқушының математикалық ойлауын, зерттеушілік белсенділігін, дербестігін және функционалдық сауаттылығын дамыту тұрады.

Осы тұрғыдан қарағанда жасанды интеллект математикалық білім берудің жаңа кезеңін қалыптастыратын маңызды құрал бола алады. Бірақ оның нәтижелілігі технологияның өзіне емес, мұғалімнің оны қандай мақсатпен, қандай әдіспен және қандай педагогикалық жауапкершілікпен қолданатынына байланысты. Адам мен жасанды интеллекттің үйлесімді серіктестігі ғана математиканы оқытуды шынайы интеллектуалды, бейімделген және тұлғаға бағытталған деңгейге көтере алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO, 2023.
2. UNESCO. *AI Competency Framework for Teachers*. Paris: UNESCO, 2024.
3. OECD. *Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. Paris: OECD Publishing, 2023.
4. OECD. *PISA 2022 Assessment and Analytical Framework*. Paris: OECD Publishing, 2023.
5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.
6. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. London: Pearson, 2016.
7. Selwyn N. *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Cambridge: Polity Press, 2019.
8. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback. *Review of Educational Research*. 2007. Vol. 77. No. 1. P. 81–112.
9. Polya G. *How to Solve It*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
10. Schoenfeld A. H. *Mathematical Problem Solving*. Orlando: Academic Press, 1985.
11. National Council of Teachers of Mathematics. *Principles to Actions: Ensuring Mathematical Success for All*. Reston: NCTM, 2014.
12. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Астана.
13. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Жалпы білім беретін мектептердегі білім беру процесін ұйымдастыру бойынша әдістемелік нұсқау хат. Астана.
14. Қараев Ж. А. Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясының педагогикалық негіздері. Алматы.
15. Бидайбеков Е. Ы. Білім беруді цифрландыру және ақпараттық технологияларды оқыту үдерісінде қолдану мәселелері. Алматы.

ВОЛЕЙБОЛ ӘДІСТЕРІ

Сарыбаев Байқоңыр Қуатұлы

Түркістан облысы Түлкібас ауданы

Әл-Фараби атындағы шағын жинақты жалпы білім беретін мектебінің

Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі

Аннотация. Волейбол – оқушылардың дене дайындығын, қимыл-қозғалыс үйлесімділігін, шапшаңдығын, ептілігін, күшін және төзімділігін дамытуға мүмкіндік беретін кең таралған спорттық ойындардың бірі. Волейболды оқыту барысында ойынның негізгі техникалық әдістерін дұрыс меңгерту маңызды орын алады. Себебі техникалық дайындық ойыншының алаңдағы әрекетінің сапасын, допты қабылдау мен беру дәлдігін, шабуылдау және қорғану мүмкіндігін айқындайды. Волейбол әдістерін жүйелі меңгерген оқушы ойын жағдайын дұрыс бағалап, қозғалысын тиімді ұйымдастырып, командалық әрекетке белсенді қатыса алады. Мақалада волейбол ойынының негізгі техникалық әдістері, оларды үйретудің педагогикалық ерекшеліктері, допты төменнен және жоғарыдан беру мен қабылдау, допты ойынға қосу, шабуылдау соққысы, тосқауыл қою, қорғаныс әрекеттері және қозғалыс тәсілдері қарастырылады. Сонымен қатар дене шынықтыру сабағында волейбол әдістерін оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес меңгерудің тиімді жолдары сипатталады. Волейбол техникасын оқытуда қарапайымнан күрделіге, белгіліден белгісізге қарай өту, қайталау, көрсету, түсіндіру, жаттығу және ойындық әдістерді өзара байланыстырудың маңызы айқындалады. Волейбол жаттығуларының оқушының денсаулығын нығайтуға, қимыл белсенділігін арттыруға, өзара көмек пен жауапкершілік сезімін қалыптастыруға ықпалы да қарастырылады.

Волейбол – қозғалыс белсенділігі жоғары, командалық өзара әрекетке негізделген спорт түрі. Ойын барысында әрбір ойыншыдан жылдам шешім қабылдау, кеңістікте дұрыс бағдарлау, доптың бағытын алдын ала болжау және қажетті техникалық әрекетті уақытында орындау талап етіледі. Сондықтан волейболды үйрету тек белгілі бір қимылды механикалық түрде қайталанумен шектелмеуі керек. Оқушы техникалық әдістің орындалу ретін ғана емес, оны қандай жағдайда және қандай мақсатпен қолдану керектігін де түсінуі қажет. Волейбол техникасы ойынның барлық кезеңдерімен тығыз байланысты. Допты қабылдау сапалы орындалмаса, оны дәл беру қиындайды; допты беру дұрыс орындалмаса, шабуыл ұйымдастыру мүмкіндігі төмендейді; шабуыл соққысы нәтижелі болмаса, қарсыласқа қысым жасау қиындайды. Ал қорғаныс әрекеттерінің әлсіздігі қарсыластың шабуылын тоқтатуға кедергі келтіреді. Осы себепті волейболдағы техникалық әдістерді бір-бірінен бөлек қарастырғанымен, оқыту үдерісінде оларды өзара байланыста меңгерту қажет.

Волейбол техникасының қалыптасуы ең алдымен ойыншының бастапқы қалпынан басталады. Ойыншы алаңда қозғалыс жасауға дайын күйде болуы тиіс. Аяқтар иық деңгейіне жуық орналасып, тізе сәл бүгілген, дене алға қарай аздап еңкейген, қолдар еркін жағдайда тұрады. Бұл қалып ойыншыға кез келген бағытта жылдам қозғалуына мүмкіндік береді. Бастапқы қалыптың дұрыс болуы допты қабылдау, беру, тосқауыл қою және қорғаныс әрекеттерін орындауға тікелей әсер етеді. Жаңадан үйреніп жүрген оқушылар бастапқы қалыпқа жеткілікті көңіл бөлмеуі мүмкін. Олар допқа жетуге тырысқанда тік тұрып қалады немесе аяқтарының қозғалысын дұрыс үйлестіре алмайды. Сондықтан мұғалім алғашқы сабақтардан бастап ойыншының дене қалпын бақылауы керек. Дұрыс бастапқы қалып бір қарағанда қарапайым көрінгенімен, ол волейболдағы барлық техникалық әрекеттің негізін құрайды.

Ойыншының алаңда қозғалу техникасы да маңызды. Волейболда доп ойыншыға әрдайым тура бағытта немесе ыңғайлы биіктікте келмейді. Сондықтан допқа уақытында жету үшін алға, артқа, оңға, солға қозғалу, жанымен орын ауыстыру және қысқа қашықтықта жылдам тоқтау дағдылары қалыптасуы қажет. Қозғалыс кезінде ойыншы допты бақылаудан шығармауы тиіс. Допқа қарай жүгіріп бара жатқанда денені шамадан тыс тік ұстау немесе аяқты айқастырып жіберу тепе-теңдікті бұзады. Осыған байланысты дене шынықтыру сабақтарында оқушыларға қысқа қашықтықтағы қозғалыс жаттығуларын жүйелі түрде орындату тиімді. Мысалы, мұғалім допты әртүрлі бағытқа лақтырып, оқушының сол допқа тез жетіп, бастапқы қалыпқа қайта оралуын ұйымдастыра алады. Мұндай жаттығулар бір мезгілде шапшаңдықты, реакция жылдамдығын және кеңістікті бағдарлау қабілетін дамытады.

Волейболдағы негізгі техникалық әдістердің бірі – допты төменнен қабылдау және төменнен беру. Бұл әдіс әсіресе қарсыластың шабуылынан немесе допты ойынға қосқаннан кейін келген допты қабылдау кезінде кеңінен қолданылады. Төменнен қабылдау кезінде ойыншы аяқтарын иық деңгейінде орналастырып, тізесін бүгіп, денесін сәл алға еңкейтеді. Екі қол біріктіріліп, білектердің ішкі бөлігі доппен жанасатын жазық алаң қалыптастырады. Допты қабылдаған кезде қолды қатты сермеуге болмайды. Негізгі қозғалыс аяқ пен дененің жұмысынан қамтамасыз етіледі. Доп білектің төменгі бөлігіне түскенде ойыншы аяқтарын біртіндеп жазып, допты қажетті бағытқа бағыттайды. Егер оқушы тек қолының көмегімен әрекет етсе, доптың бағытын бақылау қиындайды.

Төменнен қабылдаудың сапасы ойыншының допқа қатысты орналасуына да байланысты. Доп тым жақын немесе тым алыс болса, қолдың дұрыс орналасуы жеткіліксіз болады. Сондықтан оқушы доптың ұшу траекториясын бақылап, оның түсу нүктесіне алдын ала орын ауыстыруы керек. Бұл жерде аяқ жұмысының маңызы өте жоғары. Оқушы допты қабылдау кезінде денесін допқа бұрып, доптың астына орналасуға тырысуы қажет. Мұғалім бастапқы кезеңде допты оқушыға жеңіл траекториямен бағыттап, кейін біртіндеп жылдамдық пен күрделілікті арттыра алады.

Төменнен қабылдау әдісін үйретудің алғашқы кезеңінде допсыз орындалатын имитациялық жаттығулар тиімді. Оқушылар қолдарын біріктіріп, дұрыс бастапқы қалыпты қабылдайды, аяқпен және денемен қозғалысты қайталайды. Кейін жұппен жұмыс ұйымдастырылып, бір оқушы допты жеңіл лақтырады, екіншісі төменнен қабылдап қайтарады. Бұл жаттығуды орындау кезінде доптың биіктігін, қабылдау бағытын және оқушының дене қалпын бақылау қажет. Жаттығу біртіндеп күрделендіріліп, допты қозғалыста қабылдау, әртүрлі бағыттан келген допты қабылдау және бірнеше рет қатарынан қабылдау сияқты тапсырмаларға ауысады.

Допты жоғарыдан беру де волейболдың негізгі техникалық әдістерінің бірі болып табылады. Жоғарыдан беру көбінесе шабуылды ұйымдастыру кезінде қолданылады. Бұл әдіс ойыншыдан саусақтардың, білектің, шынтақтың және аяқтың өзара үйлесімді жұмысын талап етеді. Жоғарыдан беруде доп маңдай тұсының алдында қабылданады. Қол саусақтары доптың пішініне сәйкес ашылып, алақан допқа толық жабыспайды. Доппен жанасу саусақтардың ұшына жақын бөліктер арқылы жүзеге асады. Қозғалыс аяқтың, дененің және қолдың бірізді жұмысымен орындалады. Допты қажетті бағытқа беру үшін қолдар жоғары және алға қарай қозғалады.

Жоғарыдан беруді үйрету кезінде оқушылардың допты алақанымен ұстап қалмауына ерекше назар аудару қажет. Волейболда допты ұстап тұру немесе алып жүру ойын ережесіне қайшы келеді. Сондықтан оқушы доппен қысқа уақыт ішінде нақты және жұмсақ байланыс орнатуды үйренуі керек. Бастапқы кезде бұл әдіс оқушыларға күрделі болуы мүмкін. Саусақтардың дұрыс орналаспауы, допты тым төмен қабылдау, шынтақты шамадан тыс түсіру немесе аяқтың қозғалысын пайдаланбау қателердің пайда болуына әкеледі. Мұғалім мұндай қателерді бірден түзетіп, қозғалыстың дұрыс үлгісін бірнеше рет көрсетуі қажет.

Жоғарыдан беруді жетілдіру үшін қабырғаға доп беру, жұппен жоғарыдан беру, үш адамнан тұратын топта доп айналдыру және қозғалыста жоғарыдан беру жаттығулары қолданылады. Қабырғаға доп беру жаттығуы оқушыға доптың бағытын бақылауға мүмкіндік береді. Жұптық жаттығуда оқушылар бір-біріне белгілі қашықтықтан доп береді. Кейін арақашықтық өзгертіледі. Мұндай жаттығулар дәлдікті қалыптастырады. Үш адамнан тұратын жаттығуларда оқушылар кеңістікте орын ауыстыруды және серіктестердің әрекетін ескеруді үйренеді.

Волейболдағы маңызды әдістердің бірі – допты ойынға қосу. Допты ойынға қосу арқылы команда шабуыл әрекетін бастайды. Ойынға қосудың бірнеше түрі бар, олардың ішінде төменнен тура беру, төменнен жанынан беру және жоғарыдан беру сияқты әдістер жиі оқытылады. Мектеп жағдайында жаңадан үйренушілер үшін төменнен тура беру қолайлы болып саналады. Себебі оның орындалу құрылымы салыстырмалы түрде қарапайым және допты бақылау мүмкіндігі жоғары.

Төменнен тура беруді орындау кезінде ойыншы бір аяғын алға қойып, допты бір қолымен ұстайды. Екінші қол артқа қарай сермеліп, кейін алға қозғалады. Допты соғу қолдың қатты емес, бірақ нақты қозғалысы арқылы жүзеге асады. Допты соғу кезінде дене салмағы артқы аяқтан алдыңғы аяққа ауысады. Мұндай үйлесімді қозғалыс допқа қажетті бағыт пен ұшу жылдамдығын береді. Оқушылар көбінесе допты тек қолымен ұруға тырысады. Бұл жағдайда доптың ұшу бағыты тұрақсыз болады. Сондықтан мұғалім дене салмағының ауысуына және аяқтың жұмысына көңіл бөлуі керек.

Допты ойынға қосуды үйрету барысында алдымен қозғалыстың жеке элементтері меңгертіледі. Оқушы допты қалай ұстау керектігін, соғатын қолдың бағытын, аяқтың орналасуын және дене салмағының ауысуын үйренеді. Кейін барлық элементтер бір қозғалысқа біріктіріледі. Алғашқыда оқушылар допты тордан асыра алмауы мүмкін. Бұл жағдайда доптың ұшу қашықтығын бірден талап етпей, техникалық орындалу сапасына басымдық берген жөн. Техника дұрыс қалыптасқаннан кейін ғана допты тордың ар жағындағы белгіленген аймаққа бағыттау тапсырмасы беріледі.

Допты жоғарыдан ойынға қосу техникалық жағынан күрделірек. Бұл әдіс допқа үлкен жылдамдық пен бағыт беру мүмкіндігін арттырады. Жоғарыдан берудің негізгі ерекшелігі – допты жоғары лақтырып, белгілі бір биіктікте соғу. Оқушы доптың ұшуын дәл бағалап, денесін соғу нүктесіне сәйкес орналастыруы қажет. Мұндай әдісті үйрету үшін оқушының қол күшін, координациясын және доппен жұмыс тәжірибесін ескеру керек. Сондықтан мектеп оқушыларына оны бірден күрделі түрде үйретпей, қарапайым дайындық жаттығулары арқылы меңгерту тиімді.

Волейболдағы шабуыл соққысы ойынның белсенді шабуыл әрекеттерінің бірі болып саналады. Шабуыл соққысы қарсылас алаңына допты бағыттап, ұпай алуға мүмкіндік береді. Бұл әдісті орындау бірнеше қозғалыстың үйлесімінен тұрады: жүгіріп келу, серпілу, секіру, қолды сермеу, доппен жанасу және жерге дұрыс түсу. Әрбір кезең өзара байланысты. Жүгіріп келу дұрыс орындалмаса, секіру биіктігі төмендейді; секіру дұрыс болмаса, допты тиімді нүктеде соғу қиындайды.

Шабуыл соққысын үйрету кезінде оқушыға алдымен аяқ жұмысы түсіндіріледі. Оқушы допқа қарай бірнеше қадам жасап, соңғы қадамдарда денесін секіруге дайындайды. Серпілу кезінде аяқтар белсенді жұмыс істеп, қолдар жоғары қарай қозғалады. Секіру барысында соғатын қол артқа немесе жоғары қарай әкетіліп, кейін алға қарай жылдам қозғалады. Доппен жанасу мүмкіндігінше жоғары нүктеде орындалады. Қолдың білезік қозғалысы допқа бағыт беруге көмектеседі. Жерге түскенде екі аяққа бірдей немесе қауіпсіз түрде түсу маңызды. Қону техникасы жарақаттың алдын алудың негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Мектеп оқушыларымен шабуыл соққысын үйреткенде қауіпсіздік талаптарына ерекше назар аудару қажет. Оқушылар торға жақын жерде секіргенде бір-біріне кедергі келтірмеуі керек. Жерге түсу кезінде аяқтың дұрыс орналасуы сақталуы тиіс. Егер бірнеше оқушы қатарынан шабуыл соққысын орындаса, олардың арасындағы қашықтық жеткілікті болуы қажет. Мұғалім жаттығудың ұйымдастырылуын алдын ала жоспарлап, әр оқушының әрекетін бақылауы керек.

Шабуыл соққысын меңгерудің алғашқы кезеңінде допсыз имитациялық қозғалыстар орындалады. Оқушы жүгіріп келу мен секіру қозғалысын қайталайды. Кейін мұғалім немесе серіктесі допты белгілі бір биіктікте ұстап тұрады, ал оқушы допты қолымен соғу қозғалысын орындайды. Бұдан кейін лақтырылған допқа шабуыл соққысын орындауға көшуге болады. Соңғы кезеңде тор арқылы нақты шабуыл әрекеті орындалады. Осылайша күрделі қозғалыс біртіндеп қалыптасады.

Волейболдағы тағы бір маңызды техникалық әдіс – тосқауыл қою. Тосқауыл қарсыластың шабуыл соққысын тор маңында тоқтатуға немесе оның бағытын өзгертуге бағытталған. Тосқауыл қою кезінде ойыншы торға жақын орналасып, қарсыластың шабуылын бақылауы керек. Доптың бағыты мен шабуылшының қозғалысын бағалап, қажетті уақытта секіреді. Қолдар тордың үстіне көтеріліп, саусақтар ашық күйде орналасады. Тосқауыл қоюда уақытты дәл таңдау шешуші мәнге ие.

Оқушыларға тосқауыл қоюды үйрету барысында алдымен секіру техникасын қалыптастыру қажет. Оқушы орнында тұрып жоғары секіруді, кейін тор маңында секіруді үйренеді. Қолдың орналасуы мен дененің тұрақтылығы да қатар меңгертіледі. Жаңадан үйренушілерге бірден нақты шабуылға қарсы тосқауыл қою тапсырмасын беру дұрыс емес. Алдымен допсыз қозғалыс, кейін жеңіл лақтырылған допқа тосқауыл қою жаттығулары орындалады. Техника меңгерілген сайын қарсыластың нақты шабуыл әрекеті енгізіледі.

Қорғаныс техникасы волейболдағы ойын нәтижесіне тікелей ықпал етеді. Команда тек шабуыл жасау арқылы ғана жеңіске жете алмайды. Қарсыластың шабуылын қабылдап, допты ойын ішінде сақтап қалу да маңызды. Қорғаныста төменнен қабылдау, құлау, домалау, жылдам орын ауыстыру және доп бағытын болжау қабілеттері қолданылады. Мектеп жағдайында қауіпсіздікке байланысты құлау мен домалау жаттығулары біртіндеп және мұғалімнің бақылауымен орындалуы қажет.

Волейбол әдістерін меңгеру барысында оқушының дене дайындығы маңызды рөл атқарады. Шапшаңдық жеткіліксіз болса, допқа уақытында жету қиындайды. Күш деңгейі төмен болса, допты қажетті қашықтыққа бағыттау қиын болуы мүмкін. Икемділік пен үйлесімділік те техникалық әрекеттердің сапасына әсер етеді. Сондықтан волейбол сабағында тек техникалық жаттығулармен шектелмей, жалпы дене дайындығын жетілдіретін жаттығуларды да енгізу қажет. Қысқа қашықтыққа жүгіру, секіру, отырып-тұру, денені бұру, қол мен иық белдеуін дамыту жаттығулары волейбол техникасына дайындық ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Волейболды оқытудағы негізгі педагогикалық қағидалардың бірі – қарапайымнан күрделіге қарай өту. Оқушы бірден күрделі шабуыл немесе тосқауыл әрекетін толық меңгере алмайды. Сондықтан әрбір техникалық әдіс бірнеше қарапайым қозғалысқа бөлініп үйретіледі. Алдымен қозғалыстың теориялық түсіндірмесі беріледі, кейін мұғалім оның дұрыс орындалуын көрсетеді. Оқушы қозғалысты қайталап, мұғалімнің кері байланысы арқылы қателерін түзетеді. Осыдан кейін әдіс ойын жағдайына енгізіледі.

Техникалық әдістерді үйретуде көрсету әдісінің маңызы зор. Оқушы қозғалысты тек сөз арқылы түсінгеннен гөрі, оның нақты орындалуын көрген кезде жақсы қабылдайды. Мұғалім техникалық әдісті толық жылдамдықпен бір рет көрсетіп қана қоймай, қажет жағдайда оның негізгі кезеңдерін баяу түрде көрсетуі керек. Мысалы, төменнен қабылдауда қолдың бірігуі, дененің орналасуы және аяқтың қозғалысы жеке түсіндіріледі. Жоғарыдан беруде саусақтардың орналасуы мен қолдың қозғалысы көрсетіледі. Шабуыл соққысында жүгіріп келу, секіру және соғу кезеңдері бөлек қарастырылады.

Оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру де маңызды. Бір сыныптағы оқушылардың дене дайындығы, қозғалыс тәжірибесі және волейболға қызығушылығы бірдей болмайды. Кейбір оқушылар доппен жұмыс істеуді тез меңгерсе, басқаларына көбірек қайталау қажет болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім барлық оқушыға бірдей талап қойғанымен, жаттығудың күрделілігін олардың дайындық деңгейіне қарай реттей алады. Бұл оқушының өзіне деген сенімін арттырып, дене шынықтыру сабағына жағымды көзқарас қалыптастырады.

Волейбол әдістерін үйретуде жұптық және топтық жұмыстардың тәрбиелік маңызы да жоғары. Волейбол – жеке емес, командалық ойын. Оқушы өз әрекетінің команда нәтижесіне әсер ететінін түсінеді. Допты серіктесіне дәл беру, оның әрекетін қолдау, қателік жасаған жағдайда кінәламау және келесі әрекетке дайын болу командалық мәдениетті қалыптастырады. Ойын барысында оқушылар бір-бірімен сөйлесіп, допты кім қабылдайтынын анықтап, өзара әрекет етеді. Бұл коммуникативтік дағдылардың дамуына да әсер етеді.

Волейбол сабағында мұғалім оқушыларға тек техникалық әдістерді көрсетіп қана қоймай, ойын ережелерін де түсіндіруі керек. Ережені білу техникалық әрекетті дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. Оқушы торға қатысты талаптарды, алаң шекарасын, допты қабылдау және беру тәртібін, ойыншылардың орналасуын және ұпай есептеу тәртібін түсінуі қажет. Ереже мен техниканың байланысын түсінген оқушы ойын кезінде шешімді жылдамдықпен қабылдайды.

Волейбол әдістерін жетілдіруде қайталау негізгі орын алады. Қозғалыс дағдысы бір немесе бірнеше рет орындау арқылы қалыптаспайды. Техникалық әрекет бірнеше рет қайталанып, әртүрлі жағдайда қолданылғанда ғана тұрақты дағдыға айналады. Бірақ қайталау механикалық сипатта болмауы керек. Бір әдісті ұзақ уақыт бір ғана жағдайда қайталау оқушыны жалықтыруы мүмкін. Сондықтан жаттығулардың түрін өзгертіп, доптың бағытын, қашықтықты, қозғалыс жылдамдығын және тапсырма шарттарын біртіндеп өзгерткен жөн.

Мысалы, төменнен қабылдауды алдымен бір орында тұрып, кейін қозғалыста, одан соң белгіленген нысанаға бағыттап, соңында ойын жағдайында орындауға болады. Жоғарыдан беруді де осындай ретпен күрделендіруге болады. Бұл тәсіл оқушының техникалық дағдысын ғана емес, оны нақты ойын жағдайында қолдану қабілетін де дамытады.

Волейбол әдістерін оқытуда ойын әдісін пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Сабақтың белгілі бір бөлігінде техникалық жаттығулардан кейін шағын ойындар ұйымдастыру тиімді. Мысалы, екі команда допты мүмкіндігінше ұзақ уақыт алаңда ұстап тұруға тырысады. Бұл тапсырмада оқушылар допты қабылдау мен беруді қолданады. Басқа бір ойында команда допты белгіленген аймаққа бағыттауға тырысады. Мұндай тапсырмалар техникалық әдістерді ойындық жағдайда пайдалануға мүмкіндік береді.

Ойындық жаттығулардың тағы бір артықшылығы – оқушының шешім қабылдау қабілетін дамытуы. Қарапайым жаттығуда оқушы не істеу керектігін алдын ала біледі. Ал ойын кезінде доп әртүрлі бағытта келеді, серіктестердің орналасуы өзгереді және қарсылас әрекет етеді. Сондықтан оқушы техникалық әдісті тандап қана қоймай, оны орындау уақытын да анықтауы керек. Бұл волейболдағы тактикалық ойлаудың алғашқы элементтерін қалыптастырады.

Волейбол техникасын үйретуде қауіпсіздік ережелерін сақтау міндетті. Сабақ басталар алдында оқушылар спорттық киім мен аяқ киімнің талапқа сай екенін тексеруі қажет. Алаңның едені тайғақ болмауы, тордың дұрыс бекітілуі және спорттық құралдардың жарамды болуы маңызды. Жаттығу кезінде оқушылар бір-бірінің қозғалысына кедергі келтірмеуі керек. Секіру, қону, допқа қарай жылжу сияқты әрекеттерді орындағанда арақашықтық сақталуы тиіс. Әсіресе тор маңындағы жаттығулар кезінде оқушылардың бір-бірімен соқтығысуының алдын алу қажет.

Жарақаттың алдын алудың маңызды тәсілдерінің бірі – денені сабаққа дайындау. Жаттығудың басында жалпы қыздыру жаттығулары орындалады. Жүру, баяу жүгіру, қолды айналдыру, аяқ буындарын қыздыру, денені бұру және жеңіл секіру сияқты жаттығулар бұлшықеттерді негізгі жүктемеге дайындайды. Қыздыру жеткіліксіз болған жағдайда күрделі қозғалыстарды орындау қиын болуы мүмкін. Сондықтан волейбол сабағында қыздыру кезеңін қысқартпау керек.

Оқушының техникалық жетістігін бағалау кезінде тек нәтиже емес, қозғалыстың орындалу сапасы да ескерілуі тиіс. Мысалы, оқушы допты тордан өткізгенімен, әдісті дұрыс орындамауы мүмкін. Егер бағалау тек доптың нәтижесіне негізделсе, оқушы дұрыс емес қозғалысты әдетке айналдыруы ықтимал. Сондықтан мұғалім бастапқы кезеңде дене қалпын, қолдың орналасуын, аяқ жұмысын, доппен жанасу нүктесін және қозғалыстың үйлесімділігін бағалауы керек. Кейін дәлдік пен нәтижелілікке қойылатын талап күшейтіледі.

Волейбол әдістерін меңгеру оқушының дене қасиеттерін кешенді дамытуға мүмкіндік береді. Төменнен қабылдау мен жоғарыдан беру қол мен дене үйлесімділігін дамытады. Допты ойынға қосу күш пен дәлдікті талап етеді. Шабуыл соққысы жылдамдық, секіру қабілеті және күшті қажет етеді. Қорғаныс әрекеттері шапшаңдық пен реакция жылдамдығын дамытады. Ал ойынның өзі төзімділік пен психологиялық тұрақтылықты қалыптастырады.

Волейбол оқушының тек физикалық дамуына ғана емес, ерік-жігер сапаларына да әсер етеді. Ойын барысында жеңіске жету үшін табандылық таныту, қателіктен кейін қайта әрекет ету, команданың мүддесін жеке нәтижеден жоғары қою қажет. Допты жіберіп алған оқушы келесі допқа дайын болуы керек. Бұл жағдай оқушыға қателікті қалыпты оқу үдерісінің бір бөлігі ретінде қабылдауға көмектеседі. Мұғалім оқушыларды бір-бірін қолдауға және нәтижеге ғана емес, даму үдерісіне назар аударуға үйретуі қажет.

Волейбол техникасын оқыту ұзақ мерзімді және жүйелі үдеріс болғандықтан, әр сабақта алдыңғы материалмен байланыс сақталғаны жөн. Жаңа әдіс бұрын меңгерілген дағдыға сүйеніп енгізіледі. Мысалы, шабуыл соққысын үйрету алдында допты жоғарыдан берудің негізгі техникасы меңгерілуі қажет. Қорғаныс әрекеттерін үйретуде төменнен қабылдау дағдысы маңызды. Тосқауыл қою алдында секіру техникасы мен тор маңындағы қозғалыс қалыптастырылады. Осылайша волейбол техникасының барлық элементтері біртұтас жүйе ретінде дамиды.

Волейбол әдістерін меңгеру барысында мұғалімнің кәсіби шеберлігі ерекше маңызға ие. Мұғалім техникалық әрекетті өзі дұрыс көрсетуі, оқушының қателігін байқап, оның себебін түсіндіре алуы және түзету жолын ұсынуы қажет. Кері байланыс нақты әрі түсінікті болғаны жөн. «Дұрыс емес» деген жалпы

ескертудің орнына «қолдарыңды біріктірі», «тізеңді сәл бүк», «допты маңдай тұсында қабылда», «допқа қарай аяқпен орын ауыстыр» сияқты нақты нұсқаулар тиімдірек.

Оқушының жетістігін мадақтау да маңызды. Әсіресе техникалық әдісті алғаш үйреніп жүрген оқушылар бірнеше рет қателесуі мүмкін. Мұғалім тек қателерді көрсетіп қана қоймай, дұрыс орындалған әрекетті де атап өтуі керек. Бұл оқушының мотивациясын сақтайды. Дене шынықтыру сабағында психологиялық қолдау мен әдістемелік талаптың тең болуы оқыту нәтижесін арттырады.

Волейбол әдістерін тиімді меңгерген оқушы ойын барысында доптың бағытын бақылап, өз позициясын дұрыс тандап, серіктесіне көмектесіп, шабуыл мен қорғаныс арасындағы ауысуды жылдам орындай алады. Мұндай дағдылар бір сабақта қалыптаспайды. Олар жүйелі жаттығу, қайталау және ойын тәжірибесі арқылы дамиды. Сондықтан мектептегі волейбол сабақтарында техникалық дайындыққа тұрақты уақыт бөлу қажет.

Волейболды оқытуда қазіргі педагогикалық тәсілдерді де пайдалануға болады. Саралап оқыту арқылы оқушылардың дайындық деңгейіне сәйкес әртүрлі тапсырмалар беріледі. Қабілеті жоғары оқушыға күрделірек нысанаға дәл беру немесе қозғалыста доп қабылдау тапсырылса, бастапқы деңгейдегі оқушыға қарапайым қашықтықта доп қабылдау ұсынылады. Бұл әр оқушының өз деңгейінде нәтижеге жетуіне мүмкіндік береді. Біртіндеп барлық оқушылардың тапсырмалары күрделендіріліп, ортақ оқу мақсатына жақындайды.

Қорыта айтқанда, волейбол әдістерін меңгеру – оқушының дене дайындығын, техникалық шеберлігін, кеңістіктік бағдарлауын және командалық әрекетін дамытуға бағытталған кешенді педагогикалық үдеріс. Волейболдың негізгі техникалық элементтерін дұрыс үйрету үшін қозғалыстың құрылымын түсіндіру, көрсету, қайталау, түзету және ойын жағдайында қолдану кезеңдері өзара сабақтас жүргізілуі қажет. Допты төменнен қабылдау, жоғарыдан беру, допты ойынға қосу, шабуыл соққысы, тосқауыл қою және қорғаныс әрекеттері біртіндеп меңгертілгенде ғана оқушының ойын техникасы тұрақты қалыптасады.

Бұл мақалада волейбол техникасының негізгі элементтеріне, оларды оқыту ерекшеліктеріне және дене шынықтыру сабағында тиімді қолдану жолдарына жалпы сипаттама берілді. Келесі бөлікте волейбол әдістерін үйретудің практикалық жаттығулары, оқушылардың техникалық қателерін түзету жолдары, сабақта қолданылатын тиімді әдістер мен ойындық тапсырмалар кеңірек қарастырылады.

Волейбол әдістерін нәтижелі меңгертуде жаттығуларды дұрыс тандау және оларды белгілі бір реттілікпен ұйымдастыру маңызды. Әрбір техникалық әдіс оқушыға бірден толық ойын жағдайында ұсынылмай, алдымен қарапайым қозғалыстардан басталып, кейін біртіндеп күрделендірілуі керек. Мұндай жүйелілік оқушының қозғалыс дағдысын сенімді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әсіресе мектеп оқушыларымен жұмыс жасағанда жаттығулардың түсінікті, қауіпсіз және жас ерекшелігіне сәйкес болуы талап етіледі. Мұғалім әр жаттығудың мақсатын алдын ала анықтап, оның қандай техникалық элементті жетілдіретінін түсіндіруі қажет. Бұл оқушының жаттығуды саналы орындауына жағдай жасайды.

Допты төменнен қабылдауды жетілдіру үшін әртүрлі жаттығуларды қолдануға болады. Алғашқы жаттығулардың бірі – допсыз бастапқы қалыпты қайталау. Оқушылар аяқтарын дұрыс орналастырып, тізелерін сәл бүгіп, денелерін алға қарай еңкейтеді және қолдарын төменнен қабылдауға дайын күйге келтіреді. Бұл жаттығу бірнеше рет орындалып, мұғалім оқушылардың дене қалпын бақылайды. Кейін екі қолды біріктіру және денені жоғары қарай көтеру қозғалысы қосылады. Мұндай қарапайым жаттығулар оқушының негізгі қозғалыс құрылымын түсінуіне көмектеседі.

Келесі кезеңде оқушылар допты өздері жоғары қарай лақтырып, төменнен қабылдап көреді. Допты алдымен төмен биіктікке лақтырып, кейін биіктікті біртіндеп арттыруға болады. Бұл жаттығудың артықшылығы – оқушы доптың қозғалысын өзі бақылайды және қабылдау сәтін алдын ала болжай алады. Одан кейін жұппен жұмыс ұйымдастырылады. Бір оқушы допты серіктесіне жеңіл лақтырады, екіншісі допты төменнен қабылдап, қайтарады. Біраз уақыттан кейін допты лақтырудың бағыты өзгертіледі. Осылайша оқушы бір ғана нүктеде тұрып қалмай, допқа қарай қозғалып қабылдауды үйренеді.

Төменнен қабылдаудың дәлдігін дамыту үшін нысанаға бағытталған жаттығулар тиімді. Алаңның белгілі бір бөлігіне шеңбер немесе белгі қойылып, оқушы допты сол аймаққа бағыттауға тырысады. Мұндай тапсырма оқушының доптың бағытын бақылауына және қабылдау күшін реттеуіне мүмкіндік береді. Нысанаға дәл түскен әрбір әрекет оқушыға техниканың маңызын түсінуге көмектеседі. Кейін нысана қашықтығын өзгертуге немесе қозғалыста қабылдауды енгізуге болады.

Жоғарыдан беру әдісін үйретуде де қарапайым жаттығулардан бастау қажет. Оқушы алдымен допсыз саусақтардың дұрыс орналасуын қайталайды. Саусақтар шамадан тыс керіліп немесе тым қысылып қалмауы керек. Қолдар маңдай тұсында орналасып, шынтақтар екі жаққа сәл бағытталады. Мұғалім оқушының алақанымен допты ұстап қалмауын қадағалайды. Кейін оқушы допты маңдайының үстінен бірнеше сантиметр биіктікке лақтырып, қайтадан саусақтарымен жоғары қарай бағыттайды. Бұл жаттығу доппен жанасу сезімін қалыптастыруға көмектеседі.

Жоғарыдан беруді жетілдірудің тиімді жолдарының бірі – қабырғаға беру. Оқушы қабырғадан белгілі бір қашықтықта тұрып, допты жоғарыдан қабырғаға бағыттайды және қайтып келген допты қайта береді. Алдымен доп төмен биіктікте бағытталса, кейін оны біртіндеп жоғары көтеруге болады. Мұнда оқушы доптың бағытын бақылап, қажетті жағдайда денесін орын ауыстыру арқылы реттеуді үйренеді. Қабырғаға

беру жаттығуын жеке орындауға болатындықтан, оқушылардың барлығын бір уақытта белсенді жұмысқа тартуға мүмкіндік береді.

Жұптық жаттығуларда оқушылар бір-біріне жоғарыдан доп береді. Мұғалім бастапқыда олардың арақашықтығын қысқа етіп белгілейді. Техника тұрақталғаннан кейін арақашықтық ұлғайтылады. Кейін оқушылар бір-біріне допты әртүрлі биіктікте және әртүрлі бағытта бере бастайды. Мұндай жаттығуларда тек қолдың қозғалысы емес, аяқтың жұмысы да маңызды. Оқушы доптың астына уақытында орналасып, денесін дұрыс бағыттауы қажет.

Волейболдағы техникалық дайындықты дамытуда қозғалыста доп қабылдау мен беру ерекше орын алады. Нақты ойын кезінде ойыншы бір орында тұрмайды. Сондықтан оқушы допты қабылдап немесе бергеннен кейін бірден келесі позицияға ауысуды үйренуі керек. Мысалы, үш оқушыдан тұратын топта бірінші ойыншы допты екіншісіне береді, екінші ойыншы үшіншіге бағыттайды, ал өзі басқа орынға қозғалады. Бұл жаттығу доппен жұмыс істеумен қатар кеңістіктік бағдарлауды және командалық әрекетті дамытады.

Допты ойынға қосуды жетілдіру үшін алдымен доптың ұшу бағытына көңіл бөлінеді. Оқушы допты тордан асыруға ғана емес, белгілі бір аймаққа бағыттауға үйренуі керек. Алаңның бірнеше аймағына нысаналар қойылып, мұғалім белгілі бір аймақты атайды. Оқушы допты сол жерге бағыттауға тырысады. Бұл жаттығу ойын кезінде қарсыластың әлсіз аймағын пайдалануға қажетті бастапқы дағдыны қалыптастырады.

Төменнен доп беруді жетілдіру кезінде допты соғу күшін реттеу маңызды. Оқушы допты тым қатты соқса, оның бағытын бақылау қиындайды. Әлсіз соққы кезінде доп торға жетпеуі мүмкін. Сондықтан жаттығулар кезінде әртүрлі қашықтықтағы нысаналар пайдаланылады. Жақын нысанаға допты жұмсағырақ, ал алысырақ нысанаға күштілеу бағыттау арқылы оқушы өз күшін реттеуді үйренеді.

Жоғарыдан допты ойынға қосу әдісін меңгеру кезінде допты дұрыс лақтыру ерекше маңызды. Доп бір жаққа ауытқып кетсе, ойыншының денесі де дұрыс соғу нүктесіне орналаспауы мүмкін. Сондықтан оқушы допты әр жолы шамамен бірдей биіктікке және бір нүктеге лақтыруға дағдылануы қажет. Бұл үшін допты лақтыруды жеке жаттықтыруға болады. Оқушы допты белгілі бір биіктікке лақтырып, ұстап алады. Кейін сол қозғалысқа соғу элементі қосылады.

Шабуыл соққысын оқытуда жүгіріп келу қадамына ерекше көңіл бөлінеді. Оқушы допқа асығыс жүгіріп келмей, оның ұшу траекториясын бақылауы керек. Соңғы қадамдар секіруге дайындық қызметін атқарады. Секіру кезінде дененің тепе-теңдігін сақтау, қолды тиімді пайдалану және доппен жоғары нүктеде жанасу маңызды. Бастапқы кезеңде шабуыл соққысын допсыз орындау оқушыға қозғалыстың ретін түсінуге мүмкіндік береді.

Шабуыл соққысын үйретудің тағы бір тәсілі – допты мұғалімнің немесе серіктестің қолында ұстап тұру. Оқушы секіріп барып, допқа дұрыс қол қозғалысын жасайды. Бұл жағдайда оқушы доптың ұшу бағытына алаңдамай, қолдың жұмысын меңгереді. Кейін допты жеңіл лақтырып беру арқылы нақты соғу әрекетіне көшуге болады. Соңғы кезеңде допты жоғарыдан беру мен шабуыл соққысын бірізді орындау енгізіледі.

Шабуыл соққысының нәтижелілігі тек күшке байланысты емес. Допты қарсыластың бос аймағына бағыттау, соққы бұрышын өзгерту және жағдайға қарай жұмсақ немесе қатты соғу да маңызды. Сондықтан жоғары деңгейге өткен оқушыларға тек күшті соғуды емес, бағытталған соққыны үйреткен дұрыс. Мысалы, алаңның оң, сол және орта бөліктеріне кезекпен соққы бағыттау тапсырмасы беріледі. Бұл оқушының техникалық және тактикалық ойлауын қатар дамытады.

Тосқауыл қою әдісін үйрету кезінде ойыншының торға қатысты орналасуы маңызды. Оқушы тордан шамадан тыс алыста тұрса, тосқауыл қою кезінде допқа жету қиындайды. Ал торға тым жақын орналасса, қону кезінде қауіпсіздік мәселесі туындауы мүмкін. Сондықтан мұғалім тор маңындағы дұрыс қашықтықты түсіндіріп, оқушыларға оны тәжірибе арқылы сезінуге мүмкіндік береді. Тосқауыл қоюдың бастапқы жаттығулары допсыз орындалғаны жөн.

Тосқауыл кезінде қолдың қозғалысы да маңызды. Қолдар жоғары көтеріліп, саусақтар ашық орналасады. Оқушы қолдарын жай ғана жоғары көтеріп қоймай, қарсыластың шабуыл бағытын жабатындай орналастыруы қажет. Бірақ мектеп оқушыларымен жұмыс кезінде торға қолды шамадан тыс өткізуге байланысты қауіпсіздік мәселелері түсіндіріледі. Оқушылар бір-біріне кедергі келтірмей, белгіленген тәртіппен секіруі керек.

Қорғаныс техникасын жетілдіруде реакция жылдамдығын дамытуға арналған жаттығулар пайдалы. Мұғалім допты әртүрлі бағытқа лақтырады, ал оқушы допқа қарай жылдам орын ауыстырып, оны төменнен қабылдайды. Кейін екі немесе үш доп қолданылып, оқушының назарын бірнеше бағытқа бөлуге болады. Мұндай жаттығуларды оқушылардың дайындығына қарай ұйымдастырған жөн. Негізгі мақсат – оқушының доптың бағытын тез анықтап, денесін қажетті қалыпқа келтіруі.

Қорғаныста құлау техникасын үйрету кезінде қауіпсіздікке басымдық беріледі. Оқушы алдымен тепе-теңдікті сақтай отырып төмен түсуге, кейін жұмсақ қонуға үйренеді. Жаттығу спорттық төсеніштерде орындалса тиімді. Құлау техникасы дұрыс қалыптаспаған оқушыны бірден жылдам допқа лақтыруға болмайды. Алдымен қозғалыстың қауіпсіз үлгісі меңгертіледі. Бұл жарақаттың алдын алуға көмектеседі.

Волейболда барлық техникалық әдістер бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, кешенді жаттығуларды қолдану маңызды. Мысалы, оқушы допты төменнен қабылдап, серіктесіне жоғарыдан береді, серіктесі шабуылға дайындалады. Бұл қарапайым комбинацияның өзі бірнеше техникалық әдісті бірізді қолдануды талап етеді. Мұндай жаттығулар оқушыға жеке қозғалысты емес, оның ойын ішіндегі қызметін түсінуге мүмкіндік береді.

Үш ойыншыдан тұратын қарапайым комбинацияда бірінші ойыншы допты қабылдайды, екінші ойыншы допты жоғарыдан береді, үшінші ойыншы шабуыл әрекетін орындайды. Әр әрекеттен кейін ойыншылар орындарын ауыстырады. Бұл әдіс барлық оқушының әртүрлі рөлді орындауына мүмкіндік береді. Сонымен бірге ойыншылардың бір-бірін түсінуі және допқа уақытында шығуы дамиды.

Төрт немесе алты ойыншыдан тұратын топтық жаттығуларда тактикалық элементтер көбірек енгізіледі. Оқушылар алаңдағы позицияларын сақтап, доптың бағытына қарай орын ауыстырады. Мұнда мұғалім ойыншылардың бір аймаққа жиналып қалмауын, бос аймақтарды жабуын және доп қабылдағаннан кейін келесі әрекетке дайындалуын бақылайды.

Волейбол әдістерін оқытуда жиі кездесетін қателердің бірі – төменнен қабылдау кезінде қолды шынтақтан бүгу. Бұл доптың бағытын тұрақсыз етеді. Оқушы қолдарын бір жазықтықта ұстап, доппен білектің қажетті бөлігі арқылы жанасуы керек. Тағы бір қате – допқа жету үшін аяқпен қозғалмай, қолды соза беру. Бұл жағдайда ойыншының дене тепе-теңдігі бұзылады. Сондықтан «допқа қолмен емес, алдымен аяқпен жақындау» қағидасын қалыптастыру маңызды.

Жоғарыдан беру кезінде жиі кездесетін қате – допты алақанмен ұстау. Кейбір оқушылар допты екі қолымен ұстап алғандай әрекет жасайды. Мұғалім доппен жанасудың қысқа әрі серпімді болуы керектігін түсіндіреді. Екінші қате – допты маңдайдың тым артқы немесе тым төменгі тұсында қабылдау. Дұрыс жағдайда доп ойыншының маңдайының алдында орналасуы керек. Үшінші қате – тек қолмен жұмыс істеу. Аяқ пен дененің қозғалысы да допты бағыттауға қатысуы тиіс.

Допты ойынға қосу кезінде оқушылардың допты торға бағыттай алмауы жиі байқалады. Бұл допты соғу нүктесінің және қол қозғалысының дұрыс болмауынан туындайды. Мұғалім допты соғатын қолдың бағытын бақылап, дене салмағының бір аяқтан екінші аяққа ауысуын түсіндіреді. Сонымен қатар оқушының допты тым төмен немесе тым жоғары лақтырмауы маңызды.

Шабуыл соққысында жиі кездесетін қателердің бірі – секіру уақытын дұрыс таңдамау. Оқушы допқа тым ерте немесе тым кеш секірсе, допты жоғары нүктеде соға алмайды. Бұл қателікті түзету үшін допсыз секіру және ұстап тұрған допқа соғу жаттығулары қайталанады. Кейін доптың жылдамдығы біртіндеп арттырылады. Екінші қате – секіру кезінде қолды дұрыс пайдаланбау. Үшінші қате – жерге түскенде тізені қатты бекітіп қою. Қауіпсіз кону үшін аяқтарды жұмсақ бүгіп, дене салмағын дұрыс бөлу қажет.

Тосқауыл қою кезінде оқушылар көбінесе қарсыластың әрекетін емес, допты ғана бақылайды. Шын мәнінде тосқауыл қою кезінде шабуылшының дене бағытын, қол қозғалысын және доптың ықтимал ұшу бағытын бірге бақылау қажет. Бұл дағды тәжірибе арқылы қалыптасады. Мұғалім алдымен баяу шабуыл әрекетін көрсетіп, кейін жылдамдықты арттыра алады.

Волейбол техникасын жетілдіру үшін станциялық жаттығу әдісін де пайдалануға болады. Спорт залында бірнеше жаттығу аймағы ұйымдастырылады. Бір аймақта оқушылар төменнен қабылдауды, екіншісінде жоғарыдан беруді, үшіншісінде допты ойынға қосуды, келесі аймақта қозғалыс пен шапшаңдық жаттығуларын орындайды. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін топтар орындарын ауыстырады. Бұл әдіс оқушылардың сабақ бойы белсенді болуына мүмкіндік береді және уақытты тиімді пайдалануға көмектеседі.

Станциялық әдістің артықшылығы – бір сабақта бірнеше техникалық дағдыны қатар дамытуға мүмкіндік беруі. Сонымен бірге оқушылар шағын топтарда жұмыс істегендіктен, доппен жұмыс жасау саны артады. Әдеттегі бүкіл сыныптық жаттығуда бір оқушы доппен әрекет жасап жатқанда басқалары күтіп тұруы мүмкін. Станциялық ұйымдастыру бұл мәселені азайтады. Әр топқа нақты тапсырма беріліп, мұғалім бір станциядан екіншісіне ауысып, техникалық кеңес береді.

Волейбол сабағында жарыс элементтерін енгізу де оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мысалы, белгілі бір уақыт ішінде кім нысанаға көп рет дәл доп бере алады деген жарыс ұйымдастыруға болады. Бірақ жарыс тек жеңімпазды анықтауға бағытталмай, техникалық сапаны да ескеруі тиіс. Оқушылардың бір-бірін кемсітуіне немесе сәтсіздікке байланысты жағымсыз эмоция қалыптастыруына жол бермеу қажет.

Топтық жарыстарда командалық нәтижеге басымдық беру оқушылардың өзара көмек көрсетуін дамытады. Мысалы, командаға белгілі бір санға дейін допты жерге түсірмей беру тапсырмасы қойылады. Бұл жерде жеке ойыншының шеберлігімен қатар барлық ойыншының бір-бірін сақтандыруы маңызды. Допты қабылдай алмаған оқушыға серіктесі көмектеседі. Мұндай тапсырмалар командалық жауапкершілікті қалыптастырады.

Волейбол әдістерін оқыту барысында психологиялық дайындық та ескерілуі керек. Оқушы көпшілік алдында қателесуден қорқуы мүмкін. Әсіресе жаңа техникалық әдісті орындау кезінде сенімсіздік байқалады. Мұғалім қателікті жазалау немесе мазақ ету арқылы емес, оны түзетуге бағытталған кері байланыс арқылы қарастыруы қажет. Оқушы өз қатесін талдап, келесі әрекетте оны түзетуге мүмкіндік алуы керек.

Волейболдағы ойын жағдайы жылдам өзгертіндіктен, оқушының назарын тұрақты ұстау қабілеті маңызды. Доп бір сәтте басқа бағытқа ауысуы мүмкін. Сондықтан жаттығуларда оқушыларды үнемі допка және ойын жағдайына назар аударуға үйрету қажет. Мысалы, допсыз қозғалыс кезінде мұғалімнің белгісі бойынша бағытты өзгерту, доптың түсіне немесе нөміріне байланысты әрекет жасау сияқты жаттығулар реакция мен зейінді дамытады.

Волейбол техникасын оқытуда теориялық түсіндіруді тым ұзақ жүргізу оқушының қозғалыс белсенділігін төмендетуі мүмкін. Сондықтан мұғалімнің түсіндіруі қысқа, нақты және әрекетке бағытталған болғаны дұрыс. Негізгі техникалық үш-төрт белгі айтылып, бірден жаттығуға көшу тиімді. Қажет болған жағдайда жаттығу барысында қосымша түсіндіру беріледі. Бұл дене шынықтыру сабағының қозғалыстық сипатын сақтайды.

Оқыту барысында цифрлық технологияларды да қосымша құрал ретінде пайдалануға болады. Мысалы, техникалық әдістің дұрыс орындалуын көрсететін қысқа бейнематериалдар оқушыларға қозғалыстың құрылымын визуалды түрде түсінуге көмектеседі. Мұндай материалдарды сабақтың негізгі бөлігін алмастыру үшін емес, түсіндіруді толықтыру үшін қолданған дұрыс. Мұғалім бейнематериалдан кейін оқушыларға нақты қандай қозғалыстарға назар аудару керектігін айтып, практикалық орындауға көшеді.

Волейбол әдістерін бағалау үшін бақылау тапсырмаларын жүйелі қолдануға болады. Оқушы белгілі бір қашықтықтан допты төменнен қабылдап, нысанаға бағыттады. Жоғарыдан беруде белгілі мөлшерде дәл пас орындау ұсынылады. Допты ойынға қосуда белгіленген аймаққа бірнеше рет дәл бағыттау бағаланады. Мұндай тапсырмалар оқушының ілгерілеуін анықтауға мүмкіндік береді.

Бағалау барысында оқушының бастапқы нәтижесі мен кейінгі нәтижесін салыстыру маңызды. Кейбір оқушылар бастапқыда жоғары нәтиже көрсетпеуі мүмкін, бірақ жүйелі жаттығу арқылы айтарлықтай алға жылжиды. Сондықтан тек абсолюттік көрсеткішке емес, жеке прогреске де назар аудару оқушының оқу мотивациясын арттырады.

Волейбол техникасын меңгерудің нәтижесі оқушының ойын барысында бірнеше әдісті бірізді қолдануынан көрінеді. Егер оқушы допты қабылдағаннан кейін оны серіктесіне дәл бағыттап, келесі әрекетке орын ауыстыра алса, техникалық дағдының белгілі деңгейде қалыптасқаны байқалады. Ал техникалық әдістерді жеке-жеке орындау мен ойын жағдайында қолдану арасында айырмашылық бар. Сондықтан сабақтың соңғы кезеңдерінде ойынға жақындатылған жаттығулардың үлесін арттыру қажет.

Командалық волейболда әр ойыншының өз міндеті бар. Бірақ мектеп деңгейінде оқушыларды бір ғана рөлге бекітіп қою міндетті емес. Керісінше, олар әртүрлі позицияда ойнап, әртүрлі техникалық әдістерді қолдануы керек. Бұл олардың жан-жақты дайындығын арттырады. Әсіресе оқушылардың доп қабылдау, беру, шабуылдау және қорғану әрекеттерін кезекпен орындауы маңызды.

Волейбол әдістерін оқыту арқылы оқушылардың әлеуметтік дағдылары да қалыптасады. Командалық ойын кезінде өзара сенім, жауапкершілік, тәртіп, қарым-қатынас және көшбасшылық қасиеттер дамиды. Ойыншы өз міндетін орындаумен қатар серіктесінің әрекетін де ескеруі қажет. Команда ішінде дұрыс қарым-қатынас болған жағдайда ойын нәтижесі де жақсарады.

Дене шынықтыру сабағында волейболды оқыту кезінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды да кіріктіруге болады. Өзара құрмет, адалдық, жауапкершілік, еңбекқорлық және табандылық сияқты құндылықтар спорттық әрекет арқылы табиғи түрде қалыптасады. Мұғалім жеңіске жету ғана емес, ережені сақтау, қарсыласты құрметтеу және командаластарға қолдау көрсету маңызды екенін түсіндіруі қажет.

Волейбол әдістерін меңгеру оқушылардың бос уақытын тиімді ұйымдастыруға да ықпал етеді. Спорттық белсенділік денсаулықты нығайтып қана қоймай, оқушыны белсенді өмір салтына бағыттады. Мектепте волейболға қызығушылық артқан жағдайда үйірмелер, мектепішілік жарыстар және сыныпаралық ойындар ұйымдастыруға болады. Мұндай іс-шаралар оқушылардың спорттық дағдысын бекітіп, командалық мәдениетін дамытады.

Волейбол үйірмесінде техникалық дайындық сабақтары мектеп бағдарламасындағы сабақтарға қарағанда тереңірек жүргізілуі мүмкін. Мұнда оқушылардың жеке позициясы, тактикалық дайындығы және жарыс тәжірибесі кеңірек қарастырылады. Дегенмен үйірмеде де техникалық негіздерді дұрыс қалыптастыру бірінші орында тұрады. Дұрыс емес қозғалыс дағдысы кейін жоғары деңгейде түзетуге қиындық туғызады.

Волейбол әдістерін меңгерудің тиімділігі мұғалімнің сабақ құрылымын дұрыс ұйымдастыруына байланысты. Сабақтың дайындық, негізгі және қорытынды бөліктері өзара байланыста болуы керек. Дайындық кезеңінде дене қыздырылып, негізгі қозғалыстарға дайындық жасалады. Негізгі бөлімде техникалық әдістер үйретіліп, жетілдіріледі. Қорытынды бөлімде жеңіл жаттығулар орындалып, оқушылардың сабақтағы нәтижелері талданады.

Сабақ соңында қысқаша рефлексия жүргізудің де пайдасы бар. Мұғалім оқушылардан қандай әдіс қиын болғанын, қандай жаттығу ұнағанын немесе бүгін қандай жаңа дағды үйренгенін сұрай алады. Бұл оқушылардың өз оқу үдерісін бағалауына мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұғалім келесі сабақта қандай элементке көбірек көңіл бөлу керектігін анықтайды.

Волейбол әдістерін жүйелі оқыту арқылы оқушы біртіндеп доппен жұмыс істеудің негізгі мәдениетін меңгереді. Ол доптың бағытын бақылайды, қажетті қозғалысты таңдайды, серіктестің орналасуын ескереді

және ойын жағдайына бейімделеді. Бұл дағдылардың барлығы тек спорттық нәтижеге емес, оқушының жалпы қимыл мәдениетіне де әсер етеді.

Волейболда техника мен тактика өзара тығыз байланыста болады. Техникалық тұрғыдан жақсы дайындалған ойыншы да ойын жағдайын түсінбесе, әрекеті нәтижесіз болуы мүмкін. Сондықтан жоғары деңгейге өткен сайын оқушыларға «допты қалай орындау керек?» деген сұрақпен қатар «оны қашан және не үшін орындау керек?» деген сұрақты да түсіндіру қажет. Мысалы, қарсыластың алаңында бос аймақ болса, допты сол аймаққа бағыттау тиімді болуы мүмкін. Қарсылас шабуылға дайындалып жатса, допты қауіпсіз қабылдап, командаға қайта ұйымдасуға мүмкіндік беру қажет.

Оқушыларға қарапайым тактикалық жағдайларды түсіндіру үшін шағын ойындар тиімді. Мысалы, қарсыластың алаңындағы белгілі бір аймақты әдейі бос қалдыру және допты сол аймаққа бағыттау тапсырмасы беріледі. Немесе командаға допты үш ретке дейін пайдаланып, шабуыл ұйымдастыру міндеті қойылады. Мұндай ойындарда оқушы техникалық әдісті тактикалық мақсатпен байланыстырады.

Волейбол әдістерін жетілдіруде тұрақты бақылау мен түзету жүргізу арқылы оқушының жеке техникасы жақсарады. Мұғалім сабақ барысында барлық оқушыны бақылауға тырысып, қажет жағдайда жеке кеңес береді. Бір оқушыға қолдың орналасуын, екіншісіне аяқтың жұмысын, үшіншісіне доппен жанасу уақытын түзету қажет болуы мүмкін. Мұндай жеке бағытталған жұмыс оқыту сапасын арттырады.

Техникалық дағдыны қалыптастырудың маңызды шарты – оқушының қозғалысты дұрыс сезінуі. Мұғалім тек сыртқы қимылды көрсетіп қоймай, қозғалыстың қандай сезіммен орындалатынын да түсіндіре алады. Мысалы, төменнен қабылдауда қолды қатты сермеудің қажеті жоқ, допты дененің және аяқтың қозғалысымен бағыттау керек. Жоғарыдан беруде саусақтардың серпімді жұмыс істеуі маңызды. Мұндай түсіндірулер оқушыға қозғалысты механикалық емес, саналы түрде орындауға көмектеседі.

Жаттығулардың қайталану саны да оқушының жасына және дайындығына сәйкес таңдалуы керек. Шамадан тыс көп қайталау шаршауға әкеліп, техниканың бұзылуына себеп болуы мүмкін. Сондықтан мұғалім оқушының шаршау деңгейін бақылап, жаттығулар арасында қысқа демалыс ұйымдастыруы қажет. Өсіресе секіру және шабуыл соққысы сияқты жоғары қарқындылықтағы жаттығуларда демалыс аралығы ескеріледі.

Волейбол техникасын үйрету кезінде оқушылардың қауіпсіз қозғалыс дағдысын қалыптастыру – негізгі міндеттердің бірі. Допқа ұмтылған кезде басқа ойыншының жолын кесіп өтпеу, тор астында абай болу, секіргеннен кейін қауіпсіз қону, допты қуып бара жатып қабырғаға соғылмау сияқты қарапайым ережелер үнемі еске салынып отыруы тиіс. Қауіпсіздік талаптары тек сабақ басында айтылып қана қоймай, практикалық жаттығулар барысында да сақталуы қажет.

Волейбол әдістерінің ішінде допты қабылдау мен беру негіз қалаушы техникалық әрекеттер болып саналады. Себебі командадағы шабуыл әрекеті сапалы қабылдау мен дәл пасқа тәуелді. Сондықтан бастауыш деңгейдегі оқушылар үшін осы екі әдіске көбірек уақыт бөлген дұрыс. Оқушы допты тұрақты қабылдап және серіктесіне дәл бере бастағанда ғана күрделі шабуыл және тактикалық тапсырмаларды енгізу тиімді болады.

Волейбол техникасын жетілдіру үдерісі үздіксіз болуы тиіс. Оқушы бір әдісті меңгердім деп есептегеннен кейін де оны әртүрлі жағдайда қолдану арқылы жетілдіре береді. Жақсы техникалық дайындық қозғалыстың автоматтануына әкеледі. Қозғалыс автоматтанған кезде ойыншы доптың өзіне ғана емес, жалпы ойын жағдайына назар аудара алады. Бұл жоғары деңгейдегі ойын үшін өте маңызды.

Мектептегі дене шынықтыру сабағының мақсаты тек спортшы дайындау емес, дені сау, белсенді және қимыл мәдениеті қалыптасқан тұлға тәрбиелеу екенін ескеру қажет. Осы тұрғыдан алғанда волейбол өте тиімді құралдардың бірі. Ол дене қасиеттерін дамытумен қатар тәртіптілікке, жауапкершілікке, бірлескен әрекетке және өз мүмкіндігін бағалауға үйретеді.

Волейбол әдістерін дұрыс ұйымдастырылған педагогикалық үдеріс арқылы меңгерген оқушы өз денесін жақсы басқарады, қозғалысын үйлестіреді, доппен жұмыс істеу дағдысын жетілдіреді және командалық әрекетке бейімделеді. Мұндай нәтиже бір ғана техникалық жаттығумен емес, жүйелі сабақтар, қайталау, ойындық тапсырмалар және мұғалімнің сапалы кері байланысы арқылы қалыптасады.

Сондықтан волейболды оқытуда негізгі техникалық әдістерді бір-бірімен байланыста қарастыру, әр оқушының жеке мүмкіндігін ескеру, жаттығуларды біртіндеп күрделендіру және ойын жағдайына жақындату маңызды. Әдістемелік тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған сабақ оқушылардың волейболға қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың дене тәрбиесіне деген тұрақты оң көзқарасын қалыптастырады.

Волейбол әдістерін меңгерту үдерісінің нәтижелілігі оқыту мазмұнының жүйелілігіне, жаттығулардың дұрыс таңдалуына, оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге және мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты. Волейбол техникасы бір ғана қозғалыстан тұрмайды, ол бір-бірімен сабақтас бірнеше әрекеттің жиынтығы болып табылады. Ойыншы допты қабылдап қана қоймай, оны қажетті бағытқа беруі, келесі әрекетке орын ауыстыруы, шабуылға немесе қорғанысқа дайындалуы қажет. Сондықтан техникалық дайындықты қалыптастыру кезінде оқушының қозғалысты жеке орындау қабілетімен бірге оны ойын жағдайында пайдалану дағдысына да назар аударған жөн.

Волейболдағы техникалық дайындықты жетілдірудің маңызды бағыты – қозғалыстардың үйлесімділігін қалыптастыру. Координациясы жақсы ойыншы доптың бағытын жылдам анықтап, денесін қажетті қалыпқа келтіріп, техникалық әдісті дәл орындай алады. Координациялық қабілетті дамыту үшін доппен орындалатын әртүрлі жаттығулар, бағытты өзгерту, қозғалыста доп қабылдау, бір әрекеттен екіншісіне жылдам ауысу сияқты тапсырмалар пайдаланылады. Мысалы, оқушы алдымен допты төменнен қабылдап, бірден жоғарыдан беру әрекетін орындай алады. Бұл екі түрлі техникалық әдістің бірізді орындалуы қозғалыс үйлесімділігін арттырады.

Волейболда реакция жылдамдығы да аса маңызды. Доп ойыншыға кейде күтпеген бағытта келеді. Сондықтан ойыншының көзбен қабылдаған ақпаратты жылдам өңдеп, қажетті қозғалысты орындауы қажет. Реакция жылдамдығын дамыту үшін мұғалім допты әртүрлі бағытқа кенеттен лақтырып, оқушының оны қабылдауын ұйымдастыра алады. Сонымен қатар дыбыстық немесе визуалды белгі бойынша қозғалыс бағытын өзгерту жаттығулары да тиімді. Мұндай жаттығулар оқушының тек физикалық емес, психомоторлық қабілеттерін де дамытады.

Шапшаңдық волейбол техникасының барлық элементінде көрінеді. Допқа бірінші болып жету, торға жақындау, қорғаныстан шабуылға ауысу, бос аймақты жабу – барлығы жылдам қозғалысты қажет етеді. Сондықтан волейбол сабағында қысқа қашықтықтағы жүгіру, жанымен қозғалу, алға және артқа орын ауыстыру жаттығулары жүйелі түрде енгізілгені дұрыс. Мұндай жаттығуларды доппен байланыстыру олардың ойынға жақындығын арттырады.

Күш дайындығы да волейбол техникасының негіздерінің бірі. Әсіресе аяқтың, иық белдеуінің, қолдың және дененің негізгі бұлшықеттерінің күші маңызды. Секіру кезінде аяқ бұлшықеттері, шабуыл соққысында қол мен иық белдеуі, ал допты қабылдау кезінде дененің тұрақтандырушы бұлшықеттері белсенді жұмыс істейді. Мектеп жасындағы оқушылармен күш жаттығуларын таңдағанда олардың жас ерекшеліктері ескеріліп, шамадан тыс жүктемеге жол бермеу керек. Дене салмағымен орындалатын қарапайым жаттығулардың өзі жеткілікті болуы мүмкін.

Секіру қабілеті волейболда ерекше орын алады. Шабуыл соққысы мен тосқауыл қоюдың сапасы секіру биіктігіне ғана емес, секірудің уақытында орындалуына да байланысты. Секіру жаттығуларын орындағанда дұрыс серпілу мен қауіпсіз қону техникасына назар аударылады. Оқушыларға тізені жұмсақ бүгіп қону, тепе-теңдікті сақтау және бірден басқа ойыншының аймағына түспеу ережелері түсіндіріледі. Қауіпсіздік талаптары сақталмаған жағдайда секіру жаттығулары жарақат қаупін арттыруы мүмкін.

Волейбол әдістерін оқыту барысында төзімділікті дамыту да қажет. Ойын бірнеше минутпен шектелмейді, сондықтан ойыншы белгілі бір уақыт бойы қозғалыс белсенділігін сақтай алуы керек. Төзімділікті дамыту үшін қозғалыста орындалатын техникалық жаттығулар, шағын ойындар және қайталамалы қозғалыстар қолданылады. Бірақ жаттығудың қарқындылығы оқушылардың дене дайындығына сәйкес таңдалуы тиіс.

Техникалық әдістерді жетілдіруде аралас жаттығулардың тиімділігі жоғары. Мысалы, оқушы допты ойынға қосып, кейін бірден қорғаныс позициясына ауысады. Келесі кезеңде ол төменнен қабылдау жасап, серіктесіне жоғарыдан пас береді. Серіктесі шабуыл соққысын орындайды. Бұл жаттығуда бірнеше техникалық элемент бір ойындық тізбекке біріктіріледі. Мұндай тапсырмалар оқушыға волейболдағы әрекеттердің өзара байланысын түсінуге көмектеседі.

Командалық өзара әрекет волейбол техникасының маңызды бөлігі болып саналады. Ойын барысында ойыншылар допқа кім шығатынын, кім сақтандыратынын және кім шабуылға дайындалатынын бір-біріне белгі арқылы немесе дауыстап хабарлауы мүмкін. Сондықтан дене шынықтыру сабағында оқушыларды қысқа әрі түсінікті командалық сөздерді қолдануға үйрету пайдалы. Мысалы, допқа бірінші шығатын ойыншы өз әрекетін дауыстап білдіре алады. Бұл бірнеше ойыншының бір допқа қатар ұмтылу қаупін азайтады.

Волейболдағы позициялық орналасуды үйрету де техникалық дайындықпен байланысты. Оқушы алаңдағы өз орнының маңызын түсінуі керек. Әр ойыншы тек доп тұрған аймақты бақыламай, өзінің жауапты аумағын да қадағалайды. Қарсыластың әрекетіне байланысты ойыншылар бір-бірін сақтандырып, бос аймақтарды жабады. Бұл дағдыны үйрету үшін шағын алаңда ойын ұйымдастыру тиімді. Алаң көлемі қысқартылған кезде оқушылар доппен жиірек әрекет жасап, қозғалысты жақсы сезінеді.

Шағын құрамдағы ойындар волейбол техникасын үйретудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Мысалы, екіге екі, үшке үш немесе төртке төрт форматындағы ойындарда әр оқушының доппен әрекет ету жиілігі артады. Үлкен құрамдағы ойында кейбір оқушылар ұзақ уақыт допқа тимей қалуы мүмкін. Ал шағын құрамда әр ойыншының жауапкершілігі жоғарылайды. Бұл қабылдау, беру, қозғалу және шабуылдау дағдыларын жылдам жетілдіруге мүмкіндік береді.

Волейболды оқытуда алаңның көлемін өзгерту де пайдалы. Бастапқы кезеңде шағын алаң қолданылса, оқушылар допқа жиі қатысады. Техника жетілген сайын стандартты алаңға көшуге болады. Бұл тәсіл оқушылардың қозғалысын біртіндеп күрделендіреді. Сонымен бірге мұғалім доптың ұшу жылдамдығын, беру биіктігін және нысана көлемін де өзгерте алады.

Техникалық дайындықта нысанаға бағытталған жаттығулар ерекше тиімді. Допты белгілі бір аймаққа бағыттау оқушыны дәлдікке үйретеді. Мысалы, алаңға бірнеше шеңбер немесе белгі қойылып, оқушылар

кезекпен допты сол аймақтарға бағыттайды. Кейін нысана көлемі кішірейтіледі. Бұл оқушының допты бақылау қабілетін арттырады. Мұндай тапсырмаларды допты ойынға қосуда да, жоғарыдан немесе төменнен беруде де қолдануға болады.

Допты қабылдаудың сапасын бағалау кезінде тек доптың ойынға қайтуына емес, оның серіктеске қаншалықты ыңғайлы бағытталғанына назар аудару қажет. Егер қабылданған доп тым алысқа кетсе, келесі ойыншы оны дәл бере алмауы мүмкін. Сондықтан оқушыға допты белгілі бір нүктеге бағыттау мақсаты қойылады. Мысалы, алаңның ортасына арнайы белгі қойылып, қабылданған доп сол аймаққа түсуі керек.

Жоғарыдан беруде де дәлдік негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Байланыс сапасы жақсы болғанымен, доп дұрыс бағытталмаса, шабуыл ұйымдастыру қиындайды. Сондықтан жаттығуларда доптың биіктігі мен бағытын бақылау қажет. Оқушы серіктесіне допты ыңғайлы биіктікте және қажетті аралықта беруі тиіс.

Шабуыл соққысын үйрету кезінде допты дәл бағыттау мен соғу күшін үйлестіру маңызды. Әрбір шабуыл қатты орындалуы міндетті емес. Кей жағдайда допты қарсыластың бос аймағына жұмсақ бағыттау тиімді болуы мүмкін. Сондықтан оқушыларға шабуылдың бірнеше нұсқасын көрсету керек. Бұл олардың ойын жағдайына сәйкес шешім қабылдау қабілетін дамытады.

Волейболда қорғаныс пен шабуыл арасында жылдам ауысу да маңызды. Доп қарсылас алаңына өткеннен кейін ойыншы өз позициясына қайта орналасып, келесі әрекетке дайындалады. Оқушылар көбінесе шабуылдан кейін қозғалысты тоқтатып қояды. Мұғалім әрбір техникалық әрекеттен кейін келесі позицияға дайын болу қажеттігін үнемі еске салып отырғаны дұрыс.

Техникалық әдістерді жетілдірудің тағы бір тиімді жолы – қателерді талдау. Мұғалім сабақ кезінде жиі кездесетін қателерді атап, олардың себептерін түсіндіре алады. Кей жағдайда қателікті видео арқылы көрсету де пайдалы болуы мүмкін. Бірақ бұл тәсіл оқушыны сынау үшін емес, қозғалысты түсінуге көмектесу үшін қолданылуы тиіс. Оқушы өз қозғалысын сырт көзбен көргенде техникалық кемшіліктерді жақсырақ түсінеді.

Волейбол сабақтарында өзін-өзі бағалау элементтерін енгізуге болады. Оқушы сабақ соңында өзінің қандай техникалық әдісті жақсы орындағанын және қай әдісті әлі де жетілдіру керек екенін айтады. Бұл тәсіл жауапкершілікті арттырады. Оқушы өзінің дамуындағы негізгі мақсатты анықтай алады. Мысалы, келесі сабаққа дейін төменнен қабылдаудың дәлдігін немесе жоғарыдан берудің тұрақтылығын жақсарту мақсатын қоя алады.

Жұппен өзара бағалау да пайдалы. Бір оқушы жаттығуды орындаса, екіншісі техникалық көрсеткіштерге назар аударады. Мысалы, төменнен қабылдауда қолдың орналасуын, тізенің бүгілуін және доптың бағытын бақылайды. Кейін оқушылар рөлдерін ауыстырады. Бұл әдіс оқушылардың бақылау және талдау қабілетін дамытады. Бірақ мұғалім оқушыларға алдын ала қандай белгілерге назар аудару керектігін нақты түсіндіруі қажет.

Волейбол әдістерін меңгертуде мотивацияның рөлі ерекше. Қызығушылығы жоғары оқушы жаттығуды белсенді орындап, қателіктерін түзетуге тырысады. Қызығушылықты арттыру үшін ойындық элементтер, шағын жарыстар, жетістікке бағытталған тапсырмалар және командалық мақсаттар қолдануға болады. Сонымен бірге мұғалім әр оқушының шағын жетістігін атап өтіп, оның алға жылжуын көрсетуі қажет.

Мотивацияны тек жарыс арқылы қалыптастыру дұрыс емес. Кейбір оқушылар жарыс кезінде қысым сезінуі мүмкін. Сондықтан жеке нәтижені жақсартуға бағытталған тапсырмалар да болуы тиіс. Мысалы, оқушы бүгін бес дәл пас орындаса, келесі сабақта алты пас орындауға тырысады. Бұл тәсіл оқушыны басқа оқушылармен емес, өзінің алдыңғы нәтижесімен салыстыруға мүмкіндік береді.

Волейболда тәртіп пен ережені сақтау техникалық шеберліктің бір бөлігі ретінде қарастырылуы керек. Ойыншы қаншалықты жақсы ойнағанымен, ережені сақтамаса, командаға қиындық туындайды. Сондықтан сабақта допты тордан өткізу, алаң шекарасын сақтау, ротация тәртібі және ойын барысында әдепті қарым-қатынас сияқты талаптар жүйелі түрде түсіндіріледі.

Волейбол әдістерін үйрету барысында мұғалім сабақтың мақсатын оқушыға түсінікті түрде жеткізуі керек. «Бүгін допты төменнен қабылдауды үйренеміз» деген жалпы мақсатпен қатар, «допты дене алдында қабылдап, оны серіктеске дәл бағыттауға тырысамыз» деген нақты мақсат қойылса, оқушы өз әрекетіне жақсырақ бағдарланады. Сабақ мақсатының нақты болуы бағалауды да жеңілдетеді.

Волейбол техникасын қалыптастыруда сабақтың реттілігі сақталғанда ғана тұрақты нәтиже қалыптасады. Бір сабақта төменнен қабылдауды үйретіп, келесі бірнеше сабақта оған қайта оралмау дұрыс емес. Әр сабақта бұрынғы техникалық элементтер қысқаша қайталанып, жаңа материалмен байланыстырылуы қажет. Мысалы, жаңа сабақтың басында төменнен қабылдау қайталанып, кейін оның негізінде қорғаныс комбинациясы үйретіледі.

Оқу жылы барысында волейбол әдістерін бірнеше кезеңге бөліп дамытуға болады. Алғашқы кезеңде бастапқы қалып, қозғалыс, төменнен қабылдау және жоғарыдан беру меңгеріледі. Кейін допты ойынға қосу, қозғалыста қабылдау және беру, шабуыл соққысына дайындық енгізіледі. Одан кейін шабуыл, тосқауыл және қорғаныс әрекеттері күрделендіріледі. Соңғы кезеңде барлық әдістер ойын жағдайында біріктіріледі. Мұндай жүйелілік оқушылардың техникалық дайындығын біртіндеп арттырады.

Волейболды үйрету барысында оқушының жас ерекшелігін ескеру өте маңызды. Орта буын оқушылары үшін жаттығулар қысқа әрі түсінікті болуы керек. Олардың назарын ұзақ уақыт бір жаттығуда ұстап тұру қиын болуы мүмкін. Сондықтан тапсырмаларды алмастырып, қозғалыс белсенділігін жоғары деңгейде сақтау тиімді. Жоғары сынып оқушыларына тактикалық мазмұны күрделі және ойынға жақын жаттығуларды көбірек беруге болады.

Жоғары сынып оқушыларымен волейбол сабақтарында ойын тактикасына көбірек көңіл бөлуге болады. Оқушылар допты үш рет пайдаланып шабуыл ұйымдастыру, қарсыластың әлсіз аймағын анықтау, блоктан кейін қорғанысқа орналасу сияқты қарапайым тактикалық әрекеттерді үйренеді. Мұнда техникалық шеберлік негізгі база болып қала береді.

Волейболдың тәрбиелік мүмкіндігі де кең. Командалық ойын оқушыны жауапкершілікке, серіктесіне құрметпен қарауға, өз міндетін сапалы орындауға және ортақ мақсатқа жетуге үйретеді. Жеңілістен кейін дұрыс қорытынды шығару, жеңіске жеткенде қарсыласты құрметтеу спорттық мәдениетті қалыптастырады. Мұндай қасиеттер мектептегі басқа оқу әрекеттеріне де оң әсер етуі мүмкін.

Волейбол техникасын үйретуде мұғалімнің сөзі мен ісі үйлесуі қажет. Мұғалім өзі қауіпсіздік талаптарын сақтап, ойын ережесін құрметтеп, оқушылармен мәдени қарым-қатынас орнатса, оқушылар да сол үлгіні қабылдайды. Спорттық сабақта мұғалімнің педагогикалық мінез-құлқы оқушының мотивациясына тікелей ықпал етеді.

Жалпы алғанда, волейбол әдістерін меңгерту – техникалық, дене дайындығы, тактикалық және тәрбиелік міндеттерді біріктіретін кешенді жұмыс. Допты төменнен қабылдау, жоғарыдан беру, допты ойынға қосу, шабуыл соққысы, тосқауыл қою және қорғаныс әрекеттері жүйелі түрде үйретілген кезде оқушының ойын шеберлігі біртіндеп қалыптасады. Бұл әдістерді үйретуде қарапайымнан күрделіге өту, қайталау, көрсету, түсіндіру, ойындық тәсіл және саралап оқыту қағидалары тиімді нәтиже береді.

Волейбол техникасының дұрыс қалыптасуы оқушының дене шынықтыру сабағына деген қызығушылығын арттырып, қозғалыс белсенділігін күшейтеді. Тұрақты жаттығу арқылы оқушылар өз денесін басқаруды, қозғалысты үйлестіруді, доптың бағытын бақылауды және жылдам шешім қабылдауды үйренеді. Сонымен қатар командалық ойын оларды өзара көмекке, тәртіпке және жауапкершілікке тәрбиелейді.

Волейболдың тағы бір маңызды ерекшелігі – оның қолжетімділігі. Арнайы күрделі құрал-жабдықтар көп қажет етпейді: волейбол добы, тор және спорттық алаң негізгі құралдар болып табылады. Мектеп жағдайында құрал-жабдық шектеулі болған кезде де мұғалім жаттығуларды бейімдеп ұйымдастыра алады. Мысалы, доп саны аз болса, станциялық жұмыс арқылы кезекпен орындау немесе допсыз имитациялық жаттығуларды қосу арқылы барлық оқушының белсенділігін сақтауға болады.

Волейбол сабағында уақытты тиімді пайдалану да техникалық нәтижеге әсер етеді. Ұзақ түсіндіру мен кезекте тұру оқушылардың қозғалыс уақытын азайтады. Сондықтан мұғалім жаттығуларды алдын ала ұйымдастырып, құралдарды сабақ басталғанға дейін дайындағаны дұрыс. Жұптық және шағын топтық жұмыстар оқушылардың доппен әрекет ету уақытын көбейтеді.

Волейбол әдістерін үйрету барысында сабақтың қарқынын оқушылардың жағдайына қарай реттеу қажет. Бір жаттығудан екіншісіне тым тез өту оқушының техниканы толық меңгеруіне кедергі келтіреді. Керісінше, бір жаттығуды тым ұзақ орындау қызығушылықты төмендетуі мүмкін. Сондықтан мұғалім техникалық сапа мен қозғалыс белсенділігі арасындағы тепе-теңдікті сақтауы қажет.

Техникалық дайындықты жетілдірудің негізгі көрсеткіші – оқушының қозғалысты дұрыс және тұрақты орындай алуы. Егер оқушы допты төменнен қабылдағанда дене қалпын сақтап, допты белгіленген бағытқа тұрақты бағыттап алса, бұл дағдының қалыптасқанын көрсетеді. Жоғарыдан беруде доптың биіктігі мен бағытын бақылау, ал допты ойынға қосуда нысанаға дәлдік маңызды. Шабуыл соққысында жүгіріп келу, секіру және соғу біртұтас қозғалысқа айналуы тиіс.

Волейбол әдістерін оқытуда мұғалім оқушыларды тек дайын үлгіні қайталауға емес, ойын жағдайын түсінуге бағыттауы керек. Оқушы доптың қайда түсетінін болжап, серіктесінің орналасуын бақылап, келесі әрекетті алдын ала жоспарлауға үйренеді. Бұл дағдылар қалыптасқан сайын оның ойын тиімділігі артады.

Оқушылардың техникалық дайындығын арттыруда тұрақты жаттығудан бөлек, мектепшілік жарыстардың да маңызы зор. Жарыс жағдайында оқушы үйренген әдістерін шынайы ойын қысымында қолданады. Жарыс алдында қобалжу, қарсыластың әрекеті және уақыт шектеуі сияқты факторлар пайда болады. Мұндай жағдай оқушының психологиялық тұрақтылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Жарыстан кейін талдау жүргізу пайдалы. Мұғалім командалармен бірге қандай техникалық әдістер жақсы орындалғанын, қай жерде қателіктер болғанын және келесі жарысқа қандай міндеттер қою керектігін талқылайды. Бұл оқушыларға спорттық нәтижені талдауға үйретеді. Сонымен бірге жеңілісті сәтсіздік ретінде ғана емес, даму үшін ақпарат ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Волейбол техникасын жетілдіру үшін үйде немесе бос уақытта да қарапайым жаттығулар орындауға болады. Допсыз қозғалыс имитациясы, аяқ жұмысы, қолдың орналасуын қайталау және жалпы дене дайындығына арналған жаттығулар арнайы спорт залын талап етпейді. Бірақ қауіпсіздік сақталуы керек. Доппен орындалатын жаттығуларды жеткілікті кеңістікте орындаған жөн.

Мектептегі дене шынықтыру сабағында волейболды оқыту оқушылардың қозғалыс мәдениетін қалыптастырумен қатар олардың спорттық қызығушылығын анықтауға мүмкіндік береді. Кейбір оқушылар болашақта волейбол үйірмесіне қатысып, спорттық деңгейін көтеруге ынталануы мүмкін. Сондықтан мұғалім қабілеті мен қызығушылығы жоғары оқушыларға қосымша тапсырмалар ұсынып, олардың дамуына жағдай жасай алады.

Волейбол әдістерінің тиімді меңгерілуі мұғалім, оқушы және команданың өзара әрекетіне байланысты. Мұғалім дұрыс бағыт береді, оқушы белсенді жаттығады, ал командалық орта өзара қолдауды қамтамасыз етеді. Осы үш фактор үйлескен жағдайда техникалық дайындық нәтижелі болады.

Қазіргі мектептегі дене шынықтыру сабағында волейболды оқыту оқушылардың функционалдық сауаттылығын да жанама түрде дамытуы мүмкін. Оқушы ойын жағдайын талдайды, шешім қабылдайды, ақпаратты тез өңдейді және өз әрекетін өзгертеді. Бұл дағдылар спорт алаңынан тыс өмірлік жағдайларда да пайдалы болып табылады.

Волейболда әрбір әрекеттің нәтижесі келесі әрекетке әсер етеді. Бір ойыншының қабылдауы келесі ойыншының пасына, оның пасы шабуылшының соққысына, ал шабуылдың нәтижесі қарсыластың қорғаныс әрекетіне ықпал етеді. Сондықтан ойыншылар бір-бірімен үздіксіз байланыста болады. Бұл командалық жүйенің мәнін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Волейбол техникасын оқыту барысында мұғалім осы байланысты оқушыларға түсіндіргенде, олар жеке әрекеттің командалық нәтижеге әсерін жақсырақ түсінеді. Мысалы, сапасыз қабылдау тек қабылдаушының қатесі емес, бүкіл шабуыл ұйымдастыруына әсер ететін жағдай екенін оқушы түсінеді. Бұл жауапкершілік сезімін арттырады.

Волейбол әдістерін меңгерудің соңғы мақсаты – техникалық әрекеттерді автоматты түрде және ойын жағдайына сәйкес қолдана алатын оқушы қалыптастыру. Оқушы допты қабылдағанда ұзақ ойланбай, дұрыс дене қалпын қабылдайды; жоғарыдан пас бергенде серіктесінің орналасуын ескереді; шабуыл кезінде бос аймақты байқайды; қорғаныста доптың бағытын алдын ала болжайды. Мұндай деңгейге жету үшін жүйелі және мақсатты жаттығу қажет.

Волейбол техникасын оқыту нәтижесінде оқушының дене дайындығы ғана емес, оның мінез-құлық мәдениеті де дамиды. Ойын кезінде тәртіп сақтау, қарсыласты құрметтеу, төрешінің шешімін қабылдау, командаластарды қолдау және жеңілісті сабырмен қабылдау – спорттық тәрбиенің маңызды элементтері. Сондықтан волейболды мектепте оқыту дене тәрбиесімен қатар тұлғалық тәрбие міндеттерін де жүзеге асырады.

Осы тұрғыдан алғанда волейбол әдістерін оқыту – оқушының қозғалыс қабілеттерін дамытуға, денсаулығын нығайтуға, спорттық шеберлігін жетілдіруге және әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған тиімді педагогикалық құрал. Техникалық элементтерді дұрыс меңгеру оқушының ойын сапасын арттырып қана қоймай, оның дене шынықтыруға деген тұрақты қызығушылығын қалыптастырады.

Қорытынды. Волейбол – дене шынықтыру сабағында оқушылардың дене қасиеттерін жан-жақты дамытуға мүмкіндік беретін тиімді спорттық ойын. Оның негізгі техникалық әдістерін жүйелі меңгерту оқушының қимыл-қозғалыс мәдениетін, шапшаңдығын, ептілігін, күшін, төзімділігін және реакция жылдамдығын жетілдіреді. Волейбол техникасының негізін бастапқы қалып, алаңда қозғалу, допты төменнен қабылдау, допты жоғарыдан беру, допты ойынға қосу, шабуыл соққысы, тосқауыл қою және қорғаныс әрекеттері құрайды. Бұл әдістердің әрқайсысы өз алдына маңызды болғанымен, ойын барысында олар бір-бірімен тығыз байланыста орындалады.

Волейбол әдістерін оқытуда қарапайымнан күрделіге қарай өту қағидасын сақтау қажет. Алдымен қозғалыстың негізгі элементтері түсіндіріліп, көрсетіледі, кейін допсыз және доппен орындалатын қарапайым жаттығулар арқылы бекітіледі. Дағды қалыптасқан сайын қозғалыста орындау, нысанаға бағыттау, жұптық және топтық жаттығулар, шағын ойындар және нақты ойын жағдайларына жақын тапсырмалар енгізіледі. Мұндай жүйелілік техникалық әдістердің тұрақты қалыптасуына жағдай жасайды.

Допты төменнен қабылдау мен жоғарыдан беру волейболдағы негізгі техникалық әрекеттер ретінде ерекше маңызға ие. Себебі команданың шабуылын ұйымдастыру көбінесе осы екі әрекеттің сапасына тәуелді. Допты ойынға қосу шабуылдың басталуын қамтамасыз етсе, шабуыл соққысы қарсыласқа қысым жасауға мүмкіндік береді. Тосқауыл қою мен қорғаныс әрекеттері қарсыластың шабуылын тоқтатуға және допты ойын ішінде сақтауға көмектеседі. Осы әдістердің барлығын бір жүйеде оқыту арқылы оқушының ойын шеберлігін қалыптастыруға болады.

Волейбол техникасын оқытуда қауіпсіздік талаптарын сақтау бірінші кезектегі міндет болып табылады. Спорттық алаңның жағдайын тексеру, оқушылардың дұрыс киіммен қамтамасыз етілуі, жаттығулар арасындағы арақашықтықты сақтау, секіру мен қону техникасын дұрыс меңгерту жарақаттың алдын алуға мүмкіндік береді. Әсіресе шабуыл соққысы мен тосқауыл қою кезінде қауіпсіздікке ерекше көңіл бөлінуі қажет.

Мұғалімнің рөлі волейбол әдістерін меңгертуде шешуші мәнге ие. Ол техникалық әрекетті дұрыс көрсетуі, қозғалыстың негізгі элементтерін түсіндіруі, оқушылардың қателерін дер кезінде түзетуі және нақты кері байланыс беруі керек. Сонымен қатар әр оқушының дайындық деңгейін ескеріп, сараланған

тапсырмалар ұсынуы маңызды. Оқушылардың жеке жетістігін бағалау олардың өзіне деген сенімін арттырып, сабаққа деген қызығушылығын күшейтеді.

Волейболды оқытуда ойындық әдістерді пайдалану оқушылардың техникалық дағдыларын нақты жағдайда қолдануына мүмкіндік береді. Шағын құрамдағы ойындар, нысанаға бағытталған жарыстар, командалық тапсырмалар және қозғалыстық эстафеталар сабақтың мазмұнын қызықты әрі белсенді етеді. Мұндай тапсырмалар оқушының техникалық шеберлігімен бірге шешім қабылдау, кеңістікте бағдарлау, серіктесімен қарым-қатынас жасау және командалық жауапкершілік қабілеттерін дамытады.

Жалпы алғанда, волейбол әдістерін дұрыс меңгерту оқушының физикалық және тұлғалық дамуына оң ықпал етеді. Ойын барысында оқушылар өзара көмек көрсетуге, тәртіп сақтауға, жеңіске ұмтылуға, қателіктен кейін қайта әрекет жасауға және ортақ мақсатқа жету үшін бірлесіп жұмыс істеуге үйренеді. Сондықтан волейболды дене шынықтыру сабақтарында тиімді пайдалану оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың және дене белсенділігін арттырудың маңызды жолдарының бірі болып табылады.

Волейбол техникасын меңгерудің басты шарты – жүйелілік, тұрақты жаттығу және дұрыс әдістемелік ұйымдастыру. Әрбір техникалық әдіс бірнеше рет қайталанып, түрлі жағдайда қолданылған сайын оқушының қозғалысы сенімді әрі автоматтанған сипатқа ие болады. Нәтижесінде оқушы доппен жұмыс істеудің негізгі тәсілдерін еркін пайдаланып, ойын жағдайын бағалап, дұрыс шешім қабылдай алатын деңгейге жетеді.

Қорыта келе, волейбол әдістерін дене шынықтыру сабағында жүйелі түрде үйрету оқушылардың дене қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың командалық қарым-қатынасын, жауапкершілігін, тәртібін және спорттық мәдениетін қалыптастырады. Волейбол техникасын меңгерген оқушы белсенді, шапшаң, үйлесімді қозғала алатын және командалық әрекетке бейім тұлға ретінде дамиды. Сондықтан мектептегі дене шынықтыру сабақтарында волейболдың техникалық әдістерін жас ерекшелігіне, дене дайындығына және оқу мақсатына сәйкес жүйелі түрде қолдану – педагогикалық тұрғыдан маңызды міндет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Дене шынықтыру пәні бойынша жалпы білім беретін мектептерге арналған оқу бағдарламалары. – Астана, 2022.
2. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Жалпы білім беретін мектептердегі дене шынықтыру пәнін оқытуға арналған әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2023.
3. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Спорт, 2021.
4. Железняк Ю.Д. Волейбол: теория и практика. – Москва: Спорт, 2020.
5. Клещев Ю.Н. Волейбол. Подготовка команды и игроков. – Москва: Спорт, 2019.
6. Айыпов Қ. Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2018.
7. Қарабеков Б. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
8. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – Киев: Олимпийская литература, 2019.
9. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. – Москва: Просвещение, 2018.

ТӘРБИЕ, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІ БАСҚАРУ

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫ

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ

МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫ ҮНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМЫН БАСҚАРУ ЖӘНЕ КӨШБАСШЫЛЫҚ

БІЛІМ САПАСЫН БАСҚАРУ ЖӘНЕ МОНИТОРИНГ

ҰСТАЗ ҮНІ: ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙ, ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ТАҒЫЛЫМ

МЕКТЕПТЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚҚА НЕГІЗДЕЛГЕН ТӘРБИЕ: ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ПЕН АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

Джуркабаева Гаухар Бахитовна
Түркістан облысы Жетісай ауданы
№10 "Қайнар" мектеп-гимназия "КММ"
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Аннотация. Мақалада заманауи мектеп жағдайында құндылыққа негізделген тәрбие жүйесін қалыптастырудың маңызы, оның ұлттық бірегейлік пен азаматтық жауапкершілікті дамытудағы мүмкіндіктері қарастырылады. Ұлттық тарихты, ана тілін, мәдени мұраны, салт-дәстүрді құрметтеу, отансүйгіштік, еңбекқорлық, әділеттілік, бірлік, өзара құрмет сияқты құндылықтарды білім алушының күнделікті әрекетімен сабақтастыру жолдары талданады. Сонымен қатар азаматтық жауапкершілікті адамның құқықтары мен міндеттерін түсіну, қоғамдық ортаға саналы қатысу, өз әрекетінің салдарын бағалау, ортақ игілікке үлес қосу қабілеттерімен байланыстыра қалыптастыру қажеттілігі негізделеді. Мақалада құндылықтарды сабақ мазмұнына, сыныптан тыс жұмыстарға, оқушылардың өзін-өзі басқаруына, әлеуметтік жобаларға, волонтерлік қызметке және цифрлық ортадағы мінез-құлық мәдениетіне кіріктірудің практикалық тәсілдері ұсынылады. Мектеп, отбасы және қоғам серіктестігінің маңызы айқындалып, педагогтің құндылықтық тәрбиедегі тұлғалық үлгісі сипатталады.

Түйін сөздер: құндылыққа негізделген тәрбие, ұлттық бірегейлік, азаматтық жауапкершілік, ұлттық құндылық, патриотизм, құқықтық мәдениет, мектеп ортасы, тұлғалық тәрбие, әлеуметтік белсенділік, жауапты азамат.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және технологиялық өзгерістер мектептегі тәрбие жұмысының мазмұнына жаңа талаптар қойып отыр. Ақпараттық кеңістіктің кеңеюі, жаһандану, әлеуметтік желілердің ықпалы, цифрлық технологиялар мен жасанды интеллекттің күнделікті өмірге енуі өскелең ұрпақтың дүниетанымына әсер ететін факторлардың санын арттырды. Осындай жағдайда мектептің міндеті білім алушыға пәндік білім берумен ғана шектелмейді. Мектеп жас адамның кім екенін, қандай қоғамның мүшесі екенін, өз Отаны мен қоғам алдындағы жауапкершілігін қалай түсінетінін қалыптастыратын маңызды әлеуметтік ортаға айналады.

Сондықтан қазіргі білім беруде құндылыққа негізделген тәрбие ерекше маңызға ие. Құндылыққа негізделген тәрбие – белгілі бір қасиеттер туралы ақпарат беру немесе оқушыға дайын моральдық ережелерді жаттату емес. Оның басты мақсаты – білім алушының құндылықты түсінуіне, оны жеке ұстаным ретінде қабылдауына және күнделікті мінез-құлқында жүзеге асыруына жағдай жасау.

Құндылықтың шынайы нәтижесі баланың не айтқанынан ғана емес, оның нақты жағдайда қандай әрекет жасағанынан байқалады. Оқушы «құрмет» сөзінің анықтамасын білуі мүмкін, алайда сыныптасының пікірін тыңдамаса, бұл құндылық оның әрекетіне айналды деп айту қиын. Сол сияқты патриотизм туралы жақсы сөйлегенімен, туған жерінің табиғатына немқұрайлы қараса немесе қоғамдық мүлікке жауапсыздық танытса, патриоттық құндылықтың практикалық мазмұны толық қалыптаспағанын көреміз. Осы себепті құндылыққа негізделген тәрбие білім, түсінік, таңдау және әрекет бірлігіне құрылуы қажет.

Мектептегі құндылықтық тәрбиенің негізгі бағыттарының бірі – ұлттық бірегейлікті қалыптастыру. Ұлттық бірегейлік адамның белгілі бір халыққа, оның тарихына, тіліне, мәдениетіне және рухани мұрасына қатыстылығын саналы түрде сезінуімен байланысты. Бұл ұғым тек этнографиялық білім немесе салт-дәстүрлерді білу деңгейімен шектелмейді. Ұлттық бірегейлік – адамның тарихи жадын сақтауы, ана тілін құрметтеуі, ұлттық мәдениетті бағалауы және елінің болашағына өзінің қатысы бар екенін түсінуі.

Қазақстандық оқушы үшін ұлттық бірегейліктің қалыптасуы туған жерге, мемлекеттік тілге, ел тарихына, ұлттық мәдениетке, дәстүрге және Қазақстанның тәуелсіз мемлекеттілігіне құрметпен қараудан басталады. Сонымен қатар қазіргі қазақстандық бірегейлік көпэтносты қоғамдағы өзара сыйластықты, қоғамдық келісімді, мәдени әртүрлілікке құрметті де қамтиды. Сондықтан ұлттық бірегейлік оқушыны өзгелерден оқшаулайтын емес, өзінің мәдени негізін сақтай отырып, басқа мәдениеттермен конструктивті қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін құндылық болуы тиіс.

1-кесте. Ұлттық бірегейлікті қалыптастыратын негізгі құндылықтар

Құндылықтық бағыт	Мазмұны	Мектептегі көрінісі	Күтілетін нәтиже
Ана тілі	Тіл – ұлттық мәдениеттің негізі	Тіл мәдениеті, әдеби шығармаларды оқу	Тілге құрмет
Тарихи жады	Ел тарихын, тарихи тұлғаларды білу	Зерттеу, тарихи жобалар	Тарихи сана
Мәдени мұра	Дәстүр, өнер, әдебиет, қолөнер	Шығармашылық жобалар	Мәдени мұраға құрмет
Туған жер	Өлкенің тарихы мен	Өлкетану, экологиялық	Отансүйгіштік

	табиғатын тану	жұмыстар	
Отбасы	Ұрпақтар сабақтастығы	Шежіре, отбасылық жобалар	Отбасылық жауапкершілік
Еңбек	Адал еңбек пен кәсіпті бағалау	Еңбек және кәсіптік жобалар	Еңбекқорлық
Бірлік	Қоғамдық келісім, ынтымақтастық	Топтық және әлеуметтік жобалар	Өзара құрмет

Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды құралы – пәндік білім. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында халықтың рухани дүниесі, адамгершілік қағидалары, ұлттық ойлау жүйесі көркем шығармалар арқылы танылады. Абайдың адам, білім, еңбек, ар мен әділет туралы ойларын қазіргі өмірмен байланыстыра талдау оқушыға ұлттық мұраны тарихи ескерткіш ретінде ғана емес, қазіргі өмірде маңызын жоғалтпаған құндылықтық бағдар ретінде қабылдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан тарихы сабақтарында мемлекеттілік, тәуелсіздік, тарихи тұлғалар, ел бірлігі мен ұлттық мүдде мәселелерін қарастыру ұлттық бірегейліктің тарихи негізін қалыптастырады. Географияда туған жердің табиғи және әлеуметтік ерекшеліктерін зерттеу, биологияда Қазақстанның биоалуантүрлілігін қорғау, көркем еңбек сабақтарында ұлттық өнер мен қолөнер элементтерін шығармашылық тұрғыдан пайдалану – барлығы ұлттық құндылықтарды білім мазмұнымен байланыстырады.

Алайда ұлттық бірегейлік тек өткенді білуге бағытталмауы керек. Оқушы «Біздің ата-бабаларымыз қандай болды?» деген сұрақпен қатар «Мен бүгін елімнің дамуына қандай үлес қоса аламын?» деген сұраққа да жауап іздеуі қажет. Дәл осы тұста ұлттық бірегейлік азаматтық жауапкершілікпен ұштасады.

Азаматтық жауапкершілік – адамның қоғамдағы өзінің орны мен рөлін түсінуі, құқықтары мен міндеттерін білуі, ортақ ережелерді құрметтеуі, қоғамдық мәселелерге бейжай қарамауы және өзінің шешімдері мен әрекеттерінің салдарына жауап бере алуы. Азаматтық жауапкершілікті тек заңдарды білу немесе мемлекеттік рәміздерді құрметтеумен шектеуге болмайды. Ол күнделікті қарапайым әрекеттерден көрінеді.

Мысалы, мектеп мүлкін сақтау, қоғамдық орында тәртіпті ұстану, сыныптасының құқығын құрметтеу, қоршаған ортаны таза ұстау, жалған ақпаратты таратпау, әлсізге көмектесу, ортақ жұмысқа өз үлесін қосу – азаматтық жауапкершіліктің мектеп жасындағы нақты көріністері.

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам құқықтары мен бостандықтары, заң алдындағы теңдік, адамның қадір-қасиеті, қоғамдық келісім сияқты қағидаттар мектептегі азаматтық тәрбиенің маңызды құқықтық негізін құрайды. Сондықтан оқушы құқықты өзінің талап ету мүмкіндігі ретінде ғана емес, басқа адамның да дәл сондай құқықтары бар екенін түсіну деңгейінде меңгеруі тиіс.

Мысалы, пікір білдіру еркіндігін түсінген оқушы өз пікірін айтуға құқылы екенін ғана емес, өзгелердің де көзқарасын тыңдау қажеттігін түсінуі керек. Өз құқығын қорғау басқа адамның қадір-қасиетін төмендетуге мүмкіндік бермейтінін ұғынуы қажет. Осылайша құқық пен жауапкершілік біртұтас азаматтық мәдениетті қалыптастырады.

2-кесте. Азаматтық жауапкершілікті қалыптастырудың мектептегі бағыттары

Бағыт	Практикалық әрекет	Қалыптасатын дағды мен құндылық
Құқықтық сауаттылық	Құқықтық жағдаяттарды талдау	Құқық пен міндетті түсіну
Оқушылардың өзін-өзі басқаруы	Мектеп өміріне қатысты ұсыныс беру	Азаматтық белсенділік
Пікірталас	Қоғамдық мәселені әртүрлі көзқараспен талдау	Сыни ойлау, өзгені құрметтеу
Волонтерлік	Қоғамдық пайдалы жұмыстарға қатысу	Әлеуметтік жауапкершілік
Экологиялық бастама	Мектеп пен аумақты көгалдандыру, ресурсты үнемдеу	Экологиялық мәдениет
Медиа сауаттылық	Ақпараттың шынайылығын тексеру	Ақпараттық жауапкершілік
Топтық жоба	Міндеттерді бөлісу, ортақ нәтиже жасау	Ынтымақтастық
Қайырымдылық бастамалары	Қолдауды қажет ететіндерге көмектесу	Қамқорлық, ізгілік

Құндылыққа негізделген тәрбиенің нәтижелі болуы үшін мектепте балаға нақты әрекет ету мүмкіндігі берілуі керек. Мұнда әлеуметтік жобалардың орны ерекше. Мысалы, «Таза мектеп», «Жасыл аула», «Туған өлке тарихы», «Мектептегі қауіпсіз орта», «Ұрпақтар сабақтастығы», «Кітап оқитын мектеп», «Цифрлық қауіпсіздік», «Қарттарға қамқорлық» сияқты жобалар білім алушыны нақты қоғамдық мәселеге қатысты әрекетке тартады.

Жобаға қатысқан оқушы мәселені байқайды, оны зерттейді, шешу жолдарын ұсынады, командамен жұмыс істейді және өзінің әрекетінің нәтижесін көреді. Бұл жерде тәрбие сөзден нақты тәжірибеге көшеді. Оқушы қоғамды жақсартуға өзінің де үлес қоса алатынын сезінеді. Бұл сезім азаматтық белсенділіктің алғашқы негіздерінің бірі болып табылады.

Мектептегі құндылықтық тәрбиенің тағы бір тиімді тетігі – оқушылардың өзін-өзі басқаруы. Егер оқушыларға тек дайын ережелер ұсынылып, олардың мектеп өміріне қатысты пікірлері ескерілмесе,

жауапкершілік қалыптастыру қиын. Ал сынып және мектеп кеңестеріне қатысу, іс-шараларды жоспарлау, әлеуметтік бастама ұсыну, мектеп ортасын жақсартуға арналған жобаларды жүзеге асыру оқушыны шешім қабылдауға және оның нәтижесіне жауап беруге үйретеді.

Мұнда демократиялық мәдениеттің алғашқы тәжірибесі қалыптасады. Оқушы өзінің ұсынысын дәлелдеуді, өзгелердің пікірін тыңдауды, дауыс беруді, көпшілік шешімін құрметтеуді және келіспеушілікті өркениетті түрде шешуді үйренеді. Бұл әрекеттер азаматтық жауапкершіліктің теориялық емес, практикалық мектебіне айналады.

Құндылықтық тәрбие сыныптан тыс жұмыспен ғана шектелмеуі тиіс. Оның маңызды бөлігі – күнделікті сабақтағы педагогикалық қарым-қатынас. Мұғалім әр оқушының пікіріне құрметпен қараса, әділ бағаласа, кемсітуге жол бермесе, жауапкершілік талаптарын барлығына бірдей қолданса, құндылықтарды өзінің іс-әрекеті арқылы көрсетеді.

Сондықтан педагогтің тұлғалық үлгісі тәрбиенің ең күшті құралдарының бірі болып табылады. Балалар мұғалімнің айтқан сөзін ғана емес, оның қиын жағдайда қалай әрекет ететінін, оқушылармен қалай сөйлесетінін, қателікке қалай қарайтынын, әділдікті қалай сақтайтынын да байқайды.

3-кесте. Құндылыққа негізделген мектеп ортасының негізгі қағидаттары

Қағидат	Педагогикалық көрінісі	Оқушыға ықпалы
Құрмет	Әр баланың пікірін тыңдау	Өзін және өзгені құрметтеуді үйренеді
Әділеттілік	Ашық және түсінікті бағалау	Әділдікке сенімі қалыптасады
Тең мүмкіндік	Оқушылардың ерекшеліктерін ескеру	Қатыстылық сезімі артады
Жауапкершілік	Таңдау мен міндет беру	Өз әрекетіне жауап береді
Ынтымақтастық	Топтық және бірлескен жұмыс	Командада жұмыс істеуді үйренеді
Қауіпсіздік	Психологиялық қолайлы орта	Пікірін еркін білдіреді
Диалог	Өртүрлі пікірді талқылау	Сыни және мәдениетті ойлау дамиды
Қоғамдық белсенділік	Әлеуметтік жобаларға қатыстыру	Азаматтық бастама қалыптасады

Қазіргі жағдайда құндылықтық тәрбиенің маңызды кеңістігінің бірі – цифрлық орта. Оқушылар әлеуметтік желілерде қарым-қатынас жасайды, ақпарат алады және жасанды интеллект құралдарын пайдаланады. Сондықтан азаматтық жауапкершілікті қалыптастыру интернет кеңістігіндегі мінез-құлық мәдениетін де қамтуы тиіс.

Цифрлық ортадағы жауапты азамат жеке мәліметтердің қауіпсіздігін сақтайды, басқа адамның суретін немесе ақпаратын рұқсатсыз таратпайды, кибербуллингке қатыспайды, авторлық құқықты құрметтейді, жалған ақпаратты бөліспес бұрын тексереді. Бұл – дәстүрлі адамгершілік пен құқықтық құндылықтардың жаңа цифрлық ортадағы көрінісі.

Жасанды интеллект технологияларының дамуы бұл мәселені одан әрі өзекті етеді. Оқушы ЖИ көмегімен мәтін, сурет немесе басқа материал жасай алады. Бірақ технологияны қолдану академиялық адалдықты, авторлық жауапкершілікті және сыни ойлауды талап етеді. Сондықтан мектепте «ЖИ не істей алады?» деген сұрақпен қатар «Оны қандай жағдайда қолдану дұрыс?», «ЖИ берген ақпаратқа толық сенуге бола ма?», «ЖИ қолданған кезде адамның жауапкершілігі қандай?» деген сұрақтар талқылануы тиіс.

Ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда отбасы мен мектептің серіктестігі ерекше рөл атқарады. Бала ұлттық құндылықтардың алғашқы үлгісін отбасынан көреді. Отбасындағы қарым-қатынас, ана тілі, үлкенге құрмет, еңбекке көзқарас, дәстүрлер – баланың құндылықтық дүниетанымының негізін қалайды. Мектеп осы тәжірибені кеңейтіп, ғылыми, тарихи және азаматтық мазмұнмен толықтырады.

Отбасылық шежіре, «Менің отбасымның тарихы», «Әжемнен қалған әңгіме», «Отбасымыздағы еңбек дәстүрі», «Туған жерімнің тарихы» тәрізді жобалар балаға ұлттық тарихтың тек оқулықтағы оқиғалар емес, өзінің отбасы тарихымен де байланысты екенін сезіндіреді. Бұл ұлттық бірегейліктің эмоционалдық негізін күшейтеді.

Құндылықтық тәрбие нәтижелі болуы үшін мектеп–отбасы–қоғам арасындағы байланысты жүйелі ұйымдастыру қажет. Мектеп ата-аналарды тек жиналысқа шақыратын тарап емес, тәрбиелік серіктес ретінде қабылдауы маңызды. Ал жергілікті қоғамдастық, музейлер, кітапханалар, мәдени орталықтар, ардагерлер, кәсіби мамандар мен қоғамдық ұйымдар оқушылардың әлеуметтік тәжірибесін кеңейте алады.

4-кесте. «Ұлттық бірегейлік – азаматтық жауапкершілік» тәрбиелік моделі

Кезең	Негізгі сұрақ	Оқушы әрекеті	Нәтиже
Тану	Менің тарихи және мәдени негізім қандай?	Тілін, тарихын, мәдени мұрасын зерттейді	Ұлттық сана
Түсіну	Бұл құндылықтар неліктен маңызды?	Талдау, салыстыру жүргізеді	Құндылықтық түсінік
Сезіну	Мен өз еліммен қалай байланысамын?	Рефлексия жасайды	Қатыстылық сезімі
Құқықтық бағдар	Менің құқықтарым мен міндеттерім қандай?	Құқықтық жағдаяттарды талдайды	Құқықтық мәдениет
Таңдау	Мен бұл жағдайда қалай әрекет етемін?	Баламаларды салыстырады	Саналы шешім
Әрекет	Қоғамға қандай үлес қоса	Жоба, волонтерлік, бастама	Азаматтық

	аламын?	жүзеге асырады	белсенділік
Жауапкершілік	Менің әрекетім өзгелерге қалай әсер етеді?	Нәтижені бағалайды	Жауапты азаматтық ұстаным

Құндылыққа негізделген тәрбие жүйесінде рефлексияның орны да маңызды. Кейде мектепте көптеген іс-шара ұйымдастырылғанымен, оқушы оның тәрбиелік мәнін түсінбей қалуы мүмкін. Сондықтан әрбір маңызды әрекеттен кейін «Мен не түсіндім?», «Бұл тәжірибе менің көзқарасымға қалай әсер етті?», «Мен қандай құндылықты байқадым?», «Менің әрекетім басқа адамдарға қалай әсер етті?», «Келесі жолы нені басқаша жасар едім?» деген сұрақтар қойылуы қажет.

Мұндай рефлексия оқушының сыртқы әрекетті ішкі құндылыққа айналдыруына мүмкіндік береді. Мысалы, сенбілікке қатысу жай ғана мектеп тапсырмасы ретінде қалуы немесе оқушының ортақ кеңістікке жауапкершілігін сезіну тәжірибесіне айналуы мүмкін. Оның айырмашылығы – әрекеттің мағынасын түсінуде.

Құндылықтық тәрбиенің нәтижесін тек өткізілген іс-шаралар санымен бағалау дұрыс емес. Мектеп «бір жылда қанша тәрбие сағаты өткізілді?» деген сұрақпен қатар «Оқушылардың қарым-қатынасында қандай өзгеріс болды?», «Олар мектеп мәселелеріне бастама ұсына ма?», «Қоғамдық жұмысқа қатысуы артты ма?», «Өз пікірін мәдениетті түрде дәлелдей ала ма?», «Өз әрекетіне жауапкершілікпен қарай ма?» деген сұрақтарға жауап іздеуі тиіс.

Осы тұрғыдан құндылыққа негізделген тәрбиенің логикасын мынадай сабақтастықпен көрсетуге болады:

ҰЛТТЫҚ МҰРА → ӨЗІН ТАҢУ → ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ТҮСІНУ → ҚҰҚЫҚ ПЕН МІНДЕТТІ СЕЗІНУ → САНАЛЫ ТАҢДАУ → ҚОҒАМДЫҚ ӘРЕКЕТ → АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК.

Бұл модель ұлттық бірегейлік пен азаматтық жауапкершіліктің бір-бірінен бөлек емес екенін көрсетеді. Өз елінің тарихын, мәдениетін және құндылықтарын түсінген оқушыда сол қоғамның болашағына жауапкершілік сезімін қалыптастыруға негіз пайда болады. Ал азаматтық жауапкершілік ұлттық бірегейлікті тек мақтаныш сезімі деңгейінде қалдырмай, нақты қоғамдық әрекетке айналдырады.

Заманауи мектептің стратегиялық дамуы үшін бұл қағида ерекше маңызды. Білім сапасы тек пәндік нәтижелермен өлшенбеуі тиіс. Сапалы мектеп – білім алушы өзін қауіпсіз сезінетін, пікірін білдіре алатын, басқа адамның қадір-қасиетін құрметтейтін, ұлттық мәдениетін бағалайтын және ортақ мәселелерді шешуге қатысатын орта.

Қорытынды. Мектептегі құндылыққа негізделген тәрбие – ұлттық бірегейлігі қалыптасқан және азаматтық жауапкершілігі жоғары тұлға тәрбиелеудің маңызды шарты. Ұлттық бірегейлік білім алушыға өзінің тарихи-мәдени негізін түсінуге, ана тілін, туған жерін, мәдени мұрасын және ел тарихын құрметтеуге мүмкіндік береді. Азаматтық жауапкершілік осы құндылықтарды қоғамның қазіргі өмірімен байланыстырып, адамның өз құқықтары мен міндеттерін түсінуіне, өзгенің қадір-қасиетін құрметтеуіне және ортақ игілікке саналы үлес қосуына бағыттайды.

Мұндай тәрбиені тек тәрбие сағаттары мен мерекелік іс-шаралар арқылы жүзеге асыру жеткіліксіз. Құндылықтар сабақ мазмұнында, мұғалім мен оқушы қарым-қатынасында, бағалау мәдениетінде, оқушылардың өзін-өзі басқаруында, әлеуметтік және зерттеушілік жобаларда, волонтерлік қызметте, цифрлық ортада және мектеп пен отбасының серіктестігінде жүйелі көрініс табуы тиіс.

Құндылыққа негізделген мектептің түпкі нәтижесі – ұлттық мәдениетін құрметтейтін, тарихи жадын сақтайтын, Конституциялық құқықтары мен міндеттерін түсінетін, өзгенің пікіріне құрметпен қарайтын, ақпаратты сыни бағалайтын, қоғам мәселелеріне бейжай қарамайтын және өз әрекетінің салдарына жауап бере алатын азамат. Сондықтан ұлттық бірегейлік пен азаматтық жауапкершіліктің сабақтастығына негізделген тәрбие – заманауи мектептің қосымша бағыты емес, оның стратегиялық дамуы мен сапалы білім беруінің маңызды құрамдас бөлігі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 жылғы 30 тамыз (өзгерістер мен толықтыруларымен).
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – 2007 жылғы 27 шілде №319-III.
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.
4. Абай Құнанбайұлы. *Қара сөздер*. – Алматы.
5. Алтынсарин БІ. *Таңдамалы шығармалар*. – Алматы.
6. Байтұрсынұлы А. *Ақ жол*. – Алматы.
7. UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. – Paris: UNESCO, 2021.
8. OECD. *PISA 2022 Assessment and Analytical Framework*. – Paris: OECD Publishing, 2023.
9. UNESCO. *Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives*. – Paris: UNESCO, 2015.
10. UNESCO. *Guidance for Generative AI in Education and Research*. – Paris: UNESCO, 2023.

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Нүрсейіт Ақбота Сағынтайқызы

Түркістан облысы Жетісай ауданы Жетісай қаласы

ЖШС «Аққайың» бөбекжай балабақшасы

Тәрбиеші

Аннотация

Мақалада мектепке дейінгі балалардың танымдық қызығушылығын дамытудағы инновациялық әдіс-тәсілдердің педагогикалық мүмкіндіктері қарастырылады. Мектепке дейінгі кезең – баланың тұлғалық, танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуының ең қарқынды сатысы болып табылады. Осы кезеңде қалыптасқан танымдық қызығушылық кейінгі оқу әрекетінің сапасына, білімді игеруіне және шығармашылық әлеуетінің дамуына тікелей ықпал етеді. Сондықтан мектепке дейінгі ұйым тәрбиешісінің негізгі міндеттерінің бірі – әр баланың табиғи қызығушылығын қолдап, оны жүйелі түрде дамытуға мүмкіндік беретін инновациялық педагогикалық ортаны қалыптастыру.

Мақалада ойын технологиялары, зерттеушілік оқыту, STEM элементтері, цифрлық білім беру ресурстары, жобалық қызмет, квест технологиясы, интерактивті әдістер, тәжірибелік жұмыстар және жасанды интеллект негізіндегі білім беру құралдарының мектепке дейінгі ұйымдағы қолданылу ерекшеліктері ғылыми-педагогикалық тұрғыдан талданады. Сонымен қатар танымдық қызығушылықтың психологиялық-педагогикалық негіздері, оны қалыптастырудың тиімді жолдары мен тәрбиеші қызметіндегі инновациялық тәжірибелер сипатталады.

Материал мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілеріне, әдіскерлерге, педагогикалық колледж студенттеріне және мектепке дейінгі білім беру саласының мамандарына арналған.

Тірек сөздер: мектепке дейінгі тәрбие, танымдық қызығушылық, инновациялық технологиялар, зерттеушілік әрекет, ойын технологиясы, STEM, цифрлық білім беру, жасанды интеллект.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту жүйесі қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес үздіксіз жаңарып келеді. Білім беру мазмұнының жаңаруы мектепке дейінгі ұйымдардағы тәрбиелеу мен оқыту процесіне де жаңа талаптар қояды. Бүгінгі күні тәрбиеші тек білім беруші ғана емес, баланың жеке ерекшеліктерін ескеретін, оның шығармашылық әлеуетін ашатын, қоршаған әлемді тануға деген қызығушылығын дамытатын ұйымдастырушы ретінде қарастырылады. Баланың танымдық қызығушылығы неғұрлым жоғары болса, оның жаңа білімді игеруі, ойлау қабілетінің дамуы және өмір бойы білім алуға деген ішкі қажеттілігі соғұрлым тұрақты қалыптасады.

Танымдық қызығушылық – баланың қоршаған ортаны танып-білуге, жаңа ақпаратты қабылдауға, зерттеуге және тәжірибе жасауға деген табиғи ұмтылысы. Ол адамның интеллектуалдық дамуының негізгі қозғаушы күштерінің бірі болып саналады. Мектепке дейінгі жаста бұл қызығушылық ерекше белсенді байқалады. Балалар әрбір құбылыстың себебін білуге, заттардың қасиеттерін анықтауға, табиғаттағы өзгерістерді бақылауға және өз тәжірибесі арқылы қорытынды жасауға талпынады. Сондықтан мектепке дейінгі кезеңде танымдық қызығушылықты қолдау – кейінгі білім алудың берік негізін қалыптастырудың маңызды шарты.

Психологиялық зерттеулерде танымдық қызығушылық тұлғаның ішкі мотивациясының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Егер бала әрекетті қызығушылықпен орындаса, оның есте сақтау қабілеті, зейіні, қабылдауы, логикалық ойлауы және қиялы белсенді жұмыс істейді. Мұндай жағдайда оқыту нәтижесі де жоғары болады. Керісінше, қызығушылықтың болмауы баланың оқу әрекетіне енжар қатысуына, тапсырмаларды механикалық орындауына және шығармашылық белсенділіктің төмендеуіне әкеледі.

Баланың танымдық қызығушылығы ең алдымен отбасы мен балабақшадағы тәрбиелік ортаның сапасына байланысты қалыптасады. Баланың қойған сұрақтарына жауап беру, оның пікірін тыңдау, тәжірибе жасауға мүмкіндік беру, зерттеу әрекеттерін қолдау және жетістіктерін мадақтау танымдық белсенділікті арттырады. Сондықтан мектепке дейінгі ұйымдағы тәрбиеші баланың әрбір бастамасын қолдап, оның ізденуіне жағдай жасауы қажет.

Заманауи мектепке дейінгі білім беру жүйесінде инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдану танымдық қызығушылықты дамытудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады. Инновациялық педагогикалық технологиялар балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес ұйымдастырылған белсенді әрекетке негізделеді. Мұндай технологиялар барысында бала тек тыңдаушы емес, белсенді зерттеуші, бақылаушы, тәжірибе жасаушы және шығармашылық идеяларды жүзеге асырушы тұлға ретінде қалыптасады.

Инновациялық әдістердің басты ерекшелігі – баланың өзіндік әрекетін ұйымдастыруында. Дәстүрлі сабақ барысында тәрбиеші негізгі ақпарат көзі болса, инновациялық оқытуда бала білімді өз тәжірибесі

арқылы меңгереді. Бұл оның зерттеушілік қабілетін, логикалық ойлауын, коммуникативтік дағдыларын және шығармашылық белсенділігін қатар дамытады.

Қазіргі таңда мектепке дейінгі ұйымдарда ойын технологиялары ерекше маңызға ие. Ойын – мектеп жасына дейінгі баланың жетекші әрекеті. Ойын барысында бала қоршаған ортаны таниды, адамдар арасындағы қарым-қатынасты меңгереді, түрлі әлеуметтік рөлдерді игереді және өз ойын еркін жеткізуге үйренеді. Сондықтан танымдық қызығушылықты дамытудағы инновациялық әдістердің басым бөлігі ойын әрекетімен ұштасады.

Дидактикалық ойындар балалардың салыстыру, талдау, жинақтау және қорытынды жасау қабілеттерін жетілдіреді. Мысалы, табиғи материалдарды пайдалану арқылы ұйымдастырылатын ойындар барысында балалар жапырақтардың айырмашылығын анықтайды, тұқымдардың ерекшелігін салыстырады, тастардың қасиеттерін бақылайды. Осындай қарапайым әрекеттердің өзі зерттеушілік мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді.

Сюжеттік-рөлдік ойындар да танымдық қызығушылықты арттырудың тиімді құралы болып табылады. «Дәрігер», «Ғарышкер», «Құрылысшы», «Зерттеуші», «Ғалым», «Аспаз» сияқты ойындар барысында балалар нақты мамандықтардың ерекшеліктерімен танысып, қоршаған әлем туралы түсініктерін кеңейтеді. Мұндай ойындар баланың қиялын ғана емес, мәселені шешу қабілетін де дамытады.

Соңғы жылдары мектепке дейінгі білім беруде зерттеушілік оқыту технологиясына ерекше көңіл бөлінуде. Бұл технология балалардың табиғи қызығушылығына негізделген. Зерттеушілік әрекет барысында бала сұрақ қояды, болжам жасайды, бақылау жүргізеді, тәжірибе ұйымдастырады және алынған нәтижені талдайды. Осындай әрекеттер ғылыми ойлаудың алғашқы элементтерін қалыптастырады.

Мысалы, тәрбиеші балаларға «Неліктен мұз ериді?», «Қандай заттар суда жүзеді?», «Өсімдікке жарық қажет пе?», «Жаңбыр қалай пайда болады?» деген сұрақтарды ұсына алады. Балалар болжам жасап, тәжірибе жүргізіп, бақылау нәтижелерін салыстырады. Осындай қарапайым тәжірибелер олардың танымдық қызығушылығын едәуір арттырады.

Зерттеу жұмыстары міндетті түрде күрделі зертхана жағдайында өткізілмеуі тиіс. Күнделікті тұрмыста кездесетін қарапайым материалдардың өзі тиімді құрал бола алады. Су, құм, топырақ, тас, қағаз, магнит, өсімдіктер, жемістер және түрлі табиғи материалдар балалардың тәжірибе жасауына кең мүмкіндік береді. Ең бастысы – тәрбиеші баланың әрбір сұрағын қолдап, оның өздігінен қорытынды жасауына жағдай туғызу қажет.

Танымдық қызығушылықты дамытуда STEM элементтерінің енгізілуі де маңызды жаңалықтардың бірі болып саналады. STEM технологиясы ғылым, технология, инженерия және математиканы кіріктіре отырып оқытуға негізделеді. Мектепке дейінгі кезеңде STEM күрделі теория емес, қарапайым тәжірибелік әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Балалар конструкторлардан көпір салады, мұнара құрастырады, қарапайым механизмдердің жұмысын бақылайды, магниттердің қасиеттерін зерттейді және табиғи құбылыстарды тәжірибе арқылы түсінеді.

Осындай әрекеттер барысында бала тек дайын білім алмайды. Ол мәселені шешуге үйренеді, бірнеше шешім нұсқасын қарастырады, қателіктерін түзетеді, нәтижесін бағалайды. Бұл болашақ функционалдық сауаттылықтың маңызды негізін қалайды.

Инновациялық әдістердің тағы бір маңызды бағыты – жобалық қызметті ұйымдастыру. Жоба барысында балалар белгілі бір мәселені зерттеп, ақпарат жинақтап, бақылау жүргізіп, шығармашылық өнім дайындайды. Мысалы, «Менің отбасым», «Төрт мезгіл», «Үй жануарлары», «Ғарыш әлемі», «Су – тіршілік көзі», «Табиғатты қорғайық» сияқты шағын жобалар мектеп жасына дейінгі балалардың жас ерекшеліктеріне толық сәйкес келеді.

Жобалық әрекет балалардың өзара қарым-қатынас жасауына, жауапкершілігін арттыруына және ұжымдық жұмыс дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен бірге әр бала өзінің қызығушылығына сәйкес тапсырма таңдай алады. Бұл жеке қабілеттердің ашылуына мүмкіндік береді.

Тәрбиеші үшін инновациялық технологияларды тиімді қолданудың басты шарты – баланың қызығушылығын үнемі бақылап, оның даму деңгейіне сәйкес тапсырмалар ұсына білу. Бір бала тәжірибе жасауға қызықса, екінші бала сурет салуға немесе құрастыруға бейім болуы мүмкін. Сондықтан жеке дара оқыту қағидатын сақтау мектепке дейінгі білім берудің маңызды талаптарының бірі болып табылады.

Танымдық қызығушылықты қалыптастыруда цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері жылдан-жылға кеңейіп келеді. Цифрлық білім беру құралдары балалардың қабылдау ерекшеліктеріне сәйкес көрнекілік, дыбыс, анимация және интерактивті әрекеттерді біріктіреді. Мұндай ортада бала ақпаратты тек тыңдап қана қоймай, оны көреді, әрекет етеді, салыстырады және тәжірибе жүзінде қолданады. Нәтижесінде жаңа білім эмоционалдық жағынан тартымды болып, есте ұзақ сақталады.

Дегенмен мектепке дейінгі ұйымдағы цифрлық технологиялар баланың табиғи ойын әрекетін алмастырмауы тиіс. Олар дәстүрлі педагогикалық әдістерді толықтыратын тиімді құрал ретінде

пайдаланылған жағдайда ғана жоғары нәтиже береді. Сондықтан тәрбиеші цифрлық ресурстарды таңдау кезінде олардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігін, қауіпсіздігін және білімдік құндылығын ескеруі қажет.

Интерактивті тақта, сенсорлық экрандар, электрондық ойындар, мультимедиялық презентациялар және анимациялық тапсырмалар балалардың сабаққа қызығушылығын арттырады. Мысалы, жануарлардың дыбысын тыңдау, олардың мекендеу ортасын сәйкестендіру, геометриялық фигураларды экранда құрастыру немесе табиғат құбылыстарының өзгерістерін бақылау сияқты тапсырмалар баланың белсенді қатысуына мүмкіндік береді. Мұндай жұмыстар барысында көру, есту және қимыл-қозғалыс анализаторлары қатар жұмыс істейтіндіктен, оқу материалының меңгерілу сапасы артады.

Қазіргі уақытта жасанды интеллект негізіндегі білім беру құралдары да мектепке дейінгі тәрбие жүйесіне біртіндеп енгізіліп келеді. Жасанды интеллект тәрбиешінің орнын алмастырмайды, керісінше оның жұмысын жеңілдететін интеллектуалдық көмекші қызметін атқарады. Мысалы, тәрбиеші балалардың жас ерекшелігіне сәйкес ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, логикалық тапсырмалар, танымдық ойындар және шығармашылық жұмыстарды генеративті жасанды интеллекттің көмегімен жылдам әзірлей алады.

Сонымен қатар жасанды интеллект әр баланың қызығушылығына сәйкес жеке тапсырмалар құруға мүмкіндік береді. Егер бір бала табиғат әлеміне қызықса, оған өсімдіктер мен жануарлар туралы қосымша зерттеу тапсырмаларын ұсынуға болады. Ал техникаға қызығатын балаға қарапайым механизмдер, көлік түрлері немесе роботтардың қызметі туралы қызықты ойындар әзірленеді. Осындай дараланған тәсіл баланың танымдық белсенділігін сақтап қана қоймай, оны одан әрі дамытуға жағдай жасайды.

Танымдық қызығушылықты дамытудағы маңызды бағыттардың бірі – проблемалық оқыту технологиясы. Бұл технологияда тәрбиеші дайын жауапты бермейді, керісінше балалардың алдына ойлануды талап ететін жағдаят ұсынады. Мысалы: «Неліктен кейбір заттар суға батады, ал кейбірі батпайды?», «Өсімдікке су құймасақ не болады?», «Құстар күзде қайда ұшады?» деген сұрақтар балалардың ойлау белсенділігін арттырады.

Проблемалық жағдаяттар барысында балалар өз болжамдарын айтып, түрлі нұсқаларды салыстырады, тәжірибе жүргізеді және өздері қорытынды жасайды. Бұл әдіс логикалық ойлауды, себеп-салдарлық байланысты анықтауды және дәлелдеу дағдыларын қалыптастырады. Мұндай сабақтарда тәрбиеші бағыттаушы рөл атқарып, балалардың өздігінен ізденуіне мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі ұйымдарда квест технологиясын қолдану да танымдық қызығушылықты арттырудың тиімді жолдарының бірі саналады. Квест – белгілі бір мақсатқа жету үшін тапсырмаларды кезең-кезеңімен орындауға негізделген ойын технологиясы. Балалар тапсырмаларды орындау барысында ізденеді, салыстырады, есептейді, бақылау жүргізеді және шығармашылық шешімдер қабылдайды.

Мысалы, «Жоғалған қазынаны табу», «Орман тұрғындарына көмек», «Ғарышқа саяхат», «Табиғат құпиялары», «Сиқырлы зертхана» сияқты квест ойындары балалардың қызығушылығын ерекше арттырады. Әр кезеңде жаңа тапсырмалар ұсынылып, оларды орындаған сайын келесі тапсырмаға жол ашылады. Мұндай жұмыс балалардың ынтымақтастығын, ұйымшылдығын және өзара қарым-қатынас мәдениетін де дамытады.

Танымдық қызығушылықтың тұрақты қалыптасуына тәжірибелік жұмыстардың ықпалы зор. Балалар өз қолымен орындаған әрекеттерді жақсы есте сақтайды. Сондықтан мектепке дейінгі ұйымдағы әрбір тақырып тәжірибелік әрекетпен толықтырылуы тиіс. Мысалы, су мен құмның қасиеттерін зерттеу, тұқым егу, өсімдіктің өсуін бақылау, түрлі материалдарды салыстыру сияқты жұмыстар балалардың табиғи қызығушылығын оятады.

Экологиялық тәрбие де танымдық қызығушылықты қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Табиғатпен тікелей байланыс баланың бақылағыштығын, зерттеушілік қабілетін және жауапкершілігін дамытады. Серуен кезінде ағаштардың өзгерісін бақылау, құстардың мінез-құлқын зерттеу, жәндіктердің тіршілігін қарастыру немесе ауа райын күнделікті белгілеп отыру балалардың табиғат туралы ғылыми түсініктерінің қалыптасуына ықпал етеді.

Балалардың шығармашылық әрекеті мен танымдық қызығушылығы өзара тығыз байланысты. Сурет салу, мүсіндеу, аппликация жасау, құрастыру, музыка тыңдау, сахналау және театрландырылған ойындар барысында балалар өз қиялын еркін көрсетеді. Шығармашылық жұмыс барысында туындайтын сұрақтар олардың жаңа ақпарат іздеуіне себеп болады.

Мысалы, «Ғарыш әлемін бейнелеу» тақырыбында сурет салмас бұрын балаларға ғаламшарлар туралы қысқаша бейнематериал көрсетіліп, кейін олардың өз қиялы бойынша сурет салуы ұсынылады. Осындай сабақтар білім мен шығармашылықтың табиғи байланысын қалыптастырады.

Танымдық қызығушылықты дамытуда кітаппен жұмыс ерекше орын алады. Балаларға көркем әдебиетті жүйелі түрде оқу олардың сөздік қорын молайтып қана қоймай, ойлау қабілетін де дамытады. Тәрбиеші шығарманы оқып болған соң дайын сұрақтармен шектелмей, балалардың өз сұрақтарын қоюына мүмкіндік беруі тиіс. Бұл олардың дербес ойлауын және талдау қабілетін жетілдіреді.

Ертегі терапиясы да мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық қызығушылығын арттырудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Ертегі кейіпкерлерінің әрекеттерін талдау, оқиғаның жалғасын ойлап табу, жаңа кейіпкер енгізу немесе ертегіні басқа қырынан аяқтау балалардың шығармашылық ойлауын дамытады. Сонымен қатар олар адамгершілік құндылықтарды меңгереді.

Тәрбиеші ұйымдастыратын пікірлесу, әңгімелесу және сұрақ-жауап жұмыстары балалардың танымдық белсенділігін арттырады. Ашық сұрақтар қою арқылы балалар өз пікірін дәлелдеуге, ой қорытындысын жасауға және басқалардың пікірін тыңдауға үйренеді. Мысалы, «Егер сен ғалым болсаң, нені зерттер едің?», «Жаңбыр болмаса не болар еді?», «Қандай жануарларды қорғау керек?» деген сұрақтар балалардың қиялы мен ойлауын белсендіреді.

Балалардың танымдық қызығушылығын қалыптастыруда ата-анамен ынтымақтастықтың маңызы ерекше. Балабақшада қалыптасқан қызығушылық үйде де жалғасуы тиіс. Тәрбиеші ата-аналарға балалармен бірге тәжірибе жасау, табиғатты бақылау, кітап оқу, танымдық ойындар ойнау және мұражайлар мен көрмелерге бару жөнінде ұсыныстар бере алады.

Ұй жағдайында қарапайым тәжірибелер ұйымдастыру балалардың ғылыми қызығушылығын арттырады. Мысалы, тұздың суда еруін бақылау, түрлі сұйықтықтардың қасиеттерін салыстыру, көлеңкенің өзгерісін бақылау немесе тұқым өсіру сияқты жұмыстар отбасы мүшелерінің бірлескен әрекетін нығайтып, баланың зерттеушілік мәдениетін қалыптастырады.

Инновациялық әдістердің тиімділігі ең алдымен тәрбиешінің кәсіби құзыреттілігіне байланысты. Заманауи тәрбиеші жаңа технологияларды меңгерумен қатар, балалар психологиясын терең білуі, шығармашылық тұрғыдан ойлай алуы және үнемі кәсіби дамуға ұмтылуы қажет. Өздігінен білім алу, тәжірибе алмасу, біліктілікті арттыру курстарына қатысу және педагогикалық қауымдастықтармен жұмыс жасау инновациялық қызметтің сапасын арттырады.

Баланың танымдық қызығушылығы тұрақты болуы үшін оқу ортасының өзі де ынталандырушы сипатта ұйымдастырылуы тиіс. Топ бөлмесінде зерттеу бұрышы, кітап бұрышы, тәжірибе жасауға арналған құралдар, табиғи материалдар, конструкторлар, үстел ойындары және шығармашылық орталықтардың болуы балалардың өздігінен әрекет етуіне мүмкіндік береді. Еркін таңдау мүмкіндігі баланың ішкі мотивациясын күшейтіп, оқу әрекетін табиғи қажеттілікке айналдырады.

Осындай педагогикалық ортада тәрбиеші әр баланың бастамасын қолдап, оның әрбір жетістігін байқап, мадақтап отырғанда ғана танымдық қызығушылық тұрақты сипатқа ие болады. Бұл өз кезегінде мектепке дейінгі білім берудің сапасын арттырудың маңызды алғышарты болып саналады.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың танымдық қызығушылығын дамытуда білім беру ортасын тиімді ұйымдастырудың маңызы ерекше. Балабақшадағы әрбір кеңістік баланың ізденуіне, бақылауына, тәжірибе жасауына және шығармашылық белсенділігін көрсетуіне мүмкіндік беруі тиіс. Топ бөлмесінің интерьері, оқу материалдарының орналасуы, табиғат бұрышы, шығармашылық орталықтар, құрылыс және конструктор аймағы, кітап бұрышы, тәжірибе жасауға арналған құралдар баланың күнделікті танымдық әрекетінің ажырамас бөлігіне айналған жағдайда ғана білім беру процесі нәтижелі болады. Осындай ортада бала өз қызығушылығына сәйкес әрекет таңдап, өзін еркін сезінеді, жаңа білімді өздігінен іздеп табуға талпынады.

Танымдық қызығушылықтың дамуына эмоционалдық ахуалдың да ықпалы зор. Баланың өзін қауіпсіз сезінуі, өз ойын ашық айтуы, қателесуден қорықпауы және әрбір жетістігінің бағалануы оның белсенділігін арттырады. Сондықтан тәрбиеші балалармен қарым-қатынасты сенімге, құрметке және ынтымақтастыққа негіздеуі қажет. Әрбір қойылған сұраққа қызығушылықпен жауап беру, баланың ерекше ойын қолдау және шығармашылық бастамаларын мадақтау оның білімге деген оң көзқарасын қалыптастырады.

Инновациялық әдістердің тиімділігі оларды кешенді қолданғанда арта түседі. Мысалы, зерттеушілік тапсырманы ойын технологиясымен, цифрлық құралдармен және шығармашылық жұмыспен ұштастыру баланың қызығушылығын ұзақ уақыт сақтайды. «Табиғат әлемі» тақырыбын меңгеру барысында балалар алдымен табиғатты бақылап, кейін тәжірибе жасап, интерактивті бейнематериал көріп, соңында көргендерін сурет немесе аппликация арқылы бейнелесе, білімді бірнеше арна арқылы меңгереді. Мұндай кіріктірілген тәсіл баланың қабылдау ерекшеліктеріне толық сәйкес келеді.

Қазіргі мектепке дейінгі білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды инновациялық технологиялармен үйлестіру де ерекше маңызға ие. Қазақ халқының салт-дәстүрлері, ұлттық ойындары, ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдері, жұмбақтары, жаңылтпаштары мен ертегілері балалардың танымдық қызығушылығын дамытудың табиғи құралы болып табылады. Мысалы, ұлттық ойындарды логикалық тапсырмалармен толықтыру немесе халық ертегілерін цифрлық анимациялар арқылы көрсету балалардың ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттыра отырып, олардың ойлау қабілетін де дамытады.

Баланың танымдық белсенділігі көбіне сұрақ қоюынан байқалады. Психологтердің пікірінше, мектепке дейінгі кезеңде балалар күніне ондаған сұрақ қояды. Бұл – олардың қоршаған ортаны танып-білуге деген табиғи қажеттілігінің көрінісі. Тәрбиеші бұл сұрақтарға қысқа ғана жауап берумен шектелмей, баланы өздігінен жауап іздеуге бағыттауы қажет. «Сен қалай ойлайсың?», «Оны қалай тексеруге болады?», «Тағы қандай жолы бар?» деген бағыттаушы сұрақтар баланың зерттеушілік мәдениетін қалыптастырады.

Танымдық қызығушылықты қалыптастыруда бақылау әдісінің де орны ерекше. Балалар табиғаттағы маусымдық өзгерістерді, жануарлардың мінез-құлқын, өсімдіктердің өсу кезеңдерін немесе ауа райының ерекшеліктерін жүйелі түрде бақылағанда олардың салыстыру, талдау және қорытынды жасау қабілеті дамиды. Мұндай бақылауларды арнайы күнделік жүргізу арқылы ұйымдастыру баланың зерттеу нәтижелерін тіркеу дағдысын қалыптастырады.

Мектепке дейінгі ұйымдарда қарапайым ғылыми зертхана бұрышын ұйымдастыру да тиімді нәтиже береді. Бұл бұрышта үлкейткіш әйнек, магниттер, таразы, өлшеуіш ыдыстар, түрлі табиғи материалдар, құм, су, түрлі түсті сұйықтықтар, тұқымдар және басқа да қауіпсіз құралдар орналастырылады. Балалар осындай құралдарды пайдалану арқылы тәжірибе жасап, бақылау нәтижелерін салыстырады. Бұл олардың ғылыми дүниетанымының алғашқы негіздерін қалайды.

Инновациялық педагогикалық технологиялардың бірі ретінде «Learning by Doing» қағидасын ерекше атап өткен жөн. Бұл тәсілде бала әрекет арқылы үйренеді. Мысалы, көкөністер туралы әңгімені тыңдап қана қоймай, оларды отырғызу, суару, өсуін бақылау және өнімін жинау арқылы бала алған білімін тәжірибеде бекітеді. Осындай жұмыстар теория мен практиканың табиғи байланысын қалыптастырады.

Мектепке дейінгі ұйымдағы танымдық қызығушылықты дамытуда STEAM технологиясының мүмкіндіктері де кеңейіп келеді. STEAM технологиясында ғылым, технология, инженерия және математика өнермен біріктіріледі. Балалар құрастыру барысында тек техникалық мәселені шешіп қана қоймай, өз бұйымдарын эстетикалық тұрғыдан безендіреді, шығармашылық көзқарасын көрсетеді. Бұл кешенді тәсіл логикалық және бейнелі ойлаудың қатар дамуына ықпал етеді.

Бүгінгі таңда тәрбиеші кәсіби қызметінде жасанды интеллект құралдарын орынды пайдалану арқылы оқу қызметін сапалы жоспарлай алады. Генеративті жасанды интеллекттің көмегімен сабақ жоспарларын, дидактикалық материалдарды, шығармашылық тапсырмаларды, ертегілерді, ойын сценарийлерін, ата-аналарға арналған кеңестерді және бағалау құралдарын әзірлеу мүмкіндігі кеңейді. Бұл тәрбиешінің уақытын үнемдеп, шығармашылық жұмысқа көбірек көңіл бөлуіне жағдай жасайды.

Сонымен қатар жасанды интеллектті қолдану кезінде педагогикалық әдеп нормаларын сақтау маңызды. Балалардың жеке деректерінің қауіпсіздігі қамтамасыз етіліп, цифрлық ресурстардың мазмұны тәрбиеші тарапынан міндетті түрде сарапталуы қажет. Жасанды интеллект ұсынған материалдар педагогикалық талаптарға, мемлекеттік білім беру стандартына және балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес бейімделуі тиіс.

Мектепке дейінгі ұйымдарда инновациялық технологияларды енгізудің нәтижелілігін бағалау да маңызды мәселе болып табылады. Бағалау барысында балалардың танымдық белсенділігі, сұрақ қою жиілігі, шығармашылық тапсырмаларға қатысуы, зерттеу әрекетіне қызығушылығы, топтық жұмыстардағы белсенділігі, жаңа білімді қолдану деңгейі және коммуникативтік дағдылары ескеріледі. Осындай кешенді мониторинг тәрбиешіге әр баланың даму динамикасын бақылауға мүмкіндік береді.

Инновациялық педагогикалық тәжірибені тарату мектепке дейінгі ұйымдардың дамуындағы маңызды бағыттардың бірі саналады. Ашық оқу қызметтері, әдістемелік семинарлар, тәжірибе алмасу алаңдары, шығармашылық топтардың жұмысы және кәсіби байқаулар тәрбиешілердің инновациялық әлеуетін арттырады. Педагогтердің үздік тәжірибелерін жүйелеу және тарату мектепке дейінгі білім беру сапасының тұрақты өсуіне ықпал етеді.

Баланың танымдық қызығушылығын дамыту үздіксіз процесс болғандықтан, ол мектепке дейінгі ұйыммен ғана шектелмеуі тиіс. Балабақша, отбасы және қоғам арасындағы өзара ынтымақтастық бұл бағыттағы жұмыстың тиімділігін бірнеше есе арттырады. Ата-аналардың білім беру процесіне белсенді қатысуы, үй жағдайында танымдық ойындарды жалғастыруы, бірлескен экскурсиялар, табиғатты бақылау, кітап оқу және тәжірибелер ұйымдастыруы баланың танымдық белсенділігін тұрақты сақтауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, инновациялық әдіс-тәсілдер мектепке дейінгі балалардың танымдық қызығушылығын дамытудың тиімді педагогикалық құралы болып табылады. Олар баланың табиғи қызығушылығын сақтап қана қоймай, оның шығармашылық қабілетін, зерттеушілік мәдениетін, коммуникативтік дағдыларын және функционалдық сауаттылығын қалыптастырады. Мұндай білім беру ортасында тәрбиеленген бала мектеп табалдырығын білім алуға жоғары ынтымақпен, өзіндік ойлау қабілетімен және жаңа ақпаратты қабылдауға дайын тұлға ретінде аттайды.

Мектепке дейінгі балалардың танымдық қызығушылығын дамыту – мектепке дейінгі білім беру жүйесінің негізгі басымдықтарының бірі. Танымдық қызығушылықтың жоғары деңгейі баланың интеллектуалдық, шығармашылық және әлеуметтік дамуына оң ықпал етіп, кейінгі оқу жетістіктерінің берік негізін қалайды. Сондықтан тәрбиеші әр баланың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, қызығушылыққа негізделген білім беру ортасын ұйымдастыруы қажет.

Зерттеу нәтижелері инновациялық педагогикалық технологиялардың балалардың танымдық белсенділігін арттыруда жоғары тиімділік көрсететінін дәлелдейді. Ойын технологиялары, зерттеушілік оқыту, жобалық қызмет, квест әдісі, STEAM элементтері, тәжірибелік жұмыстар, цифрлық ресурстар және жасанды интеллект құралдары бір-бірімен үйлесімді қолданылған жағдайда оқу қызметінің сапасы едәуір жақсарады. Бұл технологиялар баланың жаңа білімді өздігінен іздеуіне, мәселені шешуіне, шығармашылық тұрғыдан ойлауына және өмірлік дағдыларын дамытуына мүмкіндік береді.

Инновациялық әдістерді тиімді қолданудың басты шарты – тәрбиешінің кәсіби құзыреттілігі, шығармашылық ізденісі және үздіксіз кәсіби дамуы. Заманауи педагог тек жаңа технологияларды меңгеріп қана қоймай, оларды баланың жас ерекшелігіне сәйкес бейімдей алуы тиіс. Сонымен бірге цифрлық

құралдарды қолдануда педагогикалық әдептілік, ақпараттық қауіпсіздік және балалардың психологиялық саулығы үнемі назарда болуы қажет.

Мектепке дейінгі ұйым, отбасы және қоғам арасындағы серіктестіктің нығаюы танымдық қызығушылықты дамыту жұмысының нәтижелілігін арттырады. Осындай кешенді педагогикалық ықпалдың нәтижесінде білімге құштар, зерттеушілік қабілеті қалыптасқан, шығармашыл және белсенді тұлғаны тәрбиелеуге қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана.
2. Қазақстан Республикасының Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. – Астана.
3. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы. – Астана.
4. Лев Выготский. Ойлау және сөйлеу.
5. Жан Пиаже. Баланың интеллектісінің дамуы туралы еңбектері.
6. Мария Монтессори. Монтессори педагогикасы.
7. Джером Брунер. The Process of Education.
8. Джон Дьюи. Experience and Education.
9. Ховард Гарднер. Frames of Mind.
10. Сеймур Пейперт. Mindstorms.
11. UNESCO. Early Childhood Care and Education бағдарламалық материалдары.
12. UNICEF. Early Childhood Development құжаттары.
13. Мектепке дейінгі педагогика: оқу құралы. – Алматы.
14. Балалар психологиясы: оқу құралы. – Алматы.
15. Заманауи білім беру технологиялары. – Алматы.
16. STEAM білім беру әдістемесі бойынша оқу-әдістемелік құрал.
17. Цифрлық білім беру ресурстарын мектепке дейінгі ұйымда пайдалану жөніндегі әдістемелік ұсынымдар.
18. Жасанды интеллект және білім беру: халықаралық тәжірибе.
19. Балалардың зерттеушілік әрекетін ұйымдастырудың әдістемесі.
20. Мектепке дейінгі білім берудегі инновациялық педагогикалық технологиялар.

**КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕГІ ЗАМАНАУИ МЕКТЕП:
БІЛІМ АЛУШЫ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ МЕН МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ
ДАМУЫ**

Маханбет Раушан Ғалымжанқызы
*Астана қаласы, «Ybyrai tagylymy»
республикалық педагогтардың шығармашылық
даму орталығының директоры*

Аннотация

Мақалада конституциялық құндылықтарға негізделген заманауи мектептің ерекшеліктері және оның білім алушының тұлғалық дамуына ықпалы қарастырылады. Білім беру үдерісінде адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, теңдік, әділеттілік, жауапкершілік және өзара сыйластық қағидаттарының маңызы ашылады. Сонымен қатар білім алушының қызығушылығын оқу үдерісінің маңызды факторы ретінде қарастырып, оқушыға бағдарланған оқыту, жобалық және зерттеушілік жұмыстар, пікірталас, таңдау мүмкіндігі және кері байланыс сияқты тиімді тәсілдер сипатталады.

Мақалада заманауи мұғалімнің кәсіби құзыреттері, үздіксіз кәсіби дамуы және тәжірибе алмасудың білім сапасына әсері талданады. Білім алушының қызығушылығы мен мұғалімнің кәсіби дамуын өзара байланыстырудың практикалық жолдары ұсынылады. Конституциялық құндылықтарды мектеп тәжірибесіне жүйелі енгізу білім алушының оқу мотивациясын, азаматтық жауапкершілігін және дербестігін арттыруға, ал мұғалімнің кәсіби ізденісін жетілдіруге мүмкіндік беретіні тұжырымдалады.

Түйін сөздер: конституциялық құндылықтар, заманауи мектеп, білім алушы, оқушы қызығушылығы, мұғалімнің кәсіби дамуы, оқушыға бағдарланған оқыту, білім сапасы, құндылыққа негізделген білім беру.

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік, технологиялық және мәдени өзгерістер білім беру жүйесіне жаңа талаптар қойып отыр. Заманауи мектептің міндеті тек білім берумен шектелмей, білім алушының жеке қабілетін, қызығушылығын, шығармашылық әлеуетін дамытуға және оның құқықтары мен еркіндіктерін құрметтейтін орта қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Бұл тұрғыдан алғанда, конституциялық құндылықтар мектеп өмірінің маңызды негіздерінің бірі болып табылады. Адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, теңдік, әділеттілік, жауапкершілік, азаматтық ұстаным сияқты құндылықтар білім беру мазмұны мен күнделікті педагогикалық қарым-қатынаста көрініс табуы қажет.

Қазақстанда білім беруді дамытудың қазіргі бағыты да білім алушының қажеттіліктері мен жеке қызығушылықтарына бағдарлануды, оның шығармашылық және зияткерлік әлеуетін ашуды көздейді. Сонымен қатар педагогтің кәсіби дамуы білім сапасын арттырудың негізгі шарттарының бірі ретінде қарастырылады. Сондықтан білім алушының қызығушылығын арттыру мен мұғалімнің кәсіби дамуын өзара байланыстыра отырып қарастыру – заманауи мектептің өзекті мәселелерінің бірі.

Мақаланың мақсаты – конституциялық құндылықтарға негізделген заманауи мектептің ерекшеліктерін айқындау, білім алушының қызығушылығы мен оқу белсенділігін арттырудағы педагогикалық тәсілдердің маңызын көрсету және мұғалімнің үздіксіз кәсіби дамуының білім беру сапасына ықпалын негіздеу.

Конституциялық құндылықтар және заманауи мектеп

Заманауи мектеп – білім мен тәрбие беретін ғана емес, әрбір білім алушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына мүмкіндік жасайтын әлеуметтік орта. Осы үдерістің негізінде адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу, теңдік пен әділеттілік қағидаттарын сақтау сияқты конституциялық құндылықтар жатыр. Бұл құндылықтар мектептің білім беру мазмұнында ғана емес, мұғалім мен білім алушы арасындағы күнделікті қарым-қатынаста, бағалау жүйесінде және мектептің жалпы мәдениетінде көрініс табуы тиіс.

Адам құқықтарын құрметтеу ең алдымен білім алушының жеке тұлғалық ерекшеліктерін мойындаудан басталады. Әр оқушының өз ойын білдіруге, сұрақ қоюға, таңдау жасауға және өз қабілетін дамытуға мүмкіндігі болуы маңызды. Мұғалім білім алушының пікірін тыңдап, оның жеке ерекшеліктерін ескерген жағдайда оқу үдерісінде өзара сенім мен ынтымақтастық қалыптасады.

Теңдік пен әділеттілік қағидаттары да заманауи мектептің маңызды құрамдас бөлігі. Теңдік барлық оқушыға бірдей талап қоюмен ғана шектелмейді. Әр білім алушының қажеттілігі мен мүмкіндігін ескере отырып, оған қажетті қолдау көрсету – әділетті білім беру ортасын қалыптастырудың маңызды шарты. Әсіресе бағалау кезінде ашықтық, объективтілік және түсінікті критерийлердің болуы оқушының өз оқу нәтижесіне жауапкершілікпен қарауына ықпал етеді.

Құндылыққа негізделген мектеп ортасы оқушы өзін қауіпсіз, еркін және маңызды тұлға ретінде сезінетін кеңістік болуы қажет. Мұндай ортада өзара құрмет, жауапкершілік, ынтымақтастық, адалдық және азаматтық белсенділік күнделікті мектеп өмірінің ажырамас бөлігіне айналады. Құндылықтар тек тәрбие сағаттарында түсіндіріліп қоймай, сабақ барысында, сыныптан тыс жұмыстарда, мектептің өзін-өзі басқару жүйесінде және мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінде жүзеге асуы тиіс.

Демек, конституциялық құндылықтарды мектеп тәжірибесіне енгізу – жеке бір тәрбие бағыты емес, білім беру үдерісінің барлық компоненттерін қамтитын жүйелі жұмыс. Осындай мектеп ортасы білім алушының өз құқықтары мен міндеттерін түсінуіне, өзгелердің пікірін құрметтеуіне және қоғамның жауапты мүшесі ретінде қалыптасуына жағдай жасайды.

Білім алушының қызығушылығы – сапалы білімнің негізі

Қазіргі білім беру үдерісінде білім алушыны дайын ақпаратты қабылдаушы емес, оқу әрекетінің белсенді субъектісі ретінде қарастыру маңызды. Осыған байланысты оқушыға бағдарланған оқыту тәсілі заманауи мектептің негізгі бағыттарының біріне айналып отыр. Бұл тәсілде білім алушының жасы, қабілеті, қажеттілігі, жеке ерекшелігі мен қызығушылығы ескеріліп, оның оқу үдерісіне белсенді қатысуына мүмкіндік беріледі.

Оқушының пәнге деген қызығушылығы оның оқу мотивациясына тікелей ықпал етеді. Қызығушылық болған жағдайда білім алушы тапсырманы орындауға ғана емес, мәселені өздігінен зерттеуге, сұрақ қоюға, пікір білдіруге және жаңа шешімдер іздеуге ұмтылады. Сондықтан мұғалімнің міндеті – барлық оқушыға бірдей тапсырма берумен шектелмей, олардың жеке қызығушылықтарын оқу мақсаттарымен байланыстыра білу.

Мұғалімнің кәсіби дамуы

Заманауи білім беру жүйесіндегі өзгерістер мұғалімнің кәсіби қызметіне қойылатын талаптарды да жаңартып отыр. Бүгінгі педагог тек өз пәнін жетік меңгерген маман ғана емес, сонымен қатар білім алушының жеке ерекшелігін ескеретін, оның қызығушылығын қолдайтын, жаңа технологияларды тиімді қолданатын, оқу үдерісін зерттей алатын және үнемі өзін жетілдіруге ұмтылатын кәсіби тұлға болуы қажет. Сондықтан мұғалімнің кәсіби дамуы білім сапасын арттырудың маңызды факторларының бірі ретінде қарастырылады.

4.1. Заманауи мұғалімнің негізгі құзыреттері

Қазіргі мектеп жағдайында мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі бірнеше бағытты қамтиды. Ең алдымен, **пәндік және әдістемелік құзыреттілік** маңызды. Мұғалім өз пәнінің мазмұнын терең білуімен қатар, оны білім алушының жас ерекшелігіне, қабылдау деңгейіне және қызығушылығына сәйкес тиімді жеткізе алуы тиіс. Бір ғана білімді меңгеру жеткіліксіз, педагог сол білімді оқушының тәжірибесімен байланыстырып, оны практикалық жағдайда қолдануға мүмкіндік беретін оқу ортасын ұйымдастыра білуі қажет.

Заманауи мұғалім үшін **коммуникативтік құзыреттіліктің** де маңызы жоғары. Мұғалім мен білім алушы арасындағы қарым-қатынас өзара құрметке, сенімге және ынтымақтастыққа негізделген жағдайда ғана тиімді оқу ортасы қалыптасады. Оқушының пікірін тыңдау, сұрақтарына құрметпен қарау, қателесуіне мүмкіндік беру, сындарлы кері байланыс ұсыну – педагогтің кәсіби мәдениетінің маңызды көрсеткіштері. Әсіресе

конституциялық құндылықтарға негізделген мектеп жағдайында мұғалімнің әр білім алушының қадір-қасиетін құрметтеуі және оның пікірін ескеруі ерекше мәнге ие.

Цифрлық құзыреттілік те қазіргі педагогтің ажырамас кәсіби қасиетіне айналды. Цифрлық технологияларды, интерактивті платформаларды, электрондық ресурстарды және жасанды интеллект мүмкіндіктерін орынды пайдалану сабақтың мазмұнын байытып, оқушының оқу белсенділігін арттыруға мүмкіндік

береді. Дегенмен технологияны қолданудың өзі мақсат емес. Оның тиімділігі педагогтің оны нақты оқу мақсатына сәйкес таңдап, білім алушының танымдық белсенділігін арттыра алуымен анықталады.

Сонымен бірге заманауи мұғалімде **зерттеушілік құзырет** қалыптасуы маңызды. Өз тәжірибесін талдау, сабақ нәтижесін бағалау, оқушының оқуындағы қиындықтардың себептерін анықтау және оларды шешудің тиімді жолдарын іздеу педагогтің кәсіби өсуіне ықпал етеді. Мұғалім өзінің күнделікті тәжірибесіне зерттеушілік көзқараспен қараған кезде педагогикалық шешімдері де саналы әрі дәлелді бола түседі.

Эмоциялық және әлеуметтік құзыреттер де мұғалім қызметінде маңызды орын алады. Педагог сыныптағы эмоционалдық ахуалды сезіне білуі, оқушының көңіл күйі мен қажеттілігін түсінуі, жанжал жағдайларын конструктивті түрде шеше алуы қажет. Мұндай қабілеттер білім алушы өзін қауіпсіз сезінетін, өз ойын еркін білдіре алатын және оқу әрекетіне белсенді қатысатын орта қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Бұдан бөлек, заманауи педагогке инклюзивті құзыреттілік, бағалау сауаттылығы, сыни ойлау, көшбасшылық, рефлексия жасау сияқты дағдылар да қажет. Әр білім алушының мүмкіндігі мен қажеттілігін ескеру, бағалаудың әділ әрі ашық критерийлерін қолдану, оқушыға нақты кері байланыс беру – білім сапасын арттырудың маңызды шарттары.

4.2. Үздіксіз кәсіби даму және тәжірибе алмасу

Мұғалімнің кәсіби дамуы бір реттік біліктілікті арттыру курсымен немесе белгілі бір сертификат алумен шектелмеуі тиіс. Қазіргі жағдайда кәсіби даму – педагогтің бүкіл еңбек жолын қамтитын үздіксіз үдеріс. Білім беру мазмұнының, технологиялардың және қоғамның өзгеруіне байланысты мұғалім де өз білімін жаңартып, жаңа әдістерді меңгеріп, кәсіби тәжірибесін үнемі жетілдіріп отыруы қажет.

Үздіксіз кәсіби дамудың тиімді жолдарының бірі – **өзіндік кәсіби рефлексия**. Сабақ аяқталғаннан кейін мұғалім «Оқушы бүгін нені үйренді?», «Қандай тапсырма тиімді болды?», «Қай жерде қиындық туындады?», «Оқушылардың қызығушылығын қалай арттыра аламын?» деген сұрақтар арқылы өз тәжірибесін саралай алады. Мұндай қарапайым рефлексия педагогке өз жұмысының күшті және жетілдіруді қажет ететін тұстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіби дамудың тағы бір маңызды бағыты – **әріптестермен тәжірибе алмасу**. Мұғалім өз тәжірибесімен бөлісу арқылы ғана емес, басқа педагогтердің тиімді әдістерін бақылау және талдау арқылы да кәсіби тұрғыдан дамиды. Осы мақсатта әдістемелік бірлестіктер, педагогикалық кенестер, шеберлік сабақтары, коучингтер, семинарлар, кәсіби қауымдастықтар мен түрлі педагогикалық жобалардың мүмкіндігін тиімді пайдалануға болады.

Әсіресе **Lesson Study**, өзара сабаққа қатысу, бірлескен жоспарлау және Action Research сияқты тәсілдер мұғалімнің кәсіби дамуына елеулі ықпал етеді. Бұл үдерістерде педагог өз тәжірибесін жалғыз бағаламай, әріптестерімен бірлесіп талдайды. Нәтижесінде мұғалім тек «сабақ қалай өтті?» деген сұраққа емес, «оқушы қалай оқыды?», «оның оқуына не әсер етті?» деген маңызды сұрақтарға жауап іздейді. Мұндай көзқарас оқушы қызығушылығын зерттеуге және оқыту әдістерін соған сәйкес бейімдеуге мүмкіндік береді.

Кәсіби тәжірибе алмасудың тиімді формаларының бірі – **тәлімгерлік пен коучинг**. Тәжірибелі педагогтің жас маманға әдістемелік қолдау көрсетуі жаңа мұғалімнің кәсіби ортаға бейімделуін жеңілдетеді. Ал жас мамандардың жаңа технологияларды, цифрлық құралдарды және заманауи оқыту тәсілдерін меңгеруі тәжірибелі ұстаздардың да өз білімін жаңартуына ықпал етуі мүмкін. Осылайша кәсіби тәжірибе алмасу біржақты емес, өзара білім алуға негізделген үдеріске айналады.

Мұғалімнің кәсіби дамуы мектептің жалпы дамуымен де тікелей байланысты. Егер мектепте педагогтердің тәжірибе алмасуына, жаңа идеяларды сынақтан өткізуіне, қателіктерден сабақ алуына және өзара қолдау көрсетуіне мүмкіндік жасалса, онда кәсіби даму жеке мұғалімнің міндеті емес, бүкіл мектептің ортақ

Практикалық тәжірибе және ұсыныстар

5.1. Мектеп тәжірибесінен мысалдар

Мысалы, азаматтық-құқықтық бағыттағы сабақтарда білім алушыларға «Мектепте оқушының қандай құқықтары бар?», «Құқық пен жауапкершіліктің арақатынасы қандай?», «Әділетті мектеп ортасын қалай қалыптастыруға болады?» деген сұрақтар ұсынылуы мүмкін. Оқушылар бұл мәселелерді талқылау барысында өз пікірлерін білдіріп, нақты жағдаяттарды саралайды. Мұндай жұмыс конституциялық құндылықтарды құрғақ теория ретінде емес, оқушының күнделікті өмірімен байланысты ұғым ретінде қабылдауына мүмкіндік береді.

Мысалы, оқушылардың қызығушылығын анықтау үшін қысқа сауалнама жүргізіліп, онда «Сабақта қандай жұмыс түрін ұнатасың?», «Қай тақырыптар саған қызықты?», «Жеке, жұптық немесе топтық жұмыстың қайсысы саған тиімді?», «Қандай тапсырмаларда өз қабілетінді жақсы көрсете аласың?» деген сұрақтар қамтылуы мүмкін. Сауалнама нәтижесі негізінде мұғалім сабақтағы жұмыс түрлерін түрлендіріп, оқушының белсенділігін арттыруға бағытталған шешімдер қабылдайды.

Мысалы, «Менің мектебім – менің қауіпсіз ортам», «Әділетті мектеп қандай болуы керек?», «Оқушының мектеп өміріне қатысуы», «Менің құқықтарым мен міндеттерім» тақырыптарында шағын жобалар ұйымдастыруға болады. Жобаны орындау барысында оқушылар мектеп ортасындағы нақты мәселелерді анықтап, оларды шешу жолдарын ұсынады. Бұл оқушылардың өз мектебіне деген жауапкершілігін арттырып, азаматтық белсенділігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен бірге мектепте оқушылардың **өзін-өзі басқару мүмкіндіктерін** кеңейту де маңызды. Оқушылар мектеп өміріне қатысты мәселелерді талқылауға, түрлі іс-шараларды ұйымдастыруға, әлеуметтік жобаларға қатысуға мүмкіндік алған жағдайда өздерін мектеп қауымдастығының толыққанды мүшесі ретінде сезінеді. Бұл олардың бастамашылдығын, жауапкершілігін және әлеуметтік белсенділігін арттырады.

Оку үдерісінде **таңдау мүмкіндігін беру** де тиімді нәтиже береді. Бір оқу мақсатына жетудің бірнеше жолын ұсыну арқылы оқушыға өзіне қолайлы тәсілді таңдауға мүмкіндік жасауға

болады. Мысалы, белгілі бір тақырып бойынша білім алушы эссе жазуды, презентация жасауды, бейнеролик әзірлеуді, постер қорғауды немесе шағын зерттеу жүргізуді таңдай алады. Бұл тәсіл әр оқушының жеке қабілеті мен қызығушылығын ескеруге мүмкіндік береді.

Практикалық тәжірибеде **қалыптастырушы бағалау мен кері байланыстың** рөлі де ерекше. Оқушыға тек баға қою жеткіліксіз. Мұғалім оның жұмысының сәтті орындалған тұстарын және одан әрі жетілдіруді қажет ететін бағыттарын түсіндіруі керек. Нақты әрі түсінікті кері байланыс білім алушыға өз оқу нәтижесін бағалауға және келесі қадамын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оқушының оқуына деген жауапкершілігін арттырады.

5.2. Оқушы қызығушылығы мен мұғалімнің кәсіби дамуын байланыстыру жолдары

Білім алушының қызығушылығы мен мұғалімнің кәсіби дамуын бір-бірінен бөлек қарастыруға болмайды. Себебі оқушының қызығушылығы өзгерген сайын мұғалімнің де оқыту тәсілдерін жаңартуына қажеттілік туындайды. Осы тұрғыдан алғанда, оқушыны зерттеу – мұғалімнің кәсіби дамуының маңызды бағыттарының бірі.

Мұғалім кәсіби дамуды тек жаңа әдістерді үйрену ретінде емес, **«өз оқушым қалай оқиды?» деген сұраққа жауап іздеу** ретінде қарастырғаны жөн. Мұндай ұстаным педагогтің назарын өзінің сабақ беру әрекетінен оқушының нақты оқу әрекетіне ауыстырады. Яғни мұғалім «Мен сабақты қалай өткіздім?» деген сұрақпен қатар, «Оқушылардың қай тапсырмаға қызығушылығы жоғары болды?», «Қандай әдіс оқушының белсенділігін арттырды?», «Қай оқушы қандай қолдауды қажет етеді?» деген сұрақтарды да талдайды.

Осы бағытта **Lesson Study** тәсілін тиімді пайдалануға болады. Бірнеше мұғалім бірлесіп сабақ жоспарын әзірлеп, сабақ барысында білім алушылардың оқу әрекетін бақылайды және кейін нәтижесін талдайды. Мұнда негізгі назар мұғалімнің әрекетіне ғана емес, оқушының оқуына аударылады. Мұндай зерттеу барысында педагогтер оқушылардың қызығушылығын, белсенділігін, қиындықтарын және оқу стратегияларын тереңірек түсіне алады.

5.3. Мектеп тәжірибесін жетілдіруге арналған ұсыныстар

Біріншіден, әр оқу жылының басында білім алушылардың **қызығушылығы мен оқу қажеттілігін анықтау** жүйелі түрде жүргізілуі қажет. Бұл үшін сауалнама, әңгімелесу, бақылау және шағын диагностикалық тапсырмаларды пайдалануға болады.

Екіншіден, мұғалімдерге оқушы қызығушылығын оқу үдерісіне енгізуге мүмкіндік беретін **әдістемелік еркіндік** берілуі маңызды. Педагог оқу мақсаты мен мемлекеттік талаптарды сақтай отырып, сабақтың әдістері мен формаларын оқушылардың ерекшелігіне қарай таңдай алуы тиіс.

Үшіншіден, мектепте **кәсіби ынтымақтастық мәдениетін** қалыптастыру қажет. Мұғалімдер бір-бірінің тәжірибесімен бөлісіп, бірлесіп жоспарлап, сабақтарды зерттеп, тиімді әдістерді талқылайтын орта қалыптасқанда кәсіби даму тұрақты сипат алады.

Төртіншіден, мұғалімнің кәсіби даму жоспары нақты қажеттілікке негізделуі керек. Ол үшін педагог өзінің кәсіби күшті жақтары мен жетілдіруді қажет ететін тұстарын анықтап, белгілі бір мерзімге нақты мақсат қоя алады. Мысалы, «оқушылардың зерттеушілік дағдысын

дамыту», «қалыптастырушы бағалауды жетілдіру», «цифрлық ресурстарды тиімді қолдану», «оқушының оқу мотивациясын арттыру» сияқты мақсаттар белгіленуі мүмкін.

Бесіншіден, **оқушының пікірі мектепті жетілдірудің маңызды дереккөзі** ретінде қабылдануы қажет. Білім алушының пікірін тыңдау оның барлық ұсынысын міндетті түрде орындау дегенді білдірмейді. Ең бастысы – оның пікірін есту, талдау және мүмкін болған жағдайда мектеп тәжірибесіне енгізу. Бұл оқушының мектепке деген сенімін және жауапкершілігін арттырады.

Алтыншыдан, конституциялық құндылықтарды оқушы қызығушылығымен байланыстыратын **әлеуметтік және зерттеу жобаларын** көбейту тиімді. Мысалы, оқушылар мектептегі өзара құрмет, қауіпсіздік, экологиялық жауапкершілік, академиялық адалдық, цифрлық мәдениет сияқты мәселелерді зерттеп, оларды жақсартуға арналған ұсыныстар әзірлей алады.

Жетіншіден, мұғалімнің кәсіби дамуын тек жеке педагогтің міндеті ретінде қарастырмай, **мектептің даму стратегиясының құрамдас бөлігі** ретінде ұйымдастыру қажет. Әкімшілік тарапынан мұғалімдердің кәсіби ізденісіне уақыт, әдістемелік қолдау және тәжірибе тарату мүмкіндігі берілген жағдайда педагогтердің жаңашылдыққа деген қызығушылығы артады.

Практикалық тұрғыдан алғанда, білім алушының қызығушылығын зерттеу мұғалімге оқыту тәсілдерін жетілдіруге мүмкіндік береді, ал мұғалімнің кәсіби дамуы оқушының қажеттілігіне жауап беретін жаңа мүмкіндіктер қалыптастырады. Осы өзара байланыс білім беру үдерісін біржақты «мұғалім оқытады – оқушы

қабылдайды» моделінен «мұғалім мен оқушы бірге үйренеді, зерттейді және дамиды» деген серіктестік моделіне өзгертеді.

Сондықтан заманауи мектептің дамуында басты назар тек білім нәтижесіне ғана емес, сол нәтижеге жеткізетін **білім беру ортасының сапасына** да аударылуы тиіс. Егер мектепте әр білім алушының пікірі ескеріліп, оның қызығушылығы қолдау тауып, мұғалімнің кәсіби ізденісіне жағдай жасалса, онда конституциялық құндылықтар мектеп өмірінің нақты тәжірибесіне айналады.

Практикалық тәжірибе көрсеткендей, оқушы қызығушылығы мен мұғалімнің кәсіби дамуы – бір-бірімен тығыз байланысты екі бағыт. Оқушыны жақсы түсінуге ұмтылған мұғалім өз тәжірибесін жетілдіруге мәжбүр болады, ал кәсіби дамуға ұмтылған педагог білім алушыға жаңа мүмкіндіктер ұсына алады. Осы өзара байланыс негізінде қалыптасқан мектеп ортасы білім алушының еркін ойлауына, өз пікірін білдіруіне, жауапкершілік алуына және қоғамдағы өз орнын түсінуіне мүмкіндік береді. Ал мұндай мектеп конституциялық құндылықтарды құрметтейтін, білімді ғана емес, белсенді әрі жауапты тұлғаны қалыптастыруға бағытталған заманауи білім беру кеңістігі бола алады.

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғам жағдайында мектептің міндеті тек білім алушыға сапалы білім берумен шектелмейді. Заманауи мектеп – әрбір білім алушының құқықтары мен бостандықтарын құрметтейтін, оның жеке ерекшелігі мен қызығушылығын ескеретін, өзін еркін әрі қауіпсіз сезінуіне мүмкіндік беретін құндылықтық орта болуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, конституциялық құндылықтар мектептің білім беру және тәрбие жүйесінің маңызды негізін құрайды. Адамның қадір-қасиетін құрметтеу, теңдік, әділеттілік, жауапкершілік, еркіндік және өзара сыйластық қағидаттарының мектеп өмірінде нақты жүзеге асуы білім алушының тұлғалық қалыптасуына тікелей ықпал етеді.

Сонымен қатар білім алушының дамуы мұғалімнің кәсіби дамуымен тікелей байланысты. Қазіргі мұғалім өз пәнін меңгерумен қатар, оқушының қажеттілігін зерттей алатын, заманауи педагогикалық тәсілдерді қолданатын, цифрлық технологияларды тиімді пайдаланатын, өз тәжірибесін талдайтын және үздіксіз кәсіби ізденісте болатын маман болуы тиіс. Мұғалімнің кәсіби шеберлігі артқан сайын оның білім алушыға ұсынатын оқу мүмкіндіктері де кеңейеді.

Бұл үдерісті бір бағытты байланыс ретінде емес, **өзара ықпалдастық** ретінде қарастыру маңызды. Білім алушының қызығушылығы мен қажеттілігі мұғалімді жаңа әдістерді іздеуге және кәсіби тұрғыдан дамуға ынталандырады. Ал мұғалімнің кәсіби дамуы білім алушы үшін неғұрлым қызықты, қолайлы және нәтижелі оқу ортасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осылайша **«білім алушының қызығушылығы → мұғалімнің кәсіби ізденісі → тиімді оқыту → білім алушының дамуы»** атты үздіксіз даму циклі қалыптасады.

Сондықтан заманауи мектептің тұрақты дамуы үшін білім алушы мен мұғалімді бір-бірінен бөлек қарастырмай, олардың дамуын біртұтас педагогикалық үдеріс ретінде ұйымдастыру қажет. Мектеп басшылығы педагогтердің кәсіби дамуына жағдай жасап, мұғалімдер оқушылардың қажеттілігін жүйелі зерттеп, ал білім алушылар өз пікірін еркін білдіруге мүмкіндік алған жағдайда ғана құндылыққа негізделген білім беру ортасын қалыптастыруға болады.

Қазіргі мектептің басты нәтижесі – тек жоғары оқу көрсеткіштері емес, өз құқығы мен жауапкершілігін түсінетін, өз пікірін еркін білдіре алатын, өзгелерді құрметтейтін, білім алуға ынталы және қоғамға пайдалы болуға ұмтылатын тұлғаны қалыптастыру. Ал мұндай тұлғаның қалыптасуы үшін кәсіби тұрғыдан дамыған, құндылықтарды өзінің педагогикалық іс-әрекеті арқылы көрсете алатын мұғалім қажет.

Конституциялық құндылықтарға негізделген заманауи мектеп – білім мен тәрбиені, оқушы қызығушылығы мен мұғалімнің кәсіби дамуын, құқық пен жауапкершілікті өзара байланыстыратын тұтас білім беру кеңістігі. Осындай мектеп қана білім алушының жеке әлеуетін ашып, оның белсенді азамат ретінде қалыптасуына және қоғамның тұрақты дамуына өз үлесін қоса алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 2026 жылғы 15 наурыздағы республикалық референдумда қабылданған.
2. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. – Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет».
3. «Педагог мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 293-VI ҚРЗ Заңы. – Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет».
4. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 249 қаулысы. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
5. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2025 жылғы 24 ақпандағы № 31 бұйрығы. Білім беру ұйымдарының педагогтеріне арналған кәсіптік стандарттар. – «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
6. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы. – Астана, 2023.
7. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991.

Мазмұны

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ӘДІСНАМАЛАР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР

<i>Бақытгүл Құрбанқызы Спатаева. ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТАН ӨМІРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІККЕ: БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢА БАҒЫТЫ</i>	5
<i>Бекболат Аманжолұлы Шилібаев ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ КІРІКТІРУ ЖОЛДАРЫ</i>	9
<i>Түгелбаева Сағдат Абдигалиқызы. ИНФОРМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ: МҰҒАЛІМНІҢ ЖАҢА КӘСІБИ МҮМКІНДІКТЕРІ</i>	14

ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ПЕДАГОГ ШЕБЕРЛІГІ

<i>Шалабаева Куралай Бердибаевна. ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫМДАР МЕН ПРАКТИКАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР ЖИНАҒЫ</i>	22
<i>Кажғалиева Гулжанат Тасжанқызы. КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА БЕЙІМДЕЛУІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ</i>	29
<i>Байдалиева Нуржамал Кобеевна. ТҮРЛІ ЖАНРДАҒЫ МӘТІНДЕРМЕН ЖҰМЫС: ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДЫҚ</i>	39

ҒЫЛЫМ, ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ

<i>Сарсенова Гульназ Сапаралиевна. МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ДӘСТҮРЛІ ОҚЫТУДАН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОҚЫТУ МОДЕЛІНЕ КӨШУ</i>	54
<i>Сарыбаев Байқоңыр Қуатұлы. ВОЛЕЙБОЛ ӘДІСТЕРІ</i>	

ТӘРБИЕ, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІ БАСҚАРУ

<i>Джуркабаева Гаухар Бахитовна. МЕКТЕПТЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚҚА НЕГІЗДЕЛГЕН ТӘРБИЕ: ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ПЕН АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК</i>	64
<i>Нұрсейіт Ақбота Сағынтайқызы. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕР</i>	79
<i>Маханбет Раушан Ғалымжанқызы. КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕГІ ЗАМАНАУИ МЕКТЕП: БІЛІМ АЛУШЫ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫ МЕН МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ДАМУЫ</i>	83

